

Římské císařství II

Dominát

Jarmila Bednaříková – Markéta Melounová

Masarykova univerzita

Brno 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Římské císařství II

Dominát

Jarmila Bednaříková – Markéta Melounová

Masarykova univerzita

Brno 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

Autorky:

Jarmila Bednaříková (část II–VII)

Markéta Melounová (část I)

© 2014 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-6955-8

ISBN 978-80-210-6956-5 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-6957-2 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-6958-9 (online : Mobipocket)

OBSAH

I. KRIZE ŘÍMSKÉ ŘÍŠE V POZDNÍM PRINCIPÁTU	5
1. ÚVOD	5
2. KRIZE VLÁDY	6
Vojenská monarchie Severovců	6
3. PROMĚNA VOJSKA VE 3. STOLETÍ	8
4. CÍSAŘSKÁ MOC	9
Vojenští císařové a vnější ohrožení říše	10
5. PROMĚNA SPOLEČNOSTI, KRIZE MĚSTSKÝCH ELIT	18
6. HOSPODÁŘSKÁ KRIZE	20
7. PRÁVNÍ KRIZE A ÚPADEK OBČANSTVÍ	22
8. SHRUTÍ	27
II. DOMINÁT	28
1. NÁZEV A ZÁKLADNÍ ODLIŠNOSTI OPROTI PRINCIPÁTU	28
2. POSTAVENÍ CÍSAŘE	28
3. DIOCLETIANOVA TETRARCHIE	31
4. NOVÉ ADMINISTRATIVNÍ ROZDĚLENÍ ŘÍŠE	32
Samosprávné jednotky	38
5. DAŇOVÝ SYSTÉM A MĚNA	39
6. VOJSKO ZA DOMINÁTU	41
7. NÁBOŽENSTVÍ	43
8. STAVY	48
9. SOCIÁLNÍ Hnutí	55
10. SHRUTÍ	56
III. ZAHRANIČNÍ SITUACE A VZTAHY ŘÍMSKÉ ŘÍŠE V OBDOBÍ DOMINÁTU	57
1. HUNOVÉ A ŘÍMSKÉ IMPÉRIUM	58

2. GÓTOVÉ A ŘÍMSKÉ IMPÉRIUM	61
Vizigóti	62
Ostrogóti	67
3. VANDALOVÉ V ZÁPADOŘÍMSKÉ SEVERNÍ AFRICE, SVÉBOVÉ V HISPÁNII	72
4. „BARBARSKÉ“ STÁTY V ŘÍMSKÉ GALLII	75
Burgundi	75
Frankové	76
5. ALAMANI A ŘÍMANÉ	78
6. LANGOBARDI A ŘÍMSKÉ DĚDICTVÍ	79
7. „BARBAŘI“ V DIECÉZI BRITANNIAE	81
8. VÝCHODNÍ SOUSEDÉ ŘÍMSKÉHO IMPÉRIA	81
9. SHRNU TÍ	84
IV. ZÁPADOŘÍMSKÁ ŘÍŠE PO ROZDĚLENÍ STÁTU	85
Poslední dvacetiletí římské říše na Západě (obraz urychleného úpadku)	87
V. VÝVOJ ŘÍMSKÉHO VÝCHODU PO ROCE 395 (DO SMRTI CÍSAŘE IUSTINIANA)	91
VI. MOŽNÉ PŘÍČINY PŘEŽITÍ ŘÍMSKÉHO VÝCHODU	97
VII. SHRNU TÍ	98
VÝBĚR Z LITERATURY	99

Účelem těchto skript není tradičně encyklopedicky popisovat dění, ale ukázat hlavní vývojové procesy sledovaného období, proměny antického světa v posledních staletích trvání římské říše, dát možnost srovnávání mezi vývojem římského Východu a Západu, poznat úlohu tzv. barbarů a dění doby velkého stěhování národů v římském světě, v neposlední řadě pak poukázat na roli ideologie v období, kdy se tvořila nová tvář Evropy.

Některé rysy charakteristické pro období dominátu se utvářely už na sklonku principátu. Abychom mohli sledovat kořeny změn, které přináší pozdně římské císařství, budeme se zde zabývat nejprve obdobím pozdního principátu.

I. KRIZE ŘÍMSKÉ ŘÍŠE V POZDNÍM PRINCIPÁTU

1. ÚVOD

Po letech občanských nepokojů, které provázely poslední fázi republiky, zažil Řím poměrně dlouhé období stability díky politickým krokům, které na přelomu letopočtu podnikl jeho první občan, C. Iulius Caesar Octavianus, od r. 27 př. n. l. zvaný Augustus. Rozkvětu se dočkaly i provincie, jejichž obyvatelům se dostává zvýšené péče císařů počínaje především Claudiem (41–54 n. l.). Integrace provinciálů do římské společnosti je posilována udělováním občanství i podporou urbanizace (silniční síť, sjednocování městské samosprávy), členové provinciálních elit získávají s rostoucí tendencí přístup k nejvyšším státním i císařským úřadům. Přestože se nikdy nepodařilo úplně odložit tradiční národnostní předsudky, šíří se zvláště od přelomu 1. a 2. století n. l. myšlenky o univerzalitě římského občanství bez ohledu na regionální původ. V oslavné řeči na Řím řečníka 2. století n. l. Ailia Aristeida se můžeme setkat s představou římské říše jako jediného městského státu. Ukončení nadřazenosti Říma a Itálie v životě říše bylo vyjádřeno novým administrativním členěním za císaře Hadriana, který učinil z Itálie jednu z provincií bez zvláštních privilegií (což ovšem zase zrušil jeho nástupce Antoninus Pius). Vojensky podepřená *pax Romana* zajišťovala říši hospodářský rozkvět, který trval od počátku principátu prakticky až do doby Antonina Pia. Dařilo se Římu i provinciím, města byla vybavována veřejnými stavbami na náklady císaře i soukromníků, rostla kvalita i kvantita zemědělské produkce, a to nejen v tradičních zemědělských oblastech, jako byla severní Afrika, ale díky šíření nových znalostí, plodin a specializaci i v okrajových provinciích na severu. Adoptivní císařové dbali o nápravu výběru daní, které se již nějaký čas týkaly také občanů, a zdokonalili systém sociálního zabezpečení občanů formou tradičních pozemkových přidělů i tzv. alimentačního fondu na podporu dětí ze sociálně slabších rodin.

Krize vznikala postupně a šířila se rozdílně v různých částech říše i v různých oblastech veřejného života, její počátek je proto obtížné přesně časově zařadit. Tak si editoři druhého vydání cambridgeských dějin zvolili rok 193 a nástup severovské dynastie, zatímco pro historika Diona Cassia končí zlatý věk už smrtí Marka Aurelia r. 180. Tradičně se krize ztotožňuje s obdobím vojenských císařů (anarchie) začínajícím r. 235, zárodky a první projevy však můžeme sledovat o mnoho let dříve. Znamky krize se ve sféře sociální a právní objevují už před polovinou 2. století (prohloubení majetkových rozdílů uvnitř městské elity, zužování skupiny právně privilegovaných), i přesto ale zůstává věk Antoninů po celé 3. století v časech občanských bled zářivou vzpomínkou a nedostižným vzorem domněle šťastné vlády. Hospodářství zažívalo na některých územích rozkvět ještě na počátku 3. století za vlády Severovců a některé provincie, jako Afrika nebo Egypt, krizi odolávaly delší dobu díky tomu, že zůstávaly stranou hlavních útoků „barbarů“.

Od druhé poloviny 3. století můžeme výrazně spatřovat některé prvky signalizující rodící se **dominát**, jež se však objevují povětšinou již za vlády Severovců:¹

- posilování sakrálních rysů císařské vlády (Gallienova aureola;² Aurelianus, Probus, Carus a mince s titulem *dominus et deus*)
- experimenty se sdílením moci/decentralizací (Valerianus a Gallienus, Carus)³
- systém tvorby detašovaných hlavních měst (Trevír, Sirmium, Milán, Antiochie; nejvíce za Galliena a Cara) – Řím je tam, kde je císař, bez ohledu na senát a lid
- zbavování se zbytečných/neubránitelných území na okrajích říše
- silná mobilní armáda v poli s důrazem na jízdu (od Galliena)
- nejvyšší civilní/vojenské úřady přestávají být výsadou senátorů.

Podívejme se nyní na některé krizové jevy v jednotlivých sférách politického života říše.

2. KRIZE VLÁDY

Vojenská monarchie Severovců

Septimius Severus (193–211) se jako poslední císař principátu snažil vědomě vrátit k zlatému augustovskému období, a to jak v domácí, tak zahraniční politice. Jeho osoba je spjata s množstvím reforem, které se významně dotkly především armády. Vláda severovské dynastie bývá v moderní literatuře nazývána vojenskou monarchií, neboť její moc se opírala především o vojsko. Podporou armády bylo podmíněno už vítězství Septimia Severa v občanské válce proti dvěma dalším protikandidátům, čímž se vytvořil poněkud nešťastný vzor pro budoucí nástupce. Co začal Augustus usazením části praetoriánů v Římě a okolí, dokončil Severus trvalým usazením legionářské posádky na území Itálie⁴ a nadobro se rozešel s tradicí, která nedovolovala legii vkročit na půdu Itálie mimo výjimečný stav a povolený triumf vojévůdce. Po Severových reformách armády, kdy nechal zdvojit počty městských jednotek i jezdecké císařské stráže (*equites singulares Augusti*), měl císař napříště k dispozici pro osobní potřebu kolem 17 000 elitních vojáků.⁵ Takřka rodinný vztah mezi armádou a císařským domem zdůrazňoval i čestný titul *mater castrorum* udělený císařově manželce Iulii Domně.

1 Viz Cambridge Ancient History XII, 2nd Edition, str. 64.

2 Aureola je typická už pro Caracallou zavedený *antoninianus*.

3 Rozdělení říše se dvěma hlavními městy hrozilo už po smrti Septimia Severa, když se Caracallův bratr Geta hodlal usadit v Antiochii či Alexandrii; proto se i jeho zavraždění r. 212 spolu s *damnatio memoriae* dá vyložit jako opodstatněné v rámci zachování jednoty říše.

4 Jednalo se o jednu z nově sestavených legií, *legio II Parthica*, která si vybudovala tábor v Albanu (dn. Albano Laziale), nacházejícím se 25 km jižně od Říma.

5 Tj. deset kohort praetoriánů po 1000 mužích, 2000 *equites singulares* (nově ve dvou táborech), Druhou legii v Albanu. K tomu nutno přičíst ještě misenskou a ravenskou flotilu a městské kohorty a vigily, vázané povinnostmi přímo k Městu. K Severovým reformám viz např.: L. RISCHKAU, TH. TEWS. Die Veränderungen im römischen Militär unter den Severern. *Bürgerrecht und Krise. Die Constitutio Antoniniana 212 n. Chr. und ihre innenpolitischen Folgen. Begleitbuch zur Ausstellung im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, 20. September 2012 bis 1. Januar 2013 (Ed. B. Pferdehirt, M. Scholz). Mainz 2012. Str. 39–44.

Severus nabídl možnost společenského vzestupu prostým vojákům, a tím posílil rychle postupující integraci provinciálů. Ačkoliv se ideální legie měla skládat z římských občanů pocházejících z Itálie, v realitě tomu tak dávno nebylo, naopak, legie postavené z větší části z Italiků byly v této době raritou, neboť nebylo možné, aby armáda, která se od Augusta změnila na stálou, nebyla doplňována z místních zdrojů.⁶ V dobách nedostatku rekrutů byly legie doplňovány i „barbary“ z pomocných jednotek (auxilií), kterým bylo za tímto účelem uděleno občanství.⁷

V této době pozorujeme vznik nové vojenské aristokracie. Právo nosit zlatý prsten, který byl za principátu znakem povýšení svobodného občana do jezdeckého stavu,⁸ získali od Septimia Severa všichni centurioni (důstojníci) a *principales* (poddůstojníci) legií, čímž se zvyšoval politický vliv prostých vojáků, kteří pocházeli nejčastěji z romanizovaného východu a severní Afriky, ale i méně vyspělého Podunají. Proto mluvíme také o militarizaci již dříve byrokratizované administrativy, která dosahuje svého vrcholu za císaře Aureliana. Významným krokem pro stát v době neustálých válečných kampaní bylo povolení sňatků legionářů, kteří do té doby oficiálně nesměli uzavřít řádné manželství (*matrimonium iustum*) s právními následky.⁹ Bylo v zájmu císařů, kteří v době po vymření Severovců spoléhali téměř výhradně na podporu ozbrojených sil, aby zajistili, že vojenské povolání bude disponovat značnými výhodami. Vedle možnosti kariérního postupu se cenila různá finanční, daňová i právní privilegia. Rostl žold i výše odměny po propuštění:¹⁰ Severus byl prvním císařem po Domitianovi, který žold zvýšil.¹¹ S jednotlivými císaři se měnila výše jednorázových mimořádných odměn (*donativum*), které vojáci získávali při zvláštních příležitostech (nástup nového císaře, triumf apod.). Vzhledem k neustálým změnám panovníků se ve 3. století logicky zvyšoval finanční potenciál armádních složek. Není proto divu, že si (v této době zatím dobrovolně) synové vojáků často volili stejné povolání jako jejich otcové, což bylo výhodné i pro stát, neboť mu to zajišťovalo neustálý přísun rekrutů. Bylo zvykem, že se veteráni po propuštění usazovali blízko místa služby, a díky právu na založení rodiny se pak z těchto vysloužilců tvořila horní vrstva městských sídel, která se formovala nově nebo z bývalých osad budovaných jako zázemí táborů legií a pomocných vojsk. Hospodářské zázemí, které zajišťovalo především produkci pro potřeby armády, přispívalo

6 Navíc od Hadriana se v souvislosti s dalším opevňováním hranic minimalizovaly přesuny legií mezi stanovišti, a legie tak byly stále více spojovány s konkrétními oblastmi.

7 Legie se skládaly výhradně z občanů, ale služba občanů v pomocných oddílech vyloučena nebyla.

8 Do 3. století to platilo i pro propuštěnce.

9 Herodian. III 8, 5. O zákazu vstupovat do manželství, který měl vojákům dát Augustus, se dnes často pochybuje. Nedávno se proto objevila nová interpretace cit. místa z Héródiana, že Severus vojákům nepovolil manželství, ale pouze jim oficiálně dovolil žít se svými ženami mimo vojenský tábor, ať už manželství uzavřeli nebo ne: W. ECK. Septimius Severus und die Soldaten. Das Problem der Soldatenehe und ein neues Auxiliardiplom. In *omni historia curiosus. Studien zur Geschichte von der Antike bis zur Neuzeit (Festschrift H. Schneider)* (Ed. B. Onken, D. Rohde). Wiesbaden 2011. Str. 63–77 (srov. i Y. Le BOHEC. Die römische Armee. Von Augustus zu Konstantin d. Gr. Stuttgart 1993. Str. 219).

10 Za Caracally činila 5000 denárů a náležel k ní neodmyslitelný příděl půdy.

11 Za jeho syna Caracally vzrostl až na 900 denárů, Maximinus Thrax, první voják na trůně, jej zvýšil dokonce na 1800 denárů, k čemuž je však třeba připočítat míru inflace.

výrazně k rozvoji řemeslné výroby a hospodářství i v okrajových provinciích na severu říše. Rozkvětu těchto provincií, jako byla například podunajská Pannonie, ještě ve druhé polovině 2. a na začátku 3. století dlouhodobě využívali obchodníci, kteří sem přicházeli z východu a usazovali se ve zdejších městech, kde pak vzhledem ke své movitosti vstupovali do dekurijského stavu.

Velký důraz na zabezpečení dostatečného množství bojeschopných sil s sebou nesl také různá negativa. Nechvalně proslulou se stala práce Severových policejních agentů zvaných *frumentarii*, *stationarii* nebo *colletiones*, jejichž činnost, pokračující nadále ve 3. století, spočívala na jedné straně ve vyhledávání zločinců v soukromých domech ve městech i na venkově (viz dále tendenci potlačovat zločin úřední mocí), jednak měla zabezpečit přísun rekrutů do vojska a rekvírování potřeb pro armádu (dopravní prostředky, zásoby apod.). Kromě náplně činnosti budila nevoli jejich pověstná úplatnost.

3. PROMĚNA VOJSKA VE 3. STOLETÍ

Podle některých historiků znamenal konec vlády severovské dynastie v roce 235 přechod k období pozdní antiky.¹² V poslední době však převládá názor, že severovské reformy ještě nezničily vojenský a administrativní systém budovaný od počátků principátu za Augusta, naopak přispěly k jeho závěrečnému vývoji. Skutečný přelom znamenala až doba kolem roku 260, tedy doba vlády císaře Galliena, jehož vojenské reformy položily základ pozdně antické armády. Tehdy dochází k toleranci křesťanství státem *de facto* (je povoleno shromažďování k modlitbám, uznáno právo církví, respektive biskupů vlastnit majetek), armáda starého typu, o níž se opírali Severovci, je v rozkladu.

Gallienus dával ve velení vojska v rámci zvýšení efektivity přednost jezdcům, což byl jeden z důvodů, proč k němu senátoři neměli kladný postoj. Po jeho reformních ediktech legiím napříště neměli velet senátorští *legati*, ale upřednostňováni byli *praefecti*, bývalí profesionální důstojníci (centurioni první třídy – *primi pili*), povýšení do jezdeckého stavu.¹³

Už v době válek Marka Aurelia musíme hledat původ výrazného početního oslabení pozdně antických legií. V této době je namísto složitých přesunů celých legií dáována přednost efektivnějšímu nasazení menších detašovaných oddílů, které však zachovávaly vnitřní organizaci, a tím i způsob boje velké legie. Jejich odznakem nebyl tradiční orel, ale prapor (*vexillum*), odtud název *vexillationes*. Podle moderních badatelů se právě zde ukazuje, že legie byla vždy spíše administrativní než taktickou jednotkou. Vexilace během takřka neustálých bojů během 3. století převládaly; dostávaly se často velmi daleko od mateřské

legie, takže se postupně osamostatnily a začaly operovat nezávisle na ní. Vexilace dosahovaly počtem buď 500 (*quingenaria*), nebo 1000 (*milliaria*) mužů, tj. jedné nebo dvou kohort. Tyto počty se pak staly základem pro početnost pozdních legií.

Gallienus dal podnět ke vzniku mobilního polního vojska, nevázaného na konkrétní provincii. Tyto taktické jednotky byly složeny z vybraných pěších a zejména jízdních oddílů a jejich název, *comitatus*, je odvozen od funkce, kterou se lišily od zbytku armády určené k ochraně hranic: měly doprovázet (*comitare*) císaře, který jim také sám velel, a mohl je tak snadno nasadit jako posilu téměř na jakékoliv ohrožené místo. Během 3. století dochází rovněž k prvnímu skutečnému vydělení zvláštních oddílů elitních legionářů, jako byli například *lanciarii* („bojovníci s oštěpy“), a k profilování zasloužilých důstojníků z komitátu jako vybraných císařových osobních strážců (*protectores*).¹⁴ Na Gallienovo posilování jezdeckva navázal Aurelianus zřízením pomocných jednotek z germánských Vandalů, Iuthungů, Alamanů a dalších a posílením plně obrněné těžké jízdy, tzv. *equites cataphractarii*, budované podle perského vzoru, kterou poprvé použil císař Claudius II. proti Gótům u Naissu. Občanská armáda je v této době dávnou minulostí, občané místo služby raději platí *aurum tironicum*, částku, za niž jsou najímáni žoldněři, mnohdy z národů tradičně považovaných za méně civilizované (Thrákové, Illyrové, Arabi, Germáni, Sarmati aj.). Jak poznamenává Rostovtzeff,¹⁵ z armády římské říše se stala armáda římského císaře.

4. CÍSAŘSKÁ MOC

Dalo by se říci, že císařové směřují k absolutismu, zatímco císařská moc degraduje a stává se labilní.¹⁶ Vzestupnou tendenci lze sledovat u tzv. aklamačních císařských titulů,¹⁷ které se ve 3. století objevují často na nápisech na milnících (zde zejména ve východních částech říše a v Africe). Tyto tituly sice tvoří součást císařského jména jako čestná označení, nemají však právní funkci.¹⁸ K výraznému obohacení císařské titulatury dochází za Septimia Severa, avšak tento navazuje již na Marka Aurelia a jeho syna Commoda, za jejichž vlády došlo také k ustálení úřednické titulatury. Postupný průnik titulů jako *Invictus*, *Felix*, *Pius* (či gramaticky nesprávně tvořený superlativ *Piissimus*), udělovaných na počest císařových vynikajících vlastností a vojenských úspěchů, do císařské titulatury bývá považován za známku změny koncepce císařství a vztahu císaře k obyvatelům říše. Princips, první občan státu, se nad ostatní občany výrazně vyvyšuje, občané mu projevují úctu jako sobě nadřazenému, pronášejí sliby (*vota*) za jeho „věčnost“ – už Septimius Severus dává tomuto pojmu jasně dynastický význam (úctu je nutno projevovat nejen císaři,

14 K organizaci, složení a vzhledu římského vojska v období krize viz stručně R. COWAN. Římské legionáři od Marka Aurelia po Diokleciána. Brno 2009 (tam i další literatura).

15 M. ROSTOVITZEFF. The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1926. Str. 414.

16 Jen v roce 238 („rok šesti císařů“) zemřelo násilnou smrtí pět vládců.

17 K titulatuře viz např. H. U. INSTINSKY. Kaiser und Ewigkeit. *Hermes* 77, 1942, str. 313–355.

18 Narodil od titulů jako *Imperator* nebo *consul*, *proconsul*, *pontifex maximus* a snad i *pater patriae* (Augustus ho přijal na základě konsensu občanů).

12 Jako další mezník ještě v rámci dějin jednotné římské říše se jmenoval rok 284 (nástup Diocletiana), 312 (Constantinova konverze) nebo 324 (porážka Licinia, Constantinus samostatným vládařem, krátce nato založení Konstantinopole). Rok 324 byl kvůli spojitosti s Konstantinopolí převzat autory Cambridge Medieval History jako začátek středověku.

13 Už Septimius Severus postavil do čela tří nově zřízených parthských legií praefekty namísto senátorů. Zde to bylo asi způsobeno tím, že legie byly nejspíš sestavovány v době před definitivním rozhodnutím občanských válek, kdy si císař nebyl jistý, kterým senátorům důvěřovat.

ale i jeho synům a manželce), myšlenka se šíří i za Gordiana III. Je však nutné rozlišovat, jestli se tituluje císař sám nebo mu titul propůjčuje někdo jiný (senát, lid, provinciální správci). Za císaře Aureliana se poprvé na nápisech objevuje titul *Perpetuus* (Věčný). Aurelianus se snažil i o svého způsobu monotheismus zavedením jednotného kultu pro všechny obyvatele říše, jímž se mělo stát všemocné neporazitelné sluneční božstvo, císařův ochránce *Sol Invictus Comes*. U císařů Aureliana, Proba i Cara máme doloženy mince s titulem *dominus et deus*, což poukazuje na směřování tehdejší vlády, jíž měla být vojenská autokracie legitimizovaná božským posvěcením. Císař se nepochybně odvolával na posvátnost své osoby, není ale zcela jisté, že se chtěl také sám považovat za boha.¹⁹ Zdůrazňování tohoto faktoru ve 3. století souviselo zajisté s krizí vlády, císařové se mohli domnívat, že se takto lépe ochrání před atentáty. Obecně můžeme poukázat na aktivní roli druhé strany (zejména senátu) při ochraně majestátu císaře, jak svědčí ještě Q. Aurelius Symmachus: „Senát právem stíhá ty, kteří kladou svou moc nad slávu panovníka, a naším úkolem je být na stráži v zájmu vaší šlechtnosti.“²⁰

Vojenští císařové a vnější ohrožení říše

K projevům krize vlády můžeme počítat už období po zavraždění Severova syna M. Aurelia Severa Antonina zvaného **Caracalla** (samostatně vládl 211–217), kdy se nejprve moci chopil strýc vraždy, *praefectus praetorio* M. Opellius²¹ Severus **Macrinus** (217–218), který se stal prvním jezdcem na trůně, a signalizoval tak počátek nové éry rozkvětu jezdeckého stavu ve 3. století. Také císařové Maximinus Thrax, Philippus Arabs, Claudius II., Aurelianus, Probus a Carus pocházeli z jezdeckého stavu. 3. století je považováno za „zlatý věk“ jezdeckého stavu, který se projevuje i rostoucím počtem jezdeckých úřadů, prokuratur, souvisejícím s rostoucím zájmem o ně.²² Vzestup jezdců souvisí i se vznikem vojenské aristokracie a je pro ně charakteristické, že pocházejí často z nízkých vojenských vrstev na okrajích říše (např. Pannonie, Horní Moesie). Narodil od dřívějšíka už nemají zájem o vstup do senátorského stavu, vmísit se mezi rodovou aristokracii přestává být atraktivní. Příkladem jdou sami císaři 3. století, pocházející začasť z nízkých vrstev, z periferních oblastí říše. Macrinus a Aemilianus byli například Maurové, Elagabalus a Alexander Severus pocházeli ze Sýrie, otec a syn Gordianové nejspíš z Kappadokie, Philippus z římské Arábie; mnozí měli své kořeny v Podunají, kde se nacházela tradičně silná a kvalitní armáda (Maximinus, Decius, všichni čtyři první augus-

19 Aurelianus o sobě prohlašoval, že je bohy vyvolený. U jeho mincí se někdy popírá oficiální autorita a nápisy se přičítají servilnosti pracovníků mincovny. Ani u Domitiana, jenž titul *dominus et deus* používal jako první, není jasné, jaký podíl na jeho zavedení měl císař a jaký jeho okolí.

20 *Merito illos senatus insequitur, qui potentiam suam famae principis praetulerunt. Noster autem labor pro clementia vestra ducit excubias* (rel. 3,2). Překlad J. Buriana převzat z J. BURIAN. Zánik antiky. Praha 1972. Str. 68.

21 Jiná varianta jména Ofellius.

22 Zatímco za Augusta se uvádí pouhých 25, za Traiana už 80, za Marka Aurelia 127, za Septimia Severa 174 a za Philippa Araba 182 (viz k tomu G. ALFÖLDY. Römische Sozialgeschichte. 2. vyd. Wiesbaden 1976. Str. 146–9).

tové a caesarové dominátu Diocletianus, Maximianus, Constantius Chlorus a Galerius). Podle svého původu v této oblasti dostala jméno skupina posledních císařů principátu, tzv. illyrští císařové (Claudius II., Aurelianus, Tacitus, Probus, Carus,²³ Numerianus, Carinus), jejichž snahy o vnější konsolidaci říše mařila častá spiknutí důstojnických klik.

Zároveň s růstem významu jezdců dochází k odpolitizování senátorů, kteří se nehodí pro nový typ obranných válek, jaké se vedou od Marka Aurelia. Mocnými vojenskými činiteli i vysokými císařskými úředníky se stávají jezdcí, mezi nimiž figurují důstojníci z povolání i právníci (viz praetoriánští prefekti Papinianus, Ulpianus nebo Paulus), což je odrazem nových společenských měřítek. Rod se cení méně, o to více významu má politická loajalita, právní vzdělání a vojenské zásluhy a zkušenosti. Dochází tak vlastně k vytvoření nového společenského modelu, navazujícího na předchozí vývoj. Počet senátorů z provincií sice také roste, ale senát si stále zachovává svůj tradiční konzervativní postoj, který sdílí jeho příslušníci univerzálně v celé říši.

Nízký původ nové elity však neznamená její „barbarizaci“, vždyť mnoho jejích příslušníků pochází z romanizovaných provincií. A právě u méně vzdělaných osob důstojníků mnohdy pozorujeme nejsilněji touhu po ztotožnění se s římskými ideály, neboť tito se sami považovali za dědice římských hodnot. Výrazně se tato tendence projevovala například v provincii Pannonii, jak o tom svědčí panegyrik²⁴ na císaře Maximiana k výročí narození města Říma roku 289: „Kdo by pochyboval, že již po mnoho století od doby, kdy Herkulova síla přispěla římskému národu, je vládkyní národů díky své starobylé slávě Itálie, ovšem Panonie díky své zmužilosti?“²⁵

Po Macrinově uzurpaci se jasně ukázalo, jak mocné přízni armády se severovská dynastie těšila a zároveň jak vzrostla moc vojska. Armáda nebyla ochotna akceptovat uchazeče, který nebyl spřízněný se Severovci a který byl milý senátu. Po smrti Severovy manželky, Syřanky Iulie Domny, přešla přízeň a zároveň moc na její příbuzné, sestru Iulii Maesu, její dcery Iulii Soaemias a Iulii Mamaeu a jejich syny Bassiany. Starší z nich, přezdívaný **Elagabalus**,²⁶ jehož vojáci zvolili jako údajného nelegitimního Caracalova syna po zavraždění Macrina a jeho syna Diadumeniana, se zařadil do linie císařů hodnocených jednoznačně negativně, druhý, zkráceně nazývaný **Alexander Severus**,²⁷ byl naopak oslavován jako původce návratu k dokonalému věku Antoninů. Ve skutečnosti se za jejich vlády projevují výrazně známky hluboké krize. Oba jsou fakticky závislí na dvou mocenských činitelích, kterými jsou jednak armáda, jednak vlivné Syřanky (babička a obě matky). Hospodářství

23 Ten ale vzešel z Narbonské Gallie.

24 K panegyrikům viz Latin Panegyric. Ed. R. Rees. Oxford 2012.

25 *Quis enim dubitat quin multis iam saeculis, ex quo vires illius [Herculis] ad Romanum nomen accesserint, Italia quidem sit gentium domina gloriae vetustate, sed Pannonia virtute?* (Paneg. 2,2,2)

26 Pocházel z rodu kněží boha Elah-Gabala, ochránce města Emesy, ztotožněného s univerzálním slunečním božstvem (odtud nesprávný tvar císařova jména Heliogabalus). Jméno pochází snad z arabského lláhu-džabal, Bůh hory, případně se jedná o složeninu se syrským slovem Baal (Pán). Oficiální jméno císaře znělo M. Aurelius Antoninus. Jméno matky (Soaemia) prozrazuje arabský původ, jak bylo u Elagabalových velekněží a velekněžek obvyklé.

27 M. Aurelius Severus Alexander.

státu se nacházelo v úpadku, a třebaže šlo o období relativního míru, říše trpěla. Kupodivu se ale Elagabalovy výstřednosti, které vyčerpávaly státní pokladnu, z dlouhodobého hlediska nejeví jako ten nejzoubejnější činitel. Problémem byl sílící tlak sousedních národů, jemuž bylo nutno vzdorovat početnou armádou, kterou bylo třeba nějak zajistit. Obyvatelstvo tak bylo systematicky utlačováno množstvím povinností a nucených prací, zatímco se zvyšovalo množství neobdělávané půdy. Problémem byla odpovědnost městských rad za přepravu vojska a zásob i vymáhání rekvizic císařskými úředníky mezi prostým obyvatelstvem vesnic a měst včetně ubytování vojska.

Elagabalova vláda (218–222) působí dojmem nestability režimu, rozpadu tradičních hodnot a úpadku autority státu. Elagabalus se odklonil od náboženství předků propagací orientálního kultu s jeho neřímskými zvyky (orientální oděv, obřízka, zákaz vepřového masa) a pokusil se i o prosazení orientálního modelu konsekrování císařské moci. Negativní ohlas vyvolalo přijetí titulu slunečního kněze („nejmocnější kněz neporazitelného Sola“)²⁸ do císařské titulatury před titul pontifika maxima. Orientální kultury neměly v Římě nikdy dobrou pověst a jejich vyznávání bylo spojováno se zvráceností, což vysvětluje množství pověstí o císařových výstřelcích.

Přílišný vliv žen na císařském dvoře se projevil nejen tehdy, když babička Maesa napomohla svržení jednoho vnuka²⁹ a nástupu druhého, Elagabalova bratrance Severa Alexandra, ale zejména za Alexandrově vlády. Prameny chválí jeho spolupráci se senátem a zájem o soudnictví (který máme potvrzený i nápisně), ovšem ve skutečnosti se jednalo spíše o prázdné úlitby tradici, jimiž se zakrývala slabost vlády. Nemůžeme ani věřit pramenům, že by senátu byla ponechána reálná moc. Císař byl mladý (nastoupil ve 13 letech jako dosud nejmladší panovník) a zůstal zcela ve vleku obou žen, Maesy (zemř. asi 226) a Mamaey, jak dokazují i přemrštěné tituly a pocty, kterých se jim dostávalo.³⁰

Režim však ztroskotat na armádě. V době, kdy říše potřebovala silné vedení proti vnějšmu nepříteli, Alexander zklamal, nedokázal vyřešit vztah s vojskem, který nechal dovést až do bodu krize. Třebaže se od císaře očekávalo, že se vyzná ve vojenství, Alexander si nedokázal vojsko získat ani úspěšným tažením, ani štědrostí. Příliš mu nepomáhal ani senát, jenž se marně snažil prosadit snížení nákladů na armádu. Už Elagabalus a jeho matka byli zavražděni vzbouřenými vojáky, nyní se navíc projevovaly následky špatné kázně ve Městě³¹ i v provinciích, zvláště na východě, kde se množily dezerce.

28 *sacerdos amplissimus invicti Solis Elagabali* (např. ILS 473, 475).

29 Podle Historie Augusty, která si v podobných detailech libuje, byl císař zavražděn na latríně, kam utekl před vrahy (*Hist. Aug. Heliog.* 17,1).

30 Z Nového Karthága pochází věnovací nápis pro Iulii Mamaeu jako „matku našeho nejsvětějšího pána... a tábora a senátu a vlasti a celého lidského rodu“ (*matri domini nostri sanctissimi... et castrorum et senatus et patriae et universi generis humani*; ILS 485).

31 Praetoriáni tři dny bojovali s římským lidem (boj skončil zapálením několika částí města) a r. 223 zabili svého velitele Ulpiana, přestože hledal záštitu v paláci u císaře a jeho matky. Jeho vrah nebyl vydán, naopak, garda si vynutila jeho jmenování praefektem Egypta (teprve potom byl přesunut na Kypr a popraven). Praetoriáni také vyžadovali demisi historika Diona Cassia, jenž jako správce Pannonie Superior chtěl zavést tvrdou kázeň a když získal konsulát na r. 229, musel ho ze strachu o jeho život Alexander požádat, aby úřad zastával mimo Řím.

Alexandrovská propaganda záměrně tvořila kontrastní obraz k Elagabalovi, takže se v mnohém podobá obrazu Vespasianovy restaurace po letech Neronova panování a občanské válce i Nervovy vlády po Domitianovi. K Alexandrově pověsti spravedlivého a tolerantního císaře přidala tradice zkazku o tom, jak měl v lararii uchovávat obraz Abrahama i Krista.³² Nutno ale přiznat, že ve srovnání s předchozí dobou tlaku „barbarů“ na hranicích, střídání slabých císařů a občanských rozběrů Alexandrova vláda přinesla jisté uklidnění. Alexandrovi poradci se snažili zmírnit tlak na obyvatele říše částečným odpuštěním některých daní, které byly vymáhány za Elagabala (zvl. tzv. *aurum coronarium*), udělováním privilegií a úlev vyšším vrstvám i městům.

K vnitřní krizi se přidala problematická zahraničně politická situace. Na východě se roku 224 vynořil nový nebezpečný soupeř, **Sásánovská** neboli **Novoperská říše**, jejíž zakladatel **Ardašir I.** ukončil éru arsakovské Parthie a přihlásil se k odkazu achajmenovských vládců a myšlence ovládnutí původního perského území dobytého Alexandrem Velikým. Nízká morálka římského vojska se projevila i v této souvislosti, část Římanů v Mezopotámii přeběhla k Ardaširovi a jeho vliv bývá hledán i u zavraždění mezopotamského správce vojáky. Boje s Novoperskou říší začaly za Ardašira, pokračovaly za jeho syna Šápúra a vedly se dále, prakticky nepřetržitě až do pozdní antiky. Za Alexandra zavládla patová situace, kdy Peršané nevyužili nerozhodného střetnutí ani císařovy slabosti.

Druhým velkým nepřítelem zůstávaly germánské kmeny. Za Alexandra to byli Alamani, kteří zaútočili na Rýnu u Mohuče. Alexander situaci podcenil, místo boje se rozhodl pro politiku podplácení a zasévání neshod mezi Germány, a když vpadli na římské území další Germáni od Dunaje, popudil si definitivně legionáře, kteří mu zazlivali, že nechává v ohrožení jejich rodiny. Nejblíže pannonské legie proto r. 235 provolaly císařem v pořadí druhého jezdců, C. Iulia Vera Maximina. Alexander i Mamaea byli zavražděni. Maximinus pocházel z chudých poměrů, občanství získal až za vojenskou službu a v době nástupu na trůn vykonával funkci cvičitele nováčků. S vládou tohoto císaře, zvaného pro údajný „barbarský“ původ také **Maximinus Thrax**, končí severovská dynastie a začíná období vojenských císařů či vojenské anarchie. Maximinus (235–238) byl první skutečně vojenský císař, který bojoval po boku svých vojáků a který neměl, a asi ani nikdy neřádal, souhlas senátu. Do Říma nikdy nepřišel, soustředil se na vojenské kampaně na Rýnu a Dunaji (porazil Alamany) a nakonec byl zavražděn vojáky. Za jeho vlády se v souvislosti s rostoucími potřebami armády vyhrtilo vymáhání povinných dodávek a prací, čímž se pak inspirovali i jeho nástupci. Pro zajištění císařského titulu zvolil nesmlouvavý postoj vůči nepřítelům; pověstné byly jeho konfiskace, jimiž se snažil zajistit financování armády, již nezbytně potřeboval proti „barbarům“, proto mu přízeň nezajistily ani úspěchy na tomto poli. Jeho ukrutnost spočívala v tom, že se narodil od typicky špatných císařů principátu ve vraždění neomezoval na vládnoucí třídu v Římě.

Pro dobu anarchie je typické, že si různé části vojska na různých místech provolávají císaře podle své vůle, a to i několik v jednom roce. Chybí proto čas na správu říše, ubývá

32 *Hist. Aug. Alex.* 29,2.

populace, přičemž zároveň roste „barbarské“ nebezpečí. Z toho důvodu je dobře přijímán každý císař nebo uzurpátor, který „barbary“ zastaví.

Senát se občas vzepřel nadvládě armády a zvolil si vlastní císaře. Tak proti Maximinovi senát potvrdil titul správci Afriky Proconsularis M. Antoniu Gordianovi a jeho synovi, kteří byli císaři provoláni po vzpouře místních obyvatel proti útlaku Maximinova režimu (vládli od března do dubna 238 jako **Gordianus I.** a **Gordianus II.**). Po jejich brzké smrti si zvolil ze svého středu M. Clodia **Pupiena Maxima** a D. Caelia Calvina **Balbina** (duben–červen 238), jejichž úkolem bylo organizovat obranu Itálie proti Maximinovi. Maximinus se Itálie sice nezmocnil, ale Maximus a Balbinus padli za obět praetoriánům. Vláda pak byla předána jejich kolegovi, třináctiletému vnukovi Gordiana I. **Gordianovi III.** (238–244). Za jeho vlády se znovu rozhořely boje s Persií, neboť r. 241 vystřídal Ardašira neméně bojovný Šápúr I., jenž na trůně vydržel až do roku 272. V nich se Římanům podařilo získat zpět Šápúrem dobytou Mezopotámii a Osrhoenu díky vítězné bitvě u **Rhesainy** r. 242, kterou vybojoval schopný praetoriánský prefekt Timesitheus, jenž ale krátce nato zemřel. Gordianus r. 244 nejspíš padl v pokračujících bojích, ač se spekulovalo i o podílu nového *praefekta praetorio* M. Iulia **Philippa**, zvaného podle jeho původu **Arabs**, jenž se stal Gordianovým nástupcem (244–249). Philippus, jenž r. 248 oslavil 1000 let od založení Říma, se dal honosně titulovat *Parthicus Maximus* a *Persicus Maximus*, přestože s Peršany uzavřel mír, v němž se zavázal k zaplacení ohromného tributu.³³ Prameny je však prezentován spíše v pozitivním světle, jako jednomu z mála císařů té doby mu totiž záleželo na postoji senátu; jeho tolerantní přístup ke křesťanství si některé prameny dokonce vyložily tak, že křesťanem byl.³⁴

3. století je dobou velkých invazí Gótů, k nimž se přidávaly další kmeny ze Zadunají, jako Karpové nebo Sarmati, společně nebo zvlášť překračovali Dunaj a napadali sousedící provincie Moesii, Thrákie a Dákie. Gótové prodělali v polovině 3. století vývojový pokrok a jejich nájezdy se stávaly stále nebezpečnějšími, neboť se nově pustili i na moře a začali používat obléhací stroje. Vpád Karpů postihl říši roku 238 a porazit se je podařilo až roku 244 právě Philippovi. Tehdy však také začínají poslední boje Říma o provincii Dákie.

Philippova vláda skončila násilně, v bitvě u Verony proti vojevůdci Deciovi,³⁵ jenž byl k přijetí císařského titulu přinucen legiemi na Dunaji, kam byl poslán potlačit jinou uzurpacii. C. Messius Quintus Traianus **Decius** (249–251) byl Philippovým opakem, co se týče postoje ke křesťanům. R. 249/250 zahájil první celoplošné pronásledování (trvajících do r. 251) poté, co zjistil, že mnozí křesťané ohrožují blaho státu tím, že bojkotují účast na nařízených všeobecných prosebných obětech (*supplicatio*). Je příznačné, že pohanská historiografie vyzdvihuje Decia na úkor Philippa. Decius naznačil směřování své zahraniční politiky už přijetím jména císaře Traiana, jenž se proslavil výboji na Dunaji, a svou krátkou vládu strávil převážně boji s Góty, kteří nejdříve využili mocenských aspirací velitele Priska a následkem jeho zrady vyplenili hlavní město Thrákie Philippopolis. Decius

33 Zdá se, že šlo spíše o jednorázové výkupné než o pravidelný tribut (srov. Th. PEKÁRY. Le „tribut“ aux Perses et les finances de Philippe l'Arabe. *Syria* 38, 3–4, 1961, str. 275–83).

34 Tuto informaci uvádí např. Hieronymus, Paulus Orosius, Cassiodorus, Jordanes nebo Isidorus ze Sevilly.

35 Philippův syn, v té době augustus, byl následně zavražděn praetoriány ve věku pouhých 11 let.

utrpěl r. 250 drtivou porážku od gótského náčelníka Knivy a následně padl na další kampani u **Abrittu** i se synem **Herenniem Etruskem (Decius Mladší)**, svým spoluvládce, a stal se tak prvním římským císařem, jenž byl zabit v boji s nepřítelem. Jeho nástupcem byl zvolen z vůle dunajské armády C. Vibius **Trebonianus Gallus (251–253)**, senátorský správce Moesie, v Římě však byl uznán Deciova mladší syn C. Valens **Hostilianus Messius Quintus (251)**, jehož pro klid říše Gallus adoptoval. Hostilianus jako první císař po 40 letech zemřel přirozenou smrtí (ve 13 letech na mor). Gallus byl i kvůli moru, který vypukl v dunajských provinciích, nucen koupit si od Gótů mír. Král Šápúr navíc pod záminkou, že si Římané neprávem nárokují Arménii (přijali jím vyhnaného nezletilého krále Tiridata II.), obnovil válku a r. 252 porazil obrovskou římskou armádu u **Barbalissu**, načež obsadil hlavní syrské město Antiochii (znovu r. 256). Život Galla i jeho syna a druhého spoluvládce C. Vibia Afinia Galla Veldumnia **Volusiana (251–253)** skončil opět následkem provolání úspěšného vojevůdce, tentokrát se jednalo o M. Aemilia **Aemiliana (253)**, který porazil Góty. Aemilianus byl vzápětí zavražděn druhým Gallovým vojevůdce, Valerianem, jenž začal vládnout společně se svým synem Gallienem. P. Licinius **Valerianus (253–260)** patřil mezi pronásledovatele křesťanů. Měl pátrat po údajném velkém majetku církve, a proto vydal v l. 257–9 edikty, v nichž zakázal konat bohoslužby a nařizoval obcím odevzdat pohřebiště (katakomby), která získaly ve 20. letech 3. století, načež nařídil stíhat všechny presbytery, biskupy a jáhny.³⁶ V zahraniční politice se císaři nedařilo, kolem roku 255 napadly houfy Gótů černomořské pobřeží a vyplenily bohatá bithýnská města Níkomédii, Níkaju a Prúsu, a protože Římané neměli k dispozici flotilu, která by je zastavila, pokračovaly v pirátských nájezdech. Gallii zaplavili Alamani a Frankové, do Sýrie vtrhli Peršané a začali ohrožovat Malou Asii. Válka s Novoperskou říší skončila i kvůli šířícímu se moru r. 260 katastrofou, Valerianus se marně pokusil osvobodit město Edessu, padl do zajetí a s ním tisíce římských vojáků, kteří byli deportováni do Persie. Peršané získali obrovskou kořist.³⁷ V této válce (r. 257) Římané přicházejí o významné pevnostní město Dúra Európos na Eufratu, které fungovalo jako nejvýchodnější výspa římské moci a na jehož dobytí r. 165 vynaložili mnoho sil. Pevnost byla pro svou exponovanost ponechána opuštěná, mimo zájmy obou stran i mimo obchodní stezky, které odtud byly odkloněny, což z ní činí ideální místo pro archeologický výzkum. Peršané pak zpustošili Sýrii, Kilikii, Kappadokii a některá města v Lykaónii a Kommagéně. Perská propaganda si nenechala ujít příležitost k posilování vědomí o vlastní nadřazenosti, jak dokazuje trojjazyčný nápis od Persepole (v parthštině, střední perštině a řečtině), tzv. *Res gestae divi Saporis*, i skalní reliéfy znázorňující pokoření římského císaře u Šápúrových nohou.³⁸ Za Valeria-

36 Biskupové (doslova dohlížitelé – *episkopoi*) byli původně vybíráni z řad majetnějších občanů kvůli tomu, že měli dohlížet na pokladnu společenství. Mezi nejslavnější oběti Valerianova pronásledování patří římský jáhen Vavřinec a karthaginský biskup a spisovatel Cyprianus.

37 Křesťanský autor Lactantius (*De mortibus persecutorum* 5) to interpretoval jako Boží trest. Valerianova konzervovaná kůže byla po jeho smrti vystavena Římanům na potupu.

38 Nejlepším příkladem je reliéf II z Šápúrova nového hlavního města Bišápúr, který zobrazuje mrtvého císaře Gordiana pod kopyty Šápúrova koně, prosícího Philippa i pozdější Valerianovo zajetí (viz L. VAN DEN BERGHE. *Reliefs rupestres de l'Iran ancien*. Bruxelles 1983. č. 60).

nova syna P. Licinia Egnatia **Galliena (253–268)** dochází vlivem spojení vnitřní nestability s „barbarskými“ nájezdy k nehlubší krizi. Říši ničily i přírodní pohromy, mor a zemětřesení, a k nepřátelským nájezdům se přidalo drancování ze strany nedisciplinované armády. Gallienus je v pramenech kritizován za slabost, neschopnost a holdování neřestem, kvůli kterým ztratil území a jiná nechal pustošit „barbary“, což není docela pravda. Gallienus měl pověst filozofa, přátelil se se zakladatelem novoplatonismu Plótínem, a i přesto zastával tolerantní postoj ke křesťanství, ba dokonce vracel křesťanům zkonfiskovaný majetek. Tento postoj se vysvětluje snahou nekomplikovat si při tolika problémech s vnějšími nepřáteli situaci podněcováním vnitřních konfliktů, ale stejně jako v případě Philippa se uvažuje i o tom, že si možná oba císaři chtěli z křesťanů vytvořit loajální občanská společenství. Gallienus v době neúspěchů otce na východě bojoval s dobrými výsledky na Rýnu i Dunaji, porazil Alamany a roku 268 slavil významné vítězství nad Góty, čímž se mu podařilo „barbary“ víceméně zastavit. U řeky Nestu v Thrákii zničil jednu skupinu Gótů, kteří spojení s Heruly, Bastarny a dalšími v letech 267–8 pronikli od Dněstru na lodích přes Černé moře a vydali se tentokrát až na ostrovy Kypr, Rhodos a Krétu, na lidnaté maloasijské pobřeží (Efesos) i do vnitrozemí, a následně způsobili obrovské škody v pevninském Řecku (Athény, Soluň) a po celém Peloponnésu (Korinth, Argos, Sparta, Olympia). Císaři se vytykalo odtržení některých území, což však bylo dáno vojenskou nutností, navíc se to stalo s jeho souhlasem. R. 258 se oddělilo tzv. **Gallské císařství**, tj. Germány silně zpustošená Gallie, Germánie,³⁹ Británie a na čas Hispánie, pod vládou M. Cassiana Latinia **Postuma (258–268)**, dalšího vítězného vojevůdce, jenž porazil Franky a Alaman-y,⁴⁰ kteří se vydávali na výpady až do severní Itálie. Organizačně šlo o nápodobu římského císařství s vlastním senátem, konzuly i mincemi. Postumova vláda však nebyla stabilní ani nebyla naděje na její rozšíření na celou říši, on sám i jeho nástupce M. Piavonius **Victorinus (269–270)**⁴¹ byli zavražděni.

Významnou osobností Gallienovy vlády byl plnomocný správce v Palmýře, částečně nezávislým, bohatým městem v pouštní oáze v Sýrii, místní předák Septimius **Odaenathus**. Ten po Valerianově zajetí nejdřív jednal se Šápúrem, ale nakonec se postavil na stranu Galliena, jenž mu udělil hodnost *corrector Orientis*, a pomáhal mu boji proti Arabům i Peršanům. Palmýřští byli schopni Peršanům vzdorovat díky podobnému způsobu boje, spolehali se totiž také na jízdní lučištníky a těžkou obrněnou jízdu (katafrakty), jichž používali i k ochraně obchodních cest a karavan, které sami organizovali. Odoenathus Šápúrovi úspěšně konkuroval i v době velkých římských porážek v letech 260–267, kdy podnikal vpády na perské území a oblehl krále až v Ktésifontu. Po jeho zavraždění r. 267 se moci chopila manželka **Zénobia**, jež vládla za jejích syna **Vaballatha** a svou aktivitou dala podnět ke vzniku dalšího samostatného útvaru na území říše, jímž bylo **Palmýrské království (260–273)**, ovládající římskou Arábii, Egypt, pro Řím stále významný kvůli zásobování,

39 R. 259 Germáni prolomili rýnský limes a Řím přišel o území mezi horním Dunajem a horním Rýnem zvané *Decumates agri*.

40 Tituloval se *Restitutor Galliarum*.

41 Předtím vládl ještě krátce M. Aurelius **Marius (269)**, původně kovář.

Sýrii, Palestinu a Malou Asii. Zénobia razila mince, přivlastnila si titul Augusty a synovi propůjčila titul Augusta.

Gallienovu snahu o vytlačení Gótů z říše dokončil po jeho zavraždění důstojník dunajské armády M. Aurelius Valerius **Claudius II. (268–270)**, první z řady illyrských císařů, když r. 269 u Naissu zničil další skupinu útočnicků, za což získal přízvisko *Gothicus Maximus*. Gótové u Černého moře pak ještě nějaký čas provozovali pirátské nájezdy, ale zanedlouho se začali v oblasti usazovat a říše si téměř na půlstoletí oddechla. Claudius však již r. 270 zemřel na mor. Po něm vládl asi dva měsíce jeho bratr M. Aurelius Claudius **Quintillus (270)**, jenž skončil buď rukou svou, nebo cizí.

Z osudu nejvýznamnějších císařů vojenské anarchie je vidět, že jakékoliv pokusy o perspektivní dynastickou politiku selhávaly: zabit byl otec i syn Gordianové, spolu s otcem zemřel syn Maximinův (měl hodnost caesara), po smrti otce syn Philippův (hodnost augusta), starší syn Deciův zahynul spolu s otcem, mladší poté (oba hodnost augusta), oba Gallienovi synové, Saloninus a Valerianus II., zemřeli ještě před otcem (oba hodnost caesara, Saloninus krátce augustus). Jen v tomto posledním případě můžeme mluvit o skutečném dynastickém programu, podobném tomu Diocletianovu, který se snažil prosadit Valerianus, když ustanovil svého syna augustem a své vnuky nechal jmenovat caesary pro Gallii a Illýrii.

Nejvýraznější postavou na trůně v době vojenské anarchie byl bezpochyby vojevůdce L. Domitius **Aurelianus (270–275)**, jenž se pokusil o konsolidaci autokratickou, až krutou vládou, a s nímž éra vojenských císařů končí. Aurelianus připojil území oddělená za Galliena: R. 272 porazil nadvakrát Zénobii i následné povstání Palmýřanů, což mělo pro město katastrofální důsledky, neboť po odklonu obchodní cesty Palmýra zcela ztratila svůj dřívější význam. R. 274 ukončil porážkou C. Pia Esuvia **Tetrika (270–273)** existenci Gallského císařství, oslavil triumf a přijal titul *Restitutor Orbis*, ačkoliv problémy na východě i v Germánii trvaly. Císař byl nucen vyklidit provincii Dákii, na Itálii útočili Alamani a Iuthungové, což císaře přimělo budovat nové, větší hradby okolo Říma.

Po jeho smrti rukou spiklenců během příprav na tažení proti Persii nastala velmi zvláštní situace: nikdo z důstojníků si nenárokoval vládu, a proto byl zvolen po dlouhé době senátní císař M. Claudius **Tacitus (275–6)**, jenž však rozhodně neměl v úmyslu opětovně nastolit autoritu senátu (nezrušil ani protisenátní Gallienovy vojenské reformy). Jeho snaha odvodit původ od slavného historika i brzká násilná smrt při návratu z úspěšného válečného tažení, kdy zastavil asi poslední větší útok černomořských Gótů, jen potvrzují pokračující krizi. Nový císař M. Aurelius **Probus (276–282)**, uznaný armádou pouze na východě, začal vládu občanskou válkou s Tacitovým bratrem(?) M. Anniem **Florianem**, jenž padl rukou vlastních vojáků ještě před rozhodující bitvou. Probus dokončil Aurelianovy hradby a úspěšně vedl válečná tažení proti uzurpátorům, lupičům i pustošivým Alamanům a Frankům, které vytlačil z Gallie, nyní ještě ohroženější vlivem pádu Gallského císařství. Bojoval proti zbytkům Gótů a proti Burgundům a Vandalům, jež vyhnal z Raetie, za což se mu dostalo titulů *Gothicus Maximus* a *Germanicus Maximus*. Zavražděn byl vojáky při přípravě tažení proti Persii, možná i vlivem *praefekta praetorio* Cara, jenž byl provolan císařem.

M. Aurelius Carus (282–3) opět přistoupil k dělení říše, spolu se syny M. Aureliem Carinem (283–5) a M. Aureliem Numeriem Numerianem (283–4). Pozoruhodný je jeho pokus proniknout hluboko do Persie, kde dobyl Ktésifón a přijal titul *Persicus Maximus*, i následný způsob smrti (podle Historie Augusty byl zabit bleskem).⁴² Carus i Carinus bojovali úspěšně také s Kvády.

Období nestability je příznačně zakončeno sérií vražd, kdy nejdřív v Bithýnii pravděpodobně zavraždí Numeriana jeho *praefectus praetorio* Arrius Aper, jež je pak zabit dalším *praefektem praetorio*, C. Valeriem Dioclem, zvoleným důstojníky na Numerianovo místo. Diocles se ujal vlády 20. 11. 284 v Níkomédii jako C. Aurelius Valerius Diocletianus. Následovala závěrečná bitva s Carinem v červenci r. 285 u řeky Margu (dn. Morava v Srbku), jež se nejevila jako vítězná, ale Diocletianovi přálo štěstí, Carina zavraždili jeho vojáci.

5. PROMĚNA SPOLEČNOSTI, KRIZE MĚSTSKÝCH ELIT

K přerodu společnosti docházelo pozvolna, spíše než proměnou bychom ale tento proces měli nazvat vyhocením sociální diference. Společenská struktura se s přechodem republiky v principát příliš nezměnila. Pro raný a vrcholný principát je charakteristická existence úzké elitní vrstvy senátorů, jezdců a dekurionů, jejíž ekonomickou základnu a zároveň společný zájem tvoří vlastnictví půdy a která představuje méně než 1% společnosti. Jeden z nejvýznamnějších historiků, který se zabýval římskými sociálními dějinami, Géza Alföldy, proto mluví o konzervativnosti římské společnosti a absenci skutečné střední vrstvy.⁴³ Prosperita místních městských i římských elit se odvíjela od zemědělské produkce a je pravdou, že bohatí dekurioni, nejvyšší městští úředníci a členové městských rad, měli v této době svými zájmy, majetkem i prestiží blíže k senátorům a jezdcům, čemuž později odpovídá udělení stejných právních privilegií celému stavu, ovšem na různých místech říše existovalo dosti takových, jejichž zámožnost byla pouze poměrná a kteří nikdy nemohli usilovat o dosažení jezdeckého censu a o další postup.

Nejvyšší státní úřady civilní i vojenské a soudnictví jsou stále v rukou senátorů pouze s tou změnou, že množství předáků v čele politických frakcí je vystřídáno jediným principem, jehož postavení ovšem stojí na stejných základech jako u zbytku elity (moc, prestiž, bohatství). Přece jen však se vznikem principátu přibývá nová společenská vrstva, a to výrazná skupina císařských otroků a propuštěnců (*familia Caesaris, liberti*), jejíž příslušníci často stojí jménem a mocí na úrovni nejvyšších vrstev, proto je nelze zařadit k nižším městským vrstvám, ale vzhledem k nedostatku prestiže ani k těm nejvyšším.

Výrazné rozdíly probíhají mnohdy výrazněji napříč jednotlivými stavy, a to nejen na základě rozdílu v majetku, rodu a úřední dráze, ale i podle vztahu úřední kariéry k císaři. Služba státu se začíná ztotožňovat se službou principovi, státní úřady (včetně toho nejvyššího, konzulátu) jsou udělovány jako odměna za zásluhy o císaře. Zásahy principa na jedné

straně umožňují rychlejší postup v kariéře, na straně druhé vytváří nepropustné hranice tam, kde byly předtím jen rozdíly: Augustus zvyšuje senátorský census ze 400 000 sestertiů na 1 000 000, senátorský stav se stává dědičným, syn senátora už není automaticky jezdcem. Caligula pak zakazuje jezdcům, kteří zastávali senátorský úřad, návrat k původnímu stavu. Tak dochází ke vzniku tří „stavů“ (*ordines*)⁴⁴ – *ordo senatorius*, *ordo equester*, *ordo decurionum*. Jezdecký stav získává vlastní *cursus honorum*, jehož vývoj je dokončen za Hadriana. Zasloužilými jezdci je však senátorský stav často doplňován, od Vespasiana pak tito *homines novi* tvoří většinu senátu. Protože na jezdecký census dosáhlo množství dekurionů z provincií, zvyšuje se i tímto způsobem podíl provinciálů v nejvyšších státních úřadech. Sociální nerovnost se projevovala už mezi elitou, obecným povědomím o rozdílné důstojnosti (*dignitas*) senátorského a jezdeckého stavu.

Dekurioni tvořili nejméně homogenní ze tří stavů. Stejně jako jezdecký ani dekurionský stav není dědičný, ale je závislý na majetkovém censu, který se lišil podle oblastí.⁴⁵ Sociální složení dekurionského stavu bylo různé v závislosti na provincii a městě. Tak mezi nimi figurovali přistěhovalci z Itálie i místní obyvatelstvo, obchodníci, podnikatelé, veteráni i bohatí propuštěnci. S dekuriatem se pojily značné náklady, neboť císařové počítali s tím, že dekurioni budou páteří říšského hospodářství a stát si rozvinutím samosprávy odlehčí. Dekurioni skutečně spolu s propuštěnci platili za principátu většinu výdajů měst. Od Hadriana se prohlubuje rozdíl mezi bohatšími (*primores viri*) a chudšími (*inferiores*), ovšem rodiny, které díky majetku a štedrosti pravidelně obsazovaly úřady a z nichž se doplňoval jezdecký stav, existovaly i předtím (známý je rod Valeriů v Pannonii). Za městský úřad se platila čestná částka (*summa honoraria*), která se mohla výrazně lišit mezi provinciemi i uvnitř nich. Platilo se i za čestné kněžské funkce, ale největší sumu pohltila nejrůznější *munera*, veřejně prospěšná činnost spojená s úřadem. V 1. století n. l. byly tyto výdaje ve prospěch obce dobrovolné, bohatí občané a propuštěnci financovali veřejné stavby a přispívali na život v obci mnohdy víc, než bylo třeba. Ještě na začátku 2. století vynakládali movití propuštěnci a dekurioni částky srovnatelné s římskými senátory a jezdci, avšak brzy se tyto výdaje ukázaly jako zátěž pro chudší členy stavu. Od Antoninovců museli být k veřejné činnosti nuceni a ze štedrosti (*munificentia*) se stalo břemeno. Septimius Severus na tuto politiku systematicky navázal a zavedl osobní odpovědnost dekurionů za vykonávání muner. O problémech s městskými funkcemi svědčí citace severovského právníka Callistrata v *Dig.* 50,2,12, který si stýská, že je nouze o ty, kteří jsou povinni veřejnými munery, a proto nemá být bráněno v přístupu k městskému úřadu a vstupu do dekurionského stavu ani obchodníkům, kteří prodávají nezbytné životní potřeby, ačkoliv jsou poplatní nízkému trestu bití, ani těm, kdo už tento trest podstoupili. Ale přece by se podle něj aspoň v obcích, kde je jich dostatek, měla dávat přednost těm „ctným“ (*virii honesti*).

44 Tak je definuje G. ALFÖLDY, protože tvoří uzavřené korporativní jednotky se specifickými majetkovými poměry, funkcemi a společenskou prestiží, jedinci jsou do nich oficiálně přijímáni, mají definována (soudní) práva a povinnosti.

45 Majetek se dědil, proto se i stav stal prakticky dědičným. Syn dekuriona býval do stavu přijímán v 25 nebo 30 letech poté, co zastával nějaký městský úřad, od 2. století už úřad nebyl podmínkou.

42 Podle jiných zdrojů zemřel následkem nemoci nebo zranění.

43 G. ALFÖLDY. *Römische Sozialgeschichte*. 2. vyd. Wiesbaden 1976. Str. 87 a 130.

Od Severa byl vyvíjen větší tlak rovněž na jednotlivá sdružení a korporace, bez jejichž služeb se stát nemohl obejít, takže byl nucen jim za ně povolit i některé úlevy (*exemptiones*), zejména osvobození od městských muner. To se týkalo třeba spolku lodních dopravců (*navicularii*) a členů kolégií, která vykonávala manuální práce nezbytné pro veřejný život (*Dig.* 50,6,6,12), kam spadali například *fabri* a *centonarii* zajišťující i funkce městských hasičů. Privilegium se však týkalo jen těch, kteří činnost skutečně vykonávali a pro svou chudobu nestačili na munera (*tenuiores*).

Exempce od městských muner se týkaly i nájemců daní a císařských statků (*conductores*), jejichž vliv stoupl za Severových občanských válek, kdy mohli konfiskovat půdu domnělých i skutečných nepřátel císaře.⁴⁶ Nájemci císařských statků vyžadovali úlevy, protože byli nuceni vykonávat městská munera, aniž by ve městech bydleli. Hrozili císaři hromadným zběhnutím, což byl vůbec jeden z problémů, který se objevuje výrazně od 2. poloviny 2. a nabývá na intenzitě od počátku 3. století. Sílicí vojenský tlak způsoboval, že obyvatelstvo venkova zbíhalo ze svých statků, ať už se jednalo o kolóny nebo běžné rolníky či otroky. K problému těchto *fugitivi* se od Severovců hromadně přidávají vojenští dezertéři a společně pak dávají základ vrstvě zlodějů a banditů (*latrones*).⁴⁷ Zvýšenou kriminalitu pozorujeme přirozeně v oblastech nejvíce zasažených válečnými událostmi.

Od dob severovské dynastie se objevují tendence učinit z nejvýznamnějších kolégií nový rezort administrativy pod přísnou kontrolou římských správních orgánů. Za Aureliana došlo nejspíš jen k dočasné militarizaci kolégií za účelem výstavby hradeb. Tehdy probíhala registrace členů kolégií, která se podílela na stavbě, a těmto kolégiím byl přidělen titul *Aureliani*. Aurelianus nechal podle Historie Augusty (*Aurelian.* 47,2–3) zvýšit potravinový příděl ve Městě a zároveň pro tento účel zřídil nové kolégium říčních dopravců, na základě čehož někteří badatelé spekulují o permanentním uvedení korporací zapojených do stavebnictví, potravinářské produkce a transportu potravin pod státní kontrolu.⁴⁸

6. HOSPODÁŘSKÁ KRIZE

S Augustovou smrtí prakticky končí období velkých útočných válek, císařové se až na výjimky soustředí na obranu říše v hranicích, doporučených prvním principem, k připojování nových provincií dochází sporadicky. S ubývajícími výboji slábne příliv zajatců, na což reaguje i ekonomika. Během principátu dochází k postupnému úbytku otroků a snižování využívání otrocké práce, třebaže na soukromých velkostatkách otrocká síla dlouho převažuje nad svobodnými nájemci (kolóny). V 1. století n. l. se kolóni uplatňují ve velké míře na císařských statcích, jež si pronajímají za naturálie, přičemž na velkostatkách v Africe a Egyptě už v té době

46 Budiž v této souvislosti poznamenáno, že za Severa se objevuje zvláštní úřad prokurátora pro správu konfiskátů po odsouzených osobách nebo poražených uzurpátorech (*procurator Augusti ad bona cogenda* v Africe v ILS 1421; prokurátor pro majetek popraveného *praefekta praetorio* Plautiana v ILS 1370), z něž pak vychází nové administrativní oddělení pro císařské statky, *ratio privata*.

47 Už za Marka Aurelia a Commoda podněcují tyto skupiny obyvatel čas od času vzpoury, tak v Egyptě za Marka povstali tzv. *búkoloí*, v Horní Germánii musel vést Commodus *bellum desertorum*.

48 Jen potravinářská kolégia ROSTOVZEFF, *op. cit.*, str. 409; všechna zmíněná kolegia: H. W. DEY. *The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome, AD 271–855*. Cambridge 2011. Str. 103–4.

pracuje víc svobodných než otroků. Počty otroků se doplňují těžko, dětí narozených ze soužití otroků (*contubernium*), zvaných *vernae*, je poměrně málo, neboť páni často udělují svobodu před dosažením věku pro manželství. Větší zdroj otroků proto představují odložené děti (*alumni*) a chudí občané, kteří do otroctví prodávají dobrovolně buď sebe, nebo své děti. V tom se zrcadlí tehdejší neutěšená situace mas venkovského obyvatelstva žijícího v provinciích bez římského občanství, které, bez privilegií i prostředků, často živořilo v horších podmínkách než otroci. Pro provinciály představovalo otroctví, které v té době skýtalo reálnou naději na propuštění, snazší cestu k dosažení nějakého stupně občanství než například 25 let trvající služba v pomocném vojsku (*auxilia*). Po propuštění také bývalý otrok požíval výhodné ochrany ze strany patrona, bývalého pána. S otroky se zacházelo adekvátně ke skutečnosti, že už nebyli obnovitelným zdrojem, v lidštějším přístupu k nim se projevil i filozofické myšlenky. Od počátku principátu roste množství zákonů na ochranu otroků proti zvlí pánů: podle *lex Petronia* z roku 19 př. n. l. směl být otrok pánem poslán do arény k boji se šelmami (*ad bestias*) jen se souhlasem soudce, císař Claudius prohlásil zabití nemocného nebo starého otroka za vraždu a vysloužilým otrokům odloženým pánem přiznal právo na státní péči a svobodu, Domitianus zakázal kastraci svobodných i otroků, Hadrianus zakázal i zabití a věznění provinilých otroků jejich pány.⁴⁹

S rozvojem kolonátu byl stále větší počet dostupných sil poután k velkostatkům, což spolu s nedostatkem otroků znamenalo ohrožení pro drobné a střední hospodáře z méně zámožných městských vrstev, podobně jako na mnoha místech říše nájezdy a plenění cizích kmenů, z jejichž následků se dokázali vzpamatovat mnohem lépe velkostatkáři, již také často vlastnili více půdy v různých částech říše. To vše spolu s rostoucí zátěží povinností vůči městům a státu přispívalo k výraznému oslabení hospodářského potenciálu městského stavu i ekonomiky říše.

Od konce 2. století přispívá k neutěšené hospodářské situaci říše rychle postupující **monetární krize**. Zatímco ve 2. století se udržují relativně stabilní ceny, ve 3. století rostou i u základních potřeb. Už za Caracally dochází ke stažení zlatých mincí a devalvaci stříbrných, místo stříbrného denariu je r. 215 zaveden *antoninianus*, vyrobený ze slitiny stříbra a mědi, jež ke konci 3. století naprosto převládla. Jeho hodnota měla odpovídat dvěma denárům, ačkoliv vážil pouze 1,5 krát více než *denarius*. Velikost mincí se postupně zmenšovala, v poslední čtvrtině 3. století je tvořilo už jen měděné jádro s tenkou vrstvičkou stříbrného povlaku o váze kolem 2,5 g. Kupní síla císařských mincí se oslabovala, mince ztrácely nominální hodnotu, nikdo nebyl ochotný za ně prodávat zboží a staré, hodnotné mince se thesaurovaly, lidé si je buď schovávali, nebo je tavili na kov. Nepomohly ani reformy Claudia II. a Aureliana, jenž stanovil v roce 274 jako váhu *antonianu*⁵⁰ 3,75–4,21 g, ale převaha mědi zůstala zachována. Postupně tak končí peníze v užším smyslu, kde obchodní hodnota odpovídá množství a čistotě kovu, a nastupují fiduciární prostředky s minimální skutečnou hodnotou, které jsou přijímány jen díky autoritě státu.

49 Srov. W. W. BUCKLAND. *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*. Cambridge 1908.

50 Mince se proto někdy říká *aurelianus*. Tentýž císař krvavě potlačil povstání mincovníků (*monetarii*: *Eutrop.* 9,14,60; *Hist. Aug. Aurelian.* 38,2; *monetae opifices*: *Aur. Vict. Caes.* 35,6).

7. PRÁVNÍ KRIZE A ÚPADEK OBČANSTVÍ

Za dovršení vývoje římského práva, dobu vrcholně klasickou, je považováno severovské období. Za Severovců působili nejvýznamnější právníci, z jejichž děl čerpali sestavovatelé dvou základních pozdně antických právních kodifikací, Kodexu Theodosiova a Iustinianova (5., resp. 6. st.), a kteří platili za základní právní autority: Aemilius Papinianus za Caracally,⁵¹ Domitius Ulpianus a Iulius Paulus za Alexandra Severa, kteří se svými doporučeními významně podíleli na rozhodování císařského konsilia i vlivných žen v císařově okolí. Všichni tři zastávali v různých dobách nejvyšší jezdecký úřad *praefekta praetorio*. Na jejich příkladu se tak dá dobře dokumentovat posun tohoto úřadu ze sféry vojenské k civilní. Nejvýznamnějšími pravomocemi, kterými za Severovců *praefectus* disponuje, jsou moci soudní, přičemž neztrácí ani původní vojenskou pravomoc. Prefekt je členem císařské rady⁵² a po usídlení vojska v Itálii se stává nejvyšším vojenským velitelem Itálie. Přeměna je dovršena až za Constantina Velikého, který praetoriánskou gardu rozpustil.

Konec klasického období římského práva bývá někdy kladen na začátek vlády císaře Diocletiana,⁵³ častěji však už k roku smrti císaře Alexandra Severa (235), jíž počíná období vojenských císařů. Tím však vzniká jakési právní mezidobí, hodnocené dnes vesměs jako doba konsolidace a příprav k době dominátu spíše než jako úpadek.⁵⁴

Obecnými trendy legislativy a soudní praxe pozdního principátu jsou zvyšující se přísnost, až ukrutnost, a rozvíjení sociální nerovnosti.⁵⁵ Teprve za dominátu se těžší tresty začínají rozšiřovat do všech vrstev společnosti v souvislosti se změněným postavením občanů, poddaných vůči panovníkovi. Již za vrcholného principátu ve 2. století ovšem začíná platit, že v oblasti soudních privilegií nerozhoduje občanský ani římský či italský původ.

Za vlády Hadriana, resp. Marka Aurelia, začíná dichotomii občan-cizinec, občan-otrok pomalu nahrazovat diferenciaci mezi občany privilegovanými, *honestiores*, a občany bez privilegií, *humiliores*.⁵⁶ To, co bylo dříve právem každého občana, se stává výsadou úzké skupiny vznešených (tzv. *illustres*), tedy senátorů a jezdců, dále členů měšťské elity, vojáků,⁵⁷

51 Zavražděn, protože nehodlal císaři schválit vraždu bratra.

52 Císařská rada, za principátu zvaná *consilium* nebo *consistorium*, se stává pravidelnou institucí od vlády M. Aurelia, kdy se objevují první doklady existence placené úřední pozice s názvem *consiliarius*. Viz k tomu: W. ECK. The Emperor and His Advisers. *Cambridge Ancient History XI*, 2nd Edition. Str. 195–213.

53 Tak už F. SCHULZ. *History of Roman Legal Science*. Oxford 1946.

54 Pro následující období se můžeme v anglosaské literatuře setkat jak s termínem „postclassical“, tak „epiclassical law“, kterým se někteří autoři snažili relativizovat tradiční názor o „vulgarizaci“ pozdně římského práva. Srov. k tomu J. HARRIE. *Roman Law and Legal Culture. The Oxford Handbook of Late Antiquity* (Ed. S. F. Johnson). Oxford 2012. Str. 789–814.

55 Viz D. LIEB. Unverhohlene Brutalität in den Gesetzen des ersten christlichen Kaiser. *Römisches Recht in der europäischen Tradition* (Ed. O. Behrends, M. Diesselhorst, W. E. Voss). Ebelsbach 1985. Str. 89–116.

56 Poprvé se termín objevuje v definici těžké urážky od právníka Gaia (2. st.; *Gaius inst.* 3,225): *Atrax autem iniuria aestimatur vel ex facto... vel ex persona, velut si magistratus iniuriam passus fuerit, vel senatoribus ab humili persona facta sit iniuria* („Těžká urážka se posuzuje buď podle činu... nebo podle osoby, jako když utrpěl urážku úředník anebo se urážkou na senátorech provinila osoba nízkého původu“).

57 *Dig.* 49,16,3,1.

veteránů a vykonavatelů svobodných povolání (lékaři, architekti aj.). Udělení občanství všem svobodným obyvatelům říše císařem Caracallou roku 212 tak přineslo výhody jen omezené skupině říšské populace. *Humiliores* mohli být mučeni a odsuzováni k různým tělesným trestům vyhrazeným dříve pro otroky a cizince, jako bylo bití, odsouzení do dolů (*ad metalla*), k předhození šelmám (*ad bestias*), upálení nebo ukřižování, které bylo ve 3. století považováno za nejtěžší trest.

Fyzické násilí bylo v římské společnosti považováno za dehonostující, proto měl občan již od nejstarších republikánských dob právo se proti takovému trestu odvolat (*provocare*). Toto právo se však vztahovalo pouze na tresty vyplývající z koerční pravomoci úředníků (*ius coercitionis*), která byla součástí *imperia* vyšších magistrátů, od soudních porot (*quaestiones*) odvolání nebylo. Z republikánské doby známe celou řadu provokačních zákonů, z nichž nejstarší, nejspíš mytická *lex Valeria* měla pocházet ze samého úsvitu republiky, z roku 509 př. n. l.⁵⁸ Odvolací právo platilo i za principátu, republikánská provokace k lidovému sněmu však ustoupila apelaci (*appellatio*) k císaři. Apelační právo platilo v civilních i trestních procesech, císař je vykonával osobně nejen v Římě, ale kdekoli se právě nacházel. Bylo jej možné uplatnit stejně jako úřednickou intercesi za republiky předtím, než byl vynesena rozsudek.⁵⁹ Provinciálové mohli narazit na překážku v podobě správce, neboť bylo zvykem podat písemnou žádost o odvolání nejdříve jemu. Do Marka Aurelia bylo možné v případě zaujatosti správce doručit písemnou nebo ústní žádost přímo císaři. Marcus však v souvislosti s nutností omezit množství případů nařídil poslat odvolání od místního soudu k císaři nejdříve ke správci provincie a stejně tak v případě odvolání od soudců (*iudices*) jmenovaných správcem.⁶⁰

Za protivící se tradicím považovali Římané analogicky i mučení svobodných. Předpokládá se proto, že nejméně od Augusta do Hadriana mohli být legálně mučeni pouze odsouzení. Za Antonina Pia je toto postavení, zvané *servitus poenae*, degradace do otrockého statutu, tedy ztráta občanských práv i svobody, oficiálně definováno a vyhrazeno pouze nižším vrstvám.⁶¹ Otrokem z trestu se stával každý, kdo byl odsouzen k těžkým trestům včetně trestu smrti (do arény, do dolů apod.), jeho mučení tedy mělo napomoci odhalit případné spoluviníky, proto byli i odsouzenci na smrt uchovávaní po rozsudku naživu. Vyšší vrstvy nemohly být od této chvíle potrestány horším trestem než nějakou formou vyhnanství.

Později bylo umožněno používat u soudu mučení pro dokazování viny mučeného, což bylo původně dovoleno pouze u otroků.⁶² Pro zahájení útrpného výslechu už stačilo pouhé silné podezření namísto odsouzení. Mučení mohli být navíc svědci, ukázali-li se jako potenciální

58 Následovala *lex Valeria Horatia* z roku 449 př. n. l., první historická *lex Valeria* z roku 300/299 př. n. l. a *leges Porciae* z let 199–184 př. n. l., které stanovily sankce proti úředníkům, kteří by provokační zákony neposlouchali, a rozšířily právo provokace na občany mimo Řím v Itálii, v provinciích a snad i ve vojsku (procesy ale stále probíhaly v Římě).

59 Ale ani později to nebylo vyloučeno. Od senátního soudu bylo dovoleno odvolání k císaři jen do Hadriana (*Dig.* 49,2,1,2).

60 *Dig.* 49,1,21pr.-1.

61 *Dig.* 49,14,12; 29,2,25,3; 48,19,29.

62 *ps.Paul. sent.* 5,14,1 a *Cod. Iust.* 9,14,3 (Caracalla r. 216).

spoluvinici.⁶³ Nebezpečí však stále hrozilo i žalobci tak, jak tomu bylo v předchozích dobách, tentokrát mohl být napaden i za to, že žaluje člověka svobodného, jako by to byl otrok.⁶⁴

Tělesných trestů pro chudší občany obecně přibývá. Ne vždy se jednalo o nové tresty, v některých případech docházelo pouze k znovuzavedení krutých trestů dávných dob. Podle Gaiova (2. st. n. l.) komentáře už v Zákonu dvanácti desek stálo, že kdo zapálil dům nebo zásobu obilí, měl být spoután, zbičován a upálen:⁶⁵ analogicky na zač. 3. st. píše Callistratus, že člověk, jenž pro osobní nepřátelství nebo kvůli touze po cizím majetku založí uvnitř města požár, má být potrestán na hrdle, což často znamená upálení zaživa. Úmyslní žháři nízkého původu bývali také předhazováni šelmám,⁶⁶ urození pouze posíláni do vyhnanství. Právník Ulpianus⁶⁷ nesouhlasí s ukrutnými tresty, ale pouze v případě, že nejsou úměrné činu, okolnostem, věku a pohlaví pachatele. Kritizuje praxi, že chrámoví zloději jsou obecně házeni šelmám, zaživa upalováni a věšeni na kříže (*et scio multos et ad bestias damnasse sacrilegos, nonnullos etiam vivos exussisse, alios vero in furca suspendisse*). Doporučuje proto, aby byli do arén posíláni jen ti, kteří se vlastnoručně vloupali v noci a ukradli velké množství votivních darů; ti, kdo ve dne ukradli jen málo, mají být posláni do dolů (*poena metalli*) – pro *honestiores* ovšem platí těžší vyhnanství (*deportatio*). Nespravedlivé se naopak Ulpianovi nezdá, že zloději dobytka jsou v Římě předhazováni šelmám, protože jde o správnou odplatu pro ty, kdo útočí ozbrojením.⁶⁸ Lupiči (*latrones*) měli být rovněž trestáni úměrně provinění, tedy ukřižováním na místě činu pro výstrahu a v odplatu, ač občas bývali podle Callistrata odsuzováni do arény.⁶⁹ Do arény bývali vrháni i vrazi, traviči a zaklínači z řad *humiliores*,⁷⁰ jen urození měli být deportováni na ostrov, jak říká právník Aelius Marcianus (zač. 3. st.).⁷¹ Nejhorší trest (*summum supplicium*) byl uchystán i pro hanobitele hrobů nízkého původu, kteří by vytažovali těla nebo kosti.⁷²

Charakteru severovské vlády zcela odpovídají těžké tresty pro vojáky, kteří zradí vlast nebo dezertují (*proditores, transfugae*). Jejich provinění je vzhledem k jejich postavení zba-vuje občanských práv a činí z nich nepřítel, takže mohou být i mučeni.⁷³ Zatímco ještě za

63 Dig. 48,18,18,3 = ps. Paul. sent. 5,14,5.

64 Dig. 48,5,28,5. Snad už od Antonina Pia nebo Marka Aurelia, s jistotou od Septimia Severa hrozilo křivému žalobci místo postihu za křivou žalobu (*crimen calumniae*) odsouzení ke stejnému trestu, k němuž by byla odsouzena jeho oběť. Trest za křivou žalobu čekal od této chvíle nejen neúspěšného žalobce, ale i liknavého úředníka, který osvobodil žalovaného nebo neoprávněně zrušil soudní řízení. Od Constantia II. se tresty týkaly i nižších úředníků, pokud nedosáhli odsouzení obviněného, neboť měli povinnost zločiny hlásit (viz S. GIGLIO. Il problema dell'iniziativa nella „cognitio“ criminale. Torino 2009. Str. 186–7).

65 Dig. 47,9,9.

66 Ulpianus v Coll. 12,5,1.

67 Dig. 48,13,7.

68 Coll. 11,8,4.

69 Dig. 48,19,28,15.

70 Dig. 48,8,3,5.

71 Citované Marcianovo dílo *Institutiones* se však někdy považuje za pozdější kompilaci.

72 Dig. 47,12,11. Výši trestu se nelze divit, lidské ostatky se používaly k nebezpečným magickým praktikám, v té době hojně rozšířeným.

73 Dig. 49,16,7: *nam pro hoste, non pro milite habentur*.

M. Aurelia mají být prostě stiženi hrdelním trestem (*capite puniuntur*),⁷⁴ za Severovců bývají spolu s jinými zemskými škůdci (*hostes*) upalováni,⁷⁵ případně věšeni na kříže⁷⁶ a o něco málo později⁷⁷ mučeni, házeni šelmám a křižováni bez ohledu na to, že vojáci jsou jinak z takových trestů vyňati.

K projevům sociálního znerovnoprávnění patří tendence omezit apelační právo občanů z řad nižších vrstev kvůli zvyšujícímu se počtu občanů a nárůstu množství odvolání. Už před Neronovou vládou bylo nutno složit finanční sumu, za Traiana a Hadriana pak byly vyčleněny kategorie zločinnů i občanů, na něž se apelační právo nevztahovalo. Tento proces souvisí se snahou posílit veřejnou disciplínu, čemuž mělo zejména napomáhat pronásledování zločinnů *ex officio*, tj. z iniciativy správního úředníka (v provinciích), který byl u Římanů zároveň soudcem.⁷⁸ Tak se apelační právo nevztahovalo například na zločiny vraždy, loupeže, travičství, únosu nebo veřejného násilí,⁷⁹ ani na herce (*qui artem ludicram faciunt*; protože na představeních docházelo často k nepokojům), osoby už jednou odsouzené (*iudicati*; kvůli recidivitě), osoby, které se protivily úřední vůli nedostavením se k soudu (*contumaces* – tito mohli být odsouzeni v nepřítomnosti).⁸⁰ Zbavení apelačního práva ale neznamenalo okamžité vykonání trestu, úředník musel nejdříve napsat císaři – v době čekání na císařské rozhodnutí zůstával právní status obžalovaného vždy neporušený. Nejdříve jednat, a potom psát císaři bylo možné pouze v případě, že se jednalo o záležitost ohrožující veřejnou bezpečnost.⁸¹ Později byli apelačního práva zbaveni i ti, kteří doznali viny (*confessi*), aniž by byli odsouzeni (*damnati*), ačkoliv císařská nařízení dlouho trvala na tom, že obě kategorie nesmí být ztotožněny.⁸²

Zároveň s normami, které snižují právní ochranu níže postavených, se objevují také, které přiznávají privilegia dekurionům a dalším příslušníkům elity. Za první případ rozlišování *honestiores* a *humiliores* se považuje Hadrianovo nařízení,⁸³ že dekurioni nemají být

74 Dig. 49,16,7 – autorem fragmentu je Markův a Commodův *praefectus praetorio* P. Taruttienus Paternus.

75 Ulpianus v Dig. 48,19,8,2. Za Diocletiana byli upalováni i manichejci (spolu se svými spisy) jako potenciální kolaboranti s Novoperskou říší (Coll. 15,3,6).

76 Paulus v Dig. 48,19,38,1.

77 Modestinus v Dig. 49,16,3,10.

78 Ulpianus v Dig. 1,18,13pr.: *Congruit bono et gravi praesidi curare, ut pacata atque quieta provincia sit quam regit, quod non difficile obtinebit, si sollicito agat, ut malis hominibus provincia careat eosque conquirit: nam et sacrilegos latrones plagarios fures conquirere debet et prout quisque deliquerit, in eum animadvertere, receptoresque eorum coercere, sine quibus latro diutius latere non potest.* („Patří se, aby dobrý a vážený správce pečoval o pokoj a klid provincie, kterou spravuje, čehož dosáhne snadno, bude-li svědomitě usilovat, aby byla provincie prosta špatných lidí, a bude-li po nich pátrat: neboť musí vyhledávat svatokrádežníky, lupiče, únosce a zloděje a zakročít proti každému podle míry jeho provinění. Rovněž musí zadržet ty, kdo jim poskytují útulek, vždyť bez nich se lupič nemůže dlouho skrývat.“)

79 Viz J. PÖLÖNEN. Plebeians and Repression of Crime in the Roman Empire, *Revue internationale des droits de l'antiquité* 51, 2004, str. 238nn.

80 Ne však k těžším trestům (Dig. 48,19,5pr.).

81 Dig. 28,3,6,7–9; ps. Paul. sent. 5,26,2; Dig. 49,1,16.

82 Dig. 48,18,1,17 a Dig. 48,18,16,1, proti tomu ps. Paul. sent. 5,26,2.

83 Dig. 48,19,15.

trestání smrtí,⁸⁴ ale už v dobách republiky byla možnost vyhnout se trestu smrti odchodem do vyhnanství mnohem výhodnější pro aristokraty, kteří se mohli uchýlit na své statky.⁸⁵

Jen pro občany nízkého původu (*tenuiores homines*), bez ohledu na svobodný původ (*dumtaxat qui liberi sunt*) je určeno bití holemi (*fustibus caedi*), *honestiores* nesmí být bití ani bičováni (*verberare*). Bití je chápáno jako známka nízkého postavení,⁸⁶ exempce proto signalizuje vyšší důstojnost (*honoris reverentia*).⁸⁷ Mezi tyto *honestiores* patří dekurioni, kteří tak mohou být nanejvýš poslání do exilu, a to i za nejtěžší zločiny,⁸⁸ s jejich postavením se nesrovnává, aby byli odsouzeni například do dolů,⁸⁹ a tím pádem vůbec degradováni k *servitus poenae*. V reskriptu Antonina Pia se výslovně píše, že dekurion nesmí být vyšetřován na mučidlech.⁹⁰ Z útrpného práva jsou vyňati také úředníci, kteří dosáhli dva nejvyšší jezdecké tituly *vir eminentissimus* (náležel *praefektu praetorio*) a *vir perfectissimus* (např. *praefectus classis Misenen-sis, Ravennatis; praefectus annonae, vigilum*) a jejich potomci až do pravnuků.⁹¹

Na začátku 3. století stanovila císařská *mandata*, že konzultace s císařem je nutná i tehdy, když má být dekurion odsouzen k pouhé relegaci (mírnější forma vyhnanství), správce provincie musí v tomto případě přiložit ke zprávě svůj rozsudek. V případě trestu za kapitální zločin má být dekurion držen ve vazbě až do doručení rozsudku císaře⁹² (*relegatio* mezi kapitální tresty nepatřila, protože nezabavovala občanství).⁹³ Po návratu z vyhnanství musel dekurion požádat císaře, aby se mohl vrátit ke své činnosti v městské radě.⁹⁴ Odsoudit k těžšímu vyhnanství se ztrátou občanských práv a majetku (*deportatio*) ve stejné době bylo všeobecně povoleno jen po konzultaci s císařem, bez ní to mohl provést pouze *praefectus Urbi*, nikoliv správci provincií.⁹⁵

Krutost (*crudelitas, saevitia*), které byli občané s postupem doby stále více vystaveni, dala podnět k touze po umírněnosti (*clementia*), jež našla své vyjádření ve výtvarných památkách vrcholného a pozdního principátu a v souvislosti s množícími se „barbarskými“ nájezdy také v císařské propagandě 3. století, oslavující *clementiam temporum*, mírnost doby, v protikladu k válečnému běsnění: *clementia* se stává univerzální kvalitou, seslanou bohy, zaručuje řád světa i kosmu.⁹⁶ Soudobí autoři volají po návratu hodnot, jako je *securitas, pax, abundantia, iustitia*.

84 Kromě vrahů rodičů.

85 Srov. Cic. *Caecin.* 100: *exilium enim non supplicium est, sed per fugium portusque supplicii.*

86 Srov. *servilibus verberibus coercere* v *Dig.* 49,14,12.

87 *Dig.* 48,19,28,2 (právník Callistratus).

88 *Dig.* 48,22,6,2: *decuriones civitatum propter capitalia crimina deportandos vel relegandos divi fratres* [M. Aurelius, L. Verus] *rescripserunt.*

89 *in metallum dari* (*Dig.* 48,19,28,5)

90 *Dig.* 50,2,14.

91 *Cod. Iust.* 9,41,11pr.-9,41,11,1 (v zákoně se mluví i o plebejských trestech).

92 *Dig.* 48,19,27,1-2.

93 *Dig.* 48,1,2.

94 *Dig.* 50,2,13pr.

95 *Dig.* 48,22,6,1-2.

96 K tomu M. B. DOWLING. *Clemency and Cruelty in the Roman World.* The University of Michigan 2009.

K císařům, kteří jsou v tomto směru nejvíce idealizováni, patří M. Aurelius Probus. *Historia Augusta* jej líčí jako osobnost, k níž se občané upínali ve svém zoufalství, a to nejen kvůli onomu sympatickému jménu (*probus* = řádný). Jaké naděje tedy choval Říman druhé poloviny 3. století, nám nejlépe osvětlí následující ukázka z Probova životopisu:

„Brzy nebudeme potřebovat vojsko, řekl. Co je to jiného, než že žádný Říman už nebude vojákem, že náš stát bude v bezpečí vládnout všude a všechno mu bude patřit, že svět nebude zbrojit a dodávat vojsku obilí, dobytek se bude chovat pro orbu, koně se budou rodit pro mír, že nebudou války a zajatci a všude zavládne mír, všude budou platit římské zákony a všude budou naši soudci. ... Jak by byli všichni šťastni, kdyby za jeho vlády nebylo vojska? Žádná provincie by nedodávala obilí, z císařské pokladny by se nevyplácel žold, římský stát by byl stále bohatý, císař by nemusel nic platit a majitelé pozemků by neodváděli daně. Probus sliboval opravdu zlatý věk...vojáci, kteří nyní vyvolávají občanské války a sužují stát, by orali pole, zabývali se vědou, učili se řemeslům nebo byli námořníci.“⁹⁷

8. SHRUTÍ

Rozkvět říše končí společně s posledními adoptivními císaři ve druhé polovině 2. století, kdy se začínají projevovat první symptomy krize. Říše se ocitá pod stoupajícím náporom cizích etnik, k jejichž odražení je zapotřebí silné a disciplinované armády, a zároveň i schopného velení. První kroky směrem k nahrazení tradičního typu všestranného senátorského úředníka profesionálním vojákem podnikl Septimius Severus a proces završil Gallienus. Také díky tomu dochází k dalšímu přílivu provinciálů do říšské správy. Vliv armády stoupá koncem severovské dynastie do takové míry, že ostatní mocenské činitele nakonec zcela zastíní. Zvůle armádních klik se projevuje jako zhoubná a přispívá k tomu, že se institut vlády ocitá v krizi ani ne tak pro často nízký původ císařů, jako pro nemožnost soustředit se na vnitřní problémy říše pro nekonečné války a uzurpace. Se zvyšujícími se nároky na obranu říše proti nepřítelům sílí tlak na hlavní oporu říšské ekonomiky, města a městské elity. Stát vyžaduje povinné dodávky i práci a přitom hospodářský potenciál zemědělských výrobců i vlivem nepřátelských nájezdů klesá. Stát se snaží vyrovnat s kriminalitou, zvyšující se vlivem neutěšených životních podmínek venkovského obyvatelstva i nedisciplinovanosti v armádě, pomocí utužení občanské kázně, proto jsou správci provincií pověřováni úkolem zaručit pořádek pronásledováním nebezpečných zločinců z úřední moci. V době, kdy ubývá otroků a rozvíjí se závislá práce svobodných, dochází v právní oblasti k výraznému přiblížení chudších vrstev občanů neobčanům – otrokům a cizincům. Nízké vrstvy společnosti (*humiliores*) už nejsou chráněny před nejrůznějšími druhy ponižujících a krutých trestů. O zisku právních privilegií napříště rozhoduje příslušnost k horní vrstvě společnosti (*honestiores*), nikoliv občanství, jehož hodnota na úkor sociálního statutu klesala ještě dříve, než došlo k jeho udělení všem obyvatelům říše.

97 *Hist. Aug. Prob.* 20,5-6 a 23,2-3. Překlad převzat z *Portréty světovládů II*, přel. J. Burian a B. Mouchová, Praha 1982, str. 204 a 205.

II. DOMINÁT

1. NÁZEV A ZÁKLADNÍ ODLIŠNOSTI OPROTI PRINCIPÁTU

Pojem dominát vytvořil v 19. století německý klasický filolog a historik **Theodor Mommsen**. Jeho počátek klade do roku 284, kdy vládu nastoupil další z císařů pocházejících z Illyriky, C. Valerius Diocles, jako panovník zvaný **Diocletianus**. S ním a pak s císařem **Constantinem I.** (306/324–337) jsou spojeny nezákladnější změny, reformy, které nový typ vlády a posléze i společnosti na římském území vytvořily. Při utváření charakteru pozdní antiky hrály však pochopitelně důležitou roli i zcela objektivní ekonomické a sociální podmínky.

Dominát odlišuje od principátu v oblasti vlády zejména **zrušení rozdělení provincií na senátní a císařské**, to, které od r. 27 př. n. l. bylo základním charakteristickým znakem principátu. Císař se nyní už ani formálně o vládu se senátem nedělí, a tím se stává **absolutistickým vladařem** říše. Dominát je tedy obdobím římského císařského absolutismu, který své vzory nacházel ve státech helénistické epochy i v perské říši.

Éra humanismu nepočítala již léta dominátu k antice. Průlom v chápání jeho významu znamenalo dílo Edwarda Gibbona z let 1776–1788: *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Dneska je této epoše věnována velká pozornost jako jednomu z nejvýznamnějších přechodných období světových dějin.

2. POSTAVENÍ CÍSAŘE

Vládce od r. 284 zcela oficiálně užívá titulu *dominus et deus*. Je v něm vyjádřen nový vztah ke všem obyvatelům říše, mezi nimiž už nevystupuje jako první mezi rovnými, ale jako pán vůči poddaným,⁹⁸ a dále vystupňovaná sakralita vládce. Téhož titulu užíval, třebaže jenom v dvorském prostředí, již poslední Flaviovec Domitianus, ale nevžil se, a snaha císařů prohlásit se za božstva již zaživa se objevuje dokonce už v období první, iulsko-claudijské dynastie, zůstávala však také spíše excesem. Zatímco titul *dominus* užívali všichni císařové dominátu bez výjimky, označení „bůh“ odložili ti panovníci, kteří vyznávali křesťanství. Pozdně antické panegyriky nás však přesvědčují, že za božské, posvátné, za zástupce božstva či za boha na zemi se prohlašovali anebo byli prohlašováni i oni.

Tyto panegyriky nám mohou **náboženskou oporu panovnické moci** za dominátu ukázat velmi zřetelně. Běžná jsou v nich oslovení „nejsvětější císaři“, *divinitas tua* anebo *numen tuum*.⁹⁹ Císařové jsou označováni za božské osobnosti, mají božský původ a pocházejí od Iova (augustové) nebo Hercula (caesarové). Císař je bůh, přítomný mezi lidmi.¹⁰⁰

98 Pojmu *dominus* bylo původně užíváno jen k označení vlastníka věcí (*dominium ex iure Quiritium*) nebo ve vztahu pána a otroka, který byl také pánovým vlastnictvím.

99 Paneg. Lat. 2, 1; 2, 3; 3, 2; 5, 4; 5, 15; 6, 1; 7, 2; 8, 1; 9, 1 a jinde.

100 Ibid. 2, 2; 2, 3; 12, 4; 2, 10.

Důležitým atributem moci císařů dominátu byla Štěstěna, obecně u panovníků známá jako tzv. královské štěstí. Provázela jejich vládu, dopřávala jim vítězství ve válkách.¹⁰¹ Za vlády prvních císařů dominátu byla podle panegyristy Mamertina v říši dobrá úroda a vrátilo se zdraví (předtím panoval mor).¹⁰² Císařové tedy zaručovali své zemi také plodnost a zdraví obyvatel. V anonymním panegyriku na císaře Constantia Chlora (jakožto caesara) je též vzpomínáno jeho božství a Štěstěna, nově se objevuje tvrzení, že císařové sesílají pro spásu lidí na svět světlo a jejich božská síla působí všude tam, kde jsou uctívány jejich portréty a prapory.¹⁰³

V tomto i některých dalších pozdně antických panegyricích se také objevují úvahy jejich autorů o bohu. Římskou veřejnost musel vztah tradičních římských božstev nebo Ježíše Krista k božskému císaři jistě zajímat. Rozkolísanost představ, které měly smířit křesťanský světový názor a božství císaře je patrná např. v panegyricích na císaře Constantina I. Za jeho činy stojí boží moc, je mu nápomocna, provází jej, a on bohu stále slouží.¹⁰⁴ Tato tvrzení jsou dobře slučitelná s křesťanskými představami. Stejně tak nebeské vojsko, které Constantinovi pomáhá. Toto vojsko však podle autora jednoho z dochovaných panegyriků Nazaria vedl zbožštěný Constantinův otec Constantius Chlorus.¹⁰⁵

Jeden z nejvýznamnějších obhájců starého římského polyteismu, a zároveň největších vzdělavců pozdní antiky Q. Aurelius Symmachus, napsal panegyriky na křesťanského císaře Valentiniana I. V prvním z nich se objevuje jen císařova Štěstěna.¹⁰⁶ Druhý obsahuje označení císařů za božské bytosti, ale zároveň je císař charakterizován i jako „bytost nejbližší bohu“.¹⁰⁷

Císaři Gratianovi, jenž jako první z římských vládců odložil titul nejvyššího pontifika a tím se zcela rozešel se starým římským polyteismem, děkoval v oslavné řeči za udělení hodnosti konsula významný, z Gallie pocházející básník Ausonius. I tento panegyrik se vyznačuje jistou názorovou nerozhodností. Císař povznesl svého otce mezi bohy,¹⁰⁸ ale má vloh, za něž vděčí bohu, bůh navrhuje a císař vykonává, bůh je původcem jeho moci a jeho rozhodnutí.¹⁰⁹

Cesta k obrazu císaře jako „pouhého“ vladaře z milosti Boží však ještě zdaleka nebyla ukončena. Svědčí o tom Pacatův panegyrik na císaře Theodosia I., který zcela zakázal výkon „pohanského“ náboženství. Theodosius je podle autora „roven bohu“, božstvo a on se spolu podílejí na vznešenosti císařské moci. Císař se nestraní veřejnosti,

101 Ibid. 3, 6; 3, 13; 3, 18 aj.

102 Ibid. 3, 15. Srov. 10, 28.

103 Ibid. 5, 4; 5, 15.

104 Ibid. 8, 14; 9, 2; 9, 4; 9, 16; 9, 25n; 10, 2n; 10, 5; 10, 7; 10, 13; 10, 16.

105 Ibid. 10, 19; 10, 14: *divinas expeditiones iam divus agitabat* (tj. Constantius I.) I Constantinus byl ostatně titulován *numen tuum* (srov. ibid. 7, 2; 9, 22).

106 Citováno podle publikace: Synové slávy, oběti iluzí (přel. J. Burian a B. Mouchová, Praha 1977): Chvalořeč na císaře Valentiniana I. (z r. 369) 14.

107 Ibid. Chvalořeč na císaře Valentiniana I. (z r. 370) 32; 18.

108 Ibid. Děkovná řeč císaři Gratianovi 2, 7.

109 Ibid. 4; 5; 9; 18.

takže lid má příležitost pohlédnout na božstvo, a ... „svými božskými šlépějemi posvětil i domy soukromníků“.¹¹⁰

Pochopitelně, v případě panegyriků musíme mít na mysli jejich základní účel, kterým je oslava jejich hrdinů, ba přímo pochlebování. Nicméně Theodosius I. jako bytost zcela odlišná, než jsou obyčejní smrtelníci, vystupuje i v díle vojenského odborníka P. Vegetia Renata, který Theodosia rovněž považoval za boha, alespoň na druhém místě.¹¹¹ Podobný postoj k císaři Theodosiovi II., který byl od r. 408 vládcem východní části římské říše, dokládá historik Priskos. Na hostině v Serdice (Sofii) hovořil tlumočník Bigilas před Huny o císaři jako o bohu.¹¹²

U této stránky císařské moci v období dominátu jsme se zdrželi poněkud déle. Pro dobu náboženských sporů a konfliktů, jíž dominát byl, pro pochopení vztahu panovníka k náboženství i poměru duchovní a světské moci a jeho vývoje v následujícím středověku je však důležitá.

Císařovo absolutistické postavení bylo nyní podpořeno i novými **odznaky moci**, kterými jsou císařský diadém, zavedený r. 325, žezlo a model zeměkoule, na němž se nachází buď soška bohyně vítězství Níké (Victoria), nebo kříž.¹¹³ **Ceremoniál**, který bylo nutno dodržovat při audienci u císaře a který byl převzat z Persie (*proskynésis*, *adoratio purpurae*, tj. *vestis*), předepisoval, aby návštěvník padl před císařem na kolena a políbil cíp jeho purpurového pláště. Sám tento plášť (*sacra vestis*) rovněž patřil k symbolům císařské moci. Byl vyráběn z tzv. tyrského nebo hyacintového nachu a vzít jej na sebe znamenalo uzurpaci trůnu. Vše, co s císařem úzce souviselo, bylo označováno jako posvátné. Adjektivum *sacer*¹¹⁴ bylo spojeno nejen s císařovou radou (*sacrum consistorium*), ale i s jeho palácem, ložnicí, apod. Styk veřejnosti s císařem byl často omezen na minimum.

Od doby Hadrianovy byl císař jediným pramenem **legislativy** říše, což samozřejmě za dominátu trvá. Císař stvrzuje zákony, jež mají podobu ediktů nebo reskriptů, svým podpisem, platnosti nabývají okamžikem promulgace v senátu. Rozhoduje o životě, smrti a majetku svých poddaných. Jeho rozkaz popraviti občana mohl být vykonán bezprostředně, Theodosius I. však po nešťastném incidentu v Thessalonice (viz níže) uzákonil třicetidenní lhůtu, která musela uplynout od vyhlášení císařského rozsudku do jeho vykonání.¹¹⁵ Svě úředníky císař v této době jmenuje i sesazuje podle své vůle, a je buď skutečným, anebo aspoň nominálním vrchním velitelem vojska (i jeho faktický nejvyšší velitel je ustanovován jím). Úřady, volenými senátem, zůstala sice praetura a quaestura, ty však již od 3. stol. představovaly jen *munera senatoria*, břemena senátorského stavu. Kromě péče quaestorů

110 Paneg. Lat. XII 6; 10; 18; 21; 47.

111 Veget. De re mil. II 5. I pokud tento spis nebyl určen císaři Theodosiovi I. (badatelé v tom nemají jistotu), obrací se nepochybně na císaře křesťanského.

112 Priskos, frg. 8, FHG IV, str. 82n.

113 Diadém je zdobená stuha, která se stává předchůdcem středověkých královských korun. Model zeměkoule je předobrazem říšského jablka.

114 Lze uvažovat i o tom, že se v přívlastku *sacer* skrývá nejenom blízkost císaře k bohům, ale i jistá tabuizace jeho osobnosti.

115 Ne vždy bylo toto ustanovení dodržováno, porušila je např. císařovna-regentka Galla Placidia v r. 425.

o senátní pokladnu (*aerarium*) byla náplní těchto úřadů hlavně starost o hry pro obyvatele hlavních měst, Říma a posléze (od r. 359, kdy se zde také objevuje senát) Konstantinopole.

3. DIOCLETIANOVA TETRARCHIE

Reformy dominátu reagují **na poměry v období všeobecné krize římského impéria**, představené v první kapitole těchto skript, a snaží se krizové jevy odstranit. Ve většině se přitom pokoušejí řešit jak vnitropolitické, tak zahraničně politické problémy státu. Mezi takové reformy patří i Diocletianova tetrarchie.¹¹⁶

Rozdělení vlády mezi dva panovníky vůbec poprvé realizoval M. Aurelius (161–180), když se o vládu rozdělil se svým adoptivním bratrem L. Verem. Diocletianus vytvořil systém vlády dvou panovníků s titulem *augustus*, kteří figurují jako vyšší členové císařského kolégia, a dvou vládců s titulem *caesar*. Hlavní rozdíl mezi nimi tvořilo právo vydávat zákony, které měli jen *augusti*. Jinak však každý císař samostatně rozhodoval o vojenských i civilních záležitostech té části říše, jejíž vládou byl pověřen.

Řím byl naposled dobyt „barbary“ r. 390 nebo 387 př. n. l., kdy se jej zmocnili Keltové. Za doby krize říše ve 3. stol. n. l. byl však několikrát ohrožen a císař Aurelianus (270–275) jej, hlavně v důsledku alamanských vpádů do Itálie¹¹⁷, dal nově opevnit. Hájitelnost tohoto města, obrovského svou rozlohou i počtem obyvatel, však i nadále zůstávala velmi problematická. Kromě toho bylo stále častěji třeba reagovat na vpády „barbarů“ na říšské území, takže se sídla tetrarchů posunula blíže k hranicím, do nejhroženějších oblastí. V Římě nesídlil ani jeden z nich.

Sídelními městy panovníků, kteří měli na starosti administrativu a obranu na západě říše, se staly Mediolanum (Milán), případně Aquileia,¹¹⁸ a Augusta Treverorum (Trevír). Císař, sídlící v Miláně či v Aquilei měl na starosti obranu Itálie, Augusta Treverorum měla výhodné postavení vůči „barbarskému“ nebezpečí z Porýní a horního Podunají (Frankové, Alamani, Burgundi). Ve východní části říše se sídly císařů stalo Sirmium v Dolní Pannonii—dnes Sremska Mitrovica v Srbsku—(obrana dolního úseku dunajského limitu, v té době zejména proti Gótům), a Níkomédia v Malé Asii, kde se usídlil sám Diocletianus (Gótové, nebezpečí ze strany novoperské říše apod.) Čtyřvládí mělo nejenom usnadnit starosti s administrativou a vojenstvím říše, ale také zabránit uzurpacím, jimiž neblaze proslulo zejména období vlády tzv. vojenských císařů.

Po určité době měli vždy augustové odstoupit, na své místo jmenovat nové caesary a dosavadní nositelé tohoto titulu se měli stát augusty. Ještě sám Diocletianus se však dožil ztroskotání tohoto svého systému.

V r. 285 přibral Diocletianus původně k vládě jen Maximiana, nejprve jako caesara, který sídlil v severní Itálii. Roku 293 však císařské kolégium rozšířil – jmenoval svým caesarem Galeria a Maximianovi, který se stal augustem, dal jako caesara Constantia, řečeného Chlorus, otce budoucího císaře Constantina Velikého. Své caesary augustové adopto-

116 Podrobný popis podává např. O.SEECK nebo E. STEIN (viz seznam literatury).

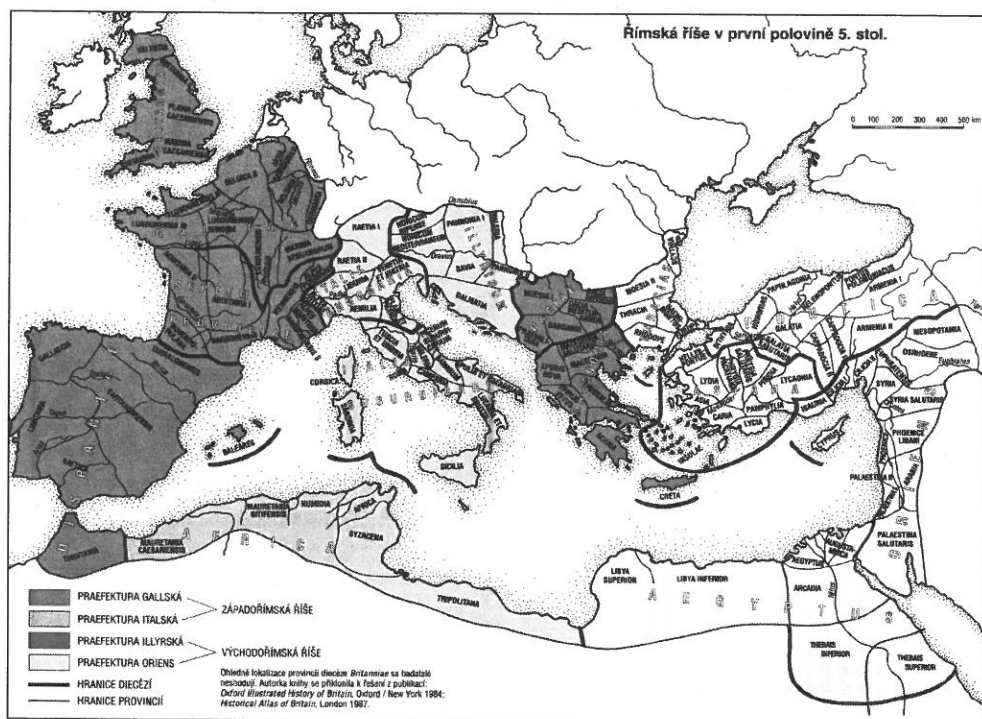
117 Srov. J. BEDNÁŘIKOVÁ. Stěhování národů. Praha 2012. Str. 285–287.

118 V r. 452 obyvatelé Aquileie založili Benátky.

vali. Adopce dospělých nástupců nebyla v římských dějinách ojedinělá a největší císařské osobnosti římské říše období principátu patřili k dynastii tzv. adoptivních císařů.

Uzurpacím se však ani za těchto okolností zabránit nepodařilo. Už v r. 297 se svévolně chopil moci velitel římského válečného loďstva Carausius a sama tetrarchie také skončila v občanských válkách. Nepomohlo ani to, že Diocletianus, který jako jediný dodržel původní dohodu a r. 305 dobrovolně odstoupil, se vrátil z paláce na místě dnešního Splitu, kam odešel do své císařské výslužby, a z titulu úřadujícího konsula svolal r. 308 do Carnunta¹¹⁹ konferenci stávajících spoluvládů; problémy mezi nimi stejně nevyřešil. Z občanských válek nakonec (r. 324) vyšel vítězně opět jako jediný vládce celého římského impéria císař **Constantinus I.**, nazývaný Veliký.¹²⁰

4. NOVÉ ADMINISTRATIVNÍ ROZDĚLENÍ ŘÍŠE

Zdroj: J. Bednaříková, *Stěhování národů*

Mapa ukazuje rozdělení říše na čtyři **praefektury**, patnáct **diecézí** (původně jich bylo ustanoveno dvanáct) a zhruba stovku **provincií**. Oproti období principátu se tu objevují některé nové pojmy.

119 Lokalita leží na katastru dnešní obce Petronell u Vídně.

120 Blíže k občanským válkám po rozpadu tetrarchie viz např.: J. ČEŠKA. *Zánik antického světa*. Praha 2000. Str. 47–61.

Praefectura byla největším územně správním celkem pozdně římského impéria. Pozdější říši západořímskou tvořily praefektura **Gallská** a **Italská**, na Východě se nacházely praefektura **Illyrská** a **Východní (Oriens)**.

V čele praefektur stanuli úředníci s titulem *praefectus praetorio*. Rozdělení na 4 praefektury odpovídá původnímu rozčlenění říše na obvody ovládané tetrarchy, z nichž každý měl svého velitele praetoriánské gardy. Poté, co tetrarchie zanikla, za vlády Constantina I., se *praefecti praetorio* změnili v **civilní úředníky** císařské územní správy. Stáli v čele administrativy svých praefektur, byli zde nejvyššími soudci, měli na starosti výběr **annony** (naturálních daní), naturální platy úředníků a zásobování vojáků v praefektuře. Dále tu měli v pravomoci velké stavby, státní poštu, administrativní dohled nad živnostenskými kolégii a cenami na trzích i nejvyšší školství svého administrativního obvodu. Pro praefekturu mohli též vydávat zákony, které však neplatily mimo ni a nesměly být v rozporu s císařskou legislativou. Mezi teritoriálními úředníky stáli nejvýše, užívali titulu *illustres* a ve výslužbě byli obdařeni těmi nejvyššími privilegii.

Úřad praefekta praetorio vytvořil původně císař Octavianus Augustus pro velení **císařské gardě**. Za dominátu patřily ke gardovým oddílům tzv. **scholae Palatinae** (viz níže) a užívali císařskou gardu představovali tzv. **domestici**, jimž velel *comes domesticorum*.

Moc praefektů praetorio, ovládajících rozsáhlá území, by ve spojení s mocí vojenskou byla příliš velká a mohla by snadno konkurovat císařům. Proto jim tedy byly ponechány pouze pravomoci **civilní**, velení císařským gardám zorganizováno jinak a kromě praefektur a provincií získala říše ještě **další správní obvody**, které se nazývaly **diecéze (dioecesis)**. V čele diecéze byl úředník zvaný *vicarius*, což vyjadřovalo jeho hlavní poslání – zastupovat na úrovni diecéze svého nadřízeného praefekta.

Název *provincia* pro nejmenší administrativní jednotku říše zůstal zachován, ale území původních provincií principátu byla rozdělena na menší celky a provincie vznikly i v Itálii.. Počet provincií tak za dominátu stoupl, třebaže říše již roku 272 přišla o zadanajskou Dácii. Tituly **provinciálních správců** byly různé. Z dřívějších období přežíval titul *proconsul*, který měl místodržící provincie Afriky, Achaie a Asie. V hierarchii římských úřadů nižší tituly měli správcové provincií nazývaní *consulares*, *correctores* nebo *praesides*.¹²¹ Postupem času se nakonec stejně pro provinciální císařovy místodržitele ujal titul *iudex*. Vyjadřoval jednu z hlavních povinností těchto správců, soudnictví. Další důležitou starostí provinciálních místodržitelů bylo shromáždit z provincie státem požadovanou sumu daní a dávek, ale také např. pořádat hry, kterých se obyvatelé římské říše ani v tomto pozdním období nevzdávali. Všichni správcové provincií podléhali vyšším úředníkům teritoriální správy.

Rozdíl mezi **Itálií** a provinciemi za dominátu natrvalo vymizel. Itálie už v říši neměla privilegované postavení, území Apeninského poloostrova bylo rozděleno do řady běžných provincií a do dvou diecézí. Jen Řím a **později Konstantinopol** tvořily zvláštní administrativní jednotky a jejich obyvatelé požívali privilegii v oblasti zásobování i daní. Kolem těchto

121 V čele Egypta byl dále správce s titulem *praefectus*; tento titul mu zůstal i poté, co se Egypt stal diecézí (ve 2. polovině 4. stol.), měl však v souvislosti s tím pravomoci *vicaria*.

měst byl také vymezen správní obvod, a to v okruhu stovky mil, v jehož čele stál *praefectus urbis*, úředník, který byl hodnostně na téže úrovni jako *praefectus praetorio*. Římský **městský praefekt** (*praefectus Urbis Romae*)¹²² a od roku 359 pak také praefekt nového říšského hlavního města Konstantinopole (*praefectus Urbis Constantinopolitanae*) předsedali senátu a jako jediní magistráti období dominátu úřadovali ve starém římském občanském oděvu, tóze. V hlavních městech a uvedeném správním obvodu jim podléhala administrativa i soudnictví (včetně jurisdikce nad členy senátu). Podléhali jim úředníci pečující o zásobování Říma a Konstantinopole vodou a potravinami, o jejich veřejné budovy a sochy, byl jim podřízen policejní a hasičský sbor apod.¹²³

Římští městští praefekti pocházeli z řad nejvýznamnějších aristokratických rodin, úzce spjatých s římskou tradicí. Řadu dokladů ze své úřední činnosti nám zanechal městský praefekt Q. Aurelius Symmachus, současník císařů Valentiniána II. a Theodosia I., typický představitel vzdělaných kruhů římské aristokracie.¹²⁴

Těž tito vysocí magistráti disponovali pouze civilními pravomocemi.

Poměrně důsledné **oddělení civilních pravomocí od vojenských** je dalším charakteristickým rysem úřednictva období dominátu. Mělo dvojí význam: Jednak v případě vysokých úřadů snižovalo riziko uchvacování císařské vlády, jednak zvládnutí problémů v obou oblastech, civilní správě i vojenství, už v době pozdní antiky vůbec nebylo jednoduché.

Všichni císařští úředníci, ať už vojenští nebo civilní, patřili ovšem pod označení *militia*¹²⁵ a až na vzpomenuť městského praefekta chodili ve vojenském oděvu. Byl pro něj charakteristický vojenský plášť (*chlamys, paludamentum*), šerpa a typickým znakem úředníka byly i tzv. cibulovité spony, které plášť spínaly.

V rámci provincií říše můžeme rozlišovat teritoria samosprávných měst (*civitates*) a venkov, jemuž vévodily velkostatky, *latifundia* (*fundi excepti, saltus*).

Centrální administrativu dominátu reprezentovala císařská rada a úředníci císařova dvora.

Rada se nazývala *sacrum consistorium* a na rozdíl od císařské rady doby principátu zahrnovala nejvýznamnější úředníky dvora jako „povinné“ členy. Dále tu zasedali *comites consistoriani*, kteří mimo členství v radě nezastávali jiný císařský úřad, a císař sem dle potřeby povolával i další osoby. Zapisovateli a znalci protokolu jednání rady byli *notarii*, z nichž nejlepší postupovali mezi její právoplatné členy. V radě probíhala rozprava a hlasování o různých státních záležitostech, byly publikovány zákony a konala se též jednání soudní.

Předsedal jí dvorský hodnostář zvaný *quaestor sacri palatii*. Byl to jakýsi císařův kancelář. V prameni *Notitia dignitatum*, který zahrnuje civilní i vojenské hodnosti římské říše na konci 4. (Východ) a v první třetině 5. stol. (Západ), se nedochoval list, obsahující popis této funkce, a tím ji nemůžeme ani stoprocentně zařadit na první nebo druhé místo v hier-

rarchickém žebříčku úředních hodností římské říše. Níže než na druhé pozici však v žádném případě nestála.

Quaestores, kteří užívali titulu *illustres*, formulovali konečnou verzi pozdně antických zákonů, měli jisté pravomoci soudní, vydávali dekrety, uvádějící do funkce některé vojenské velitele, apod. Z písemností quaestorů můžeme poznat jejich styl, jejich vzdělání v pozdně antických rétorických školách a asi i literární vkus doby. Nejvíce, pravda, jen v případě *leges novellae*, které nebyly zkráceny při velkých kodifikacích císařských konstitucí (*Codex Theodosianus, Codex Iustinianus*), a máme je tedy v podstatě v té podobě, v níž vyšly z kanceláře quaestora.

Funkci quaestora převzali i Ostrogóti. Quaestorem ostrogótských králů byl např. od r. 507 jeden z největších vzdělanců pozdně antického období, Cassiodorus Senator, k němuž se na příslušném místě ještě vrátíme.

Všichni dvorští úředníci, vyšší i nižší, tvořili císařův *comitatus*, byli jeho *comites* – průvodci, družina. Do roku 395, kdy císařové ještě často osobně veleli vojskům, doprovázel skutečně celý dvůr panovníka na jeho přesunech po říši, jak o tom mimo jiné svědčí to, že císařové nejednou na těchto cestách, a nikoli jen ve svém sídelním městě, vydávali zákony. Putování celého dvora bylo velkou zátěží pro občany, kteří se museli starat o jeho ubytování a zásobování, koupele v lázních a vůbec veškeré potřeby.

Velmi vysoké pravomoci byly shromážděny v rukou dalšího z *illustres*, jehož titul zněl *magister officiorum*. Jediný ze všech úředníků císařského dvora měl nejenom pravomoci civilní, ale i vojenské. Jak jeho titul napovídá, stál v čele císařských kancelářů, z nichž byl vyňat jen resort financí a kancelář, kterou řídil *quaestor*.

Dále úředníkovi *magister officiorum* příslušel dohled nad státními dílnami, které vyráběly zbraně a výstroj pro armádu (*fabricae armorum*). Velel oddílům širší císařské gardy, zvaným *scholae Palatinae*, a podléhali mu tzv. *agentes in rebus*. Byli to úředníci pro rozličné úkoly, doručovali např. císařské rozkazy do provincií, přinášeli zprávy o výsledcích bitev říšských armád. Někteří sloužili jako kontrolori provozu státní pošty (*cursus publicus*), a proto se jim říkalo *curiosi*. Pošty totiž nesměli využívat soukromníci, a i z veřejných činitelů jen ti, kteří obdrželi *evectiones*, povolení po státní poště cestovat.¹²⁶ Při výkonu této kontroly mohli *curiosi* zjišťovat také poměry v provinciích, a byli tedy zároveň jakousi tajnou policií. Všechny tyto složky moci nepochybně činily nositele hodnosti *magister officiorum* jedním z nejvýznamnějších mužů v říši.

Státní finance a státní mincovny podléhaly úředníkovi s titulem *comes sacrarum largitionum*. Do pokladny *sacrae largitiones*, která byla spravována jím a jeho úředníky, plynuly daně placené v penězích (jako *auri lustralis collatio*,¹²⁷ senátorské daně *collatio glebalis* a *aurum oblativum* anebo *aurum coronarium*, které při zvláštních příležitostech odváděla města). Jejich nedoplatky vymáhali pracovníci tohoto resortu, často neblaze proslulí *palatini* a *discussores*. Naturální daň, *annona*, se soustřeďovala v centrech jednotlivých praefek-

126 Předchůdci instituce *agentes in rebus* byli tzv. *frumentarii*, opatřující potraviny pro vojsko, a rovněž velmi neoblíbení. *Evectiones* vydávali *magistri officiorum* a *praefecti praetorio*.

127 K této dani viz na str. 40n.

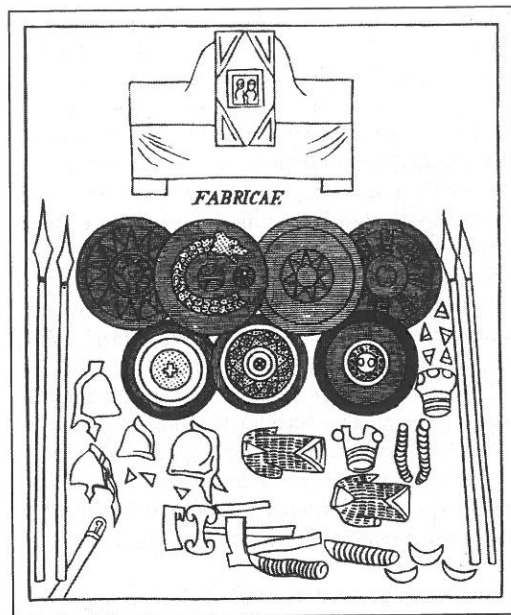
122 V Římě tato funkce existovala už od doby Octaviana Augusta. Za dominátu ovšem městským praefektům přibýlo pravomocí.

123 Mezi úředníky městských praefektů nechyběli např. ani tzv. *tribuni voluptatum*, kteří dohlíželi na divadla, herce a prostitutky.

124 Q. Aurelius Symmachus, *Epistulae*. Ed. O. Seeck. MGH AA VI. Berolini 1883.

125 Vojsko bylo pak např. v zákonech odlišováno termínem *militia armata*.

Insignie úředníka zvaného *magister officiorum*, jemuž mimo jiné podléhaly i státní zbrojní dílny
Zdroj: *Notitia dignitatum*

tur a úředníci praefektů ji také vymáhali (až na *annonu*, plynoucí z nepronajatých císařských domén; na výběru *annony* pro vojsko – *annona militaris* – se podílely i vojenské osoby).¹²⁸ *Sacrae largitiones* získaly svůj zvláštní název proto, že skutečně většinou sloužily jakési císařově štedrosti. Dary vojsku, *donativa*, pocházely právě z této pokladny, stejně tak jako různé dary císařů lidu. *Donativa* byla vojsku udělována pravidelně každých pět let, ale císař je mohl rozdat i při různých jiných příležitostech.

Podobně byly každé pětiletí státem promíjeny daňové nedoplatky (*reliqua*), a dlužné daně mohly být císařem odpouštěny také např. při příležitosti jeho nástupu k vládě či oslav jeho decennalií, vicennalií (desetiletí, dvacetiletí vlády) atd.

V souvislosti s pozdní antikou se často hovoří o tom, že **daně v naturáliích** naprosto převažovaly, že vlastně říše přešla více méně k naturálnímu typu hospodářství. Toto tvrzení platí však jenom částečně. Za všeobecné krize římské říše, která nastala po skončení vlády dynastie Severovců, došlo k obrovské inflaci a naturální dávky měly v důsledku toho mnohem vyšší hodnotu než daně peněžní a byly pro stát výhodnější. Císaři Constantinovi I. se však zavedením nového zlatého nominálu, solidu, podařilo měnu alespoň částečně ozdravit, a navíc přeprava *annony* kladla nepředstavitelně vysoké nároky na provoz státní pošty a na všechny, kteří k ní měli povinnosti.¹²⁹

Přepravu těžších nákladů po komunikacích státní pošty obstarávala spřežení mezků, mul nebo volů (*parangaria*). Koně nebyli tehdy k tahu těžších břemen vhodní, protože staří Římané neznali chomout a ve jhu se výkonnost koní velmi snižovala. Tahali tedy pouze

128 Vojenští vymahači daní patřili k nejobávanějším.

129 O jejich obtížnosti může svědčit např. to, že každoročně bylo u státní pošty třeba vyměnit jednu čtvrtinu všech koní.

lehké vozy anebo byli využíváni k osobní dopravě (koně u státní pošty se nazývali *paraveredae*). Nákladní doprava byla pomalá, náročná na krmení a výměnu tažných zvířat. Po stabilizaci měny ostatně úředníci i vojáci opět rádi přijímali peníze, za něž si potraviny nakupovali. Naturální směna zřejmě převažovala v rámci latifundií.

Úředník zvaný *comes rei privatae* měl na starosti příjmy z císařských statků, které oproti statkům soukromých osob požívaly značných privilegií. Jejich výnosů bývalo však často užíváno i pro doplnění státních příjmů, nejenom pro osobní potřebu císaře a jeho rodiny. Vymahači daňových nedoplatků rezortu *rei privatae* se rovněž nazývali *palatini* a *discussores* a vymáhali je od těch, kteří si císařské statky pronajali.¹³⁰

Všichni čtyři právě jmenovaní vysocí činitelé pozdně římských vlád byli *illustres* a stáli členové císařské rady, kde mohli ovlivňovat nejdůležitější rozhodnutí státu. Dalším členem této rady mohl být také nejvyšší císařský komoří, *praepositus* či *primicerius sacri cubiculi*.¹³¹ Býval to často kleštěnec a blízký císařův důvěrník. Podléhaly mu různé palácové služby, jako úředníci zvaní *vestiarii*, kteří pečovali o císařovy oděvy, nebo *silentiarii*, kteří na císařském dvoře dbali o pořádek a klid. Komoří pečoval také o hospodaření císařovy domácnosti, zatímco císařovně poskytoval tuto službu *praepositus Augustae*.

Jako stálí členové rady doplňovali tento orgán také dva hodnostáři vojenští, o kterých se zmíníme níže.

Státní správa období dominátu byla placená, **byrokratická**. Kromě platů odměňoval stát svoje úředníky také různými privilegii, která získávali při výslužbě. Snahou obyvatel říše, kteří se do úřadů dostávali, tedy bylo, aby obměna na vyšších úředních postech byla co nejživější, aby se jedni co nejdříve dočkali svých privilegií a jiní mohli nastoupit do služby, která je zaručovala.

Kritický pohled na fungování úřadů dominátu přinášejí např. zmínky v díle presbytera Salviana z Massalie (dnešní Marseille, asi 40. léta 5. stol.).¹³² Nejednou vedlo špatné chování římských úředníků i k povstáním, vzpourám, někdy i s velmi dramatickým výsledkem. Např. chování comita Africae¹³³ Romana, který odmítl přijít s vojenskou pomocí k městu Leptis, jež napadli příslušníci jednoho libyjského kmene, protože za to

130 Velkonájemci byli na rozdíl od malých nájemců půdy, kolónů, nazýváni *conductores*.

131 Jako *sacrum cubiculum* byla označována císařova ložnice.

132 Salvian. De gub. Dei I 11: „A tak tenkrát chudé úřednictvo řídilo bohatý stát, nyní však bohatá moc způsobila, že stát je chudý. A jaké je to, ptám se, šílenství nebo slepota, věřit, že mohou obstát soukromé majetky, zatímco stát je chudý a ozebračen?“ Dále: ibid. VII 91–93: „A jak je odstranili?“ (Myslí se Vandalové určité výstřelky v Karthagu). „Ne jako mají ve zvyku některé věci odstraňovat Římané, kteří nařizují, aby se nekradlo, a kradou, kteří předepisují, aby se necizoložilo, a sami se toho dopouštějí jako první. Ačkoli téměř nemohu říci, že se krade. Ono se loupi. Soudce (případně správce provincie, *iudex*) trestá u jiného podvod, ačkoli sám je podvodník, ... soudí ty, kteří vyvracejí závory u dveří, a sám přitom vyvrací celá města, trestá ty, kteří plení domy, ačkoli sám je pustošitel celých provincií. A kéž by se toho dopouštěli jen ti, kteří jsou právě ve funkci, a jimž jejich hodnost skýtá pravomoc, aby pro sebe loupili. ... Hle, jakou váhu mají ustanovení zákonů a co prospívá určené sankci, jimiž nejvíce pohrdají ti, kteří mají být služebníky zákonů. ... A tak se prostřednictvím samotné legislativy a práva páše to největší bezpráví, protože prostí lidé jsou nuceni jako posvátné zachovávat věci, po nichž ti mocnější ustavičně šlapou, jako by neznamenal nic.“

133 Byl to vojenský velitel sedmi západořímských afrických provincií.

od města nedostal žádný úplatek, i jeho další nezákonné jednání, vedly nakonec k povstání a uzurpaci náčelníka maurských foederátů Firma (r. 373), které popisuje historik Ammianus Marcellinus. Tentýž autor uvádí jako příčinu velkého povstání Vizigótů usazených na území říše, o němž budeme mluvit ještě i později, hrabivost dvou římských pohraničních velitelů Lupicina a Maxima.

Samosprávné jednotky

Neplacená, stejně tak jako před staletími, zůstávala i nadále **městská samosp**. A ve 2. stol. n. l. se správa naprosté většiny měst v římské říši sjednotila. Představovali ji městští radní, nazývaní *decuriones*, v pozdní antice pak většinou označovaní jako *curiales*.¹³⁴ V čele samosprávy stáli dva na rok městskou radou volení *duoviri iure dicundo*, kteří tuto radu vedli a měli pravomoc v přestupkovém soudnictví. Důležitým úřadem v každém samosprávném městě byla aedilita, úřad s podobnými pravomocemi, jaký měli republikánští kurulští aedilové v Římě, a také různé kněžské funkce (v rámci římského polyteismu). Významnou součástí městských rad byli i zdejší výběrčí daní, *susceptores*.

Městské rady měly celou řadu povinností: Patřila k nim péče o půdu, která se nacházela v městském katastru a kterou město případně pronajímalo, aby z ní pak do jeho rozpočtu plynul pacht. Kuriálové disponovali s městskými příjmy, ale k životu svého města přispívali i z vlastních prostředků. Pocházeli totiž z bohatších vrstev městského obyvatelstva. Jejich významným úkolem bylo reprezentovat město navenek, ale také pečovat o císařský kult, zásobování obyvatel, o místní chudé, o hry, které se v městě konaly, o veřejné budovy nebo hradby. Týkaly se jich i povinnosti ke státní poště.

Mezi největší břemena kuriálů patřila ovšem zodpovědnost za odvody daní, které státu příslušely z městského katastru půdy. Pokud se státem požadovanou částku nepodařilo shromáždit, museli zbytek doplatit z vlastní kapsy. A to nejenom ti, kteří právě měli za městskou radu výběr daní na starosti, tedy *susceptores*, ale vůbec všichni úřadující kuriálové.

Z funkce, o niž byl v obdobích rozkvětu říše velký zájem, se nyní stávalo obtížné břemeno. A to v době, kdy města stíhaly různé **ekonomické potíže** a hospodářským těžištěm říše se stávala venkovská **latifundia**, nejvýznamnější a nakonec vítězný konkurent městského zemědělství, a často i řemesla. K hospodářskému úpadku měst přispívala také některá administrativní opatření císařů. Půda v katastru města se dělila do dvou skupin, na půdu obecní (*fundi rei publicae*) a kuriální, která byla v soukromém vlastnictví občanů města. Constantinus I. a jeho synové učinili z **obecního majetku součást statků korunních**. Císař Iulianus (361–363) všechny tyto pozemky městům vrátil, ale po jeho smrti bylo toto opatření zase zrušeno. Valentinianus I. a Valens (r. 374) poskytli obcím pak alespoň třetinu výnosů z této půdy, aby mohly opravovat své hradby a další potřebné veřejné stavby, a od r. 431 města místo toho spravovala 1/3 ze sumy státu jimi odváděných daní. Svůj pozemkový majetek ztrácela města i ve prospěch křesťanského kléru, osvobozeného ode

134 Název je odvozen od pojmu *curia* – radnice.

všech municipálních (kuriálních) povinností. Pokud císař osvobodil některého nájemce městské půdy od nutnosti platit obci nájem, nedocházelo úměrně tomu ke snížení daňových povinností města vůči státu.¹³⁵

Největší města říše potřebovala ke svému dobrému fungování okolo stovky kuriálů. Drasticky jich však ubývalo. Některým z nich, dostatečně bohatým nebo výjimečně vzdělaným, se dařilo unikat do státních úřadů nebo do rovněž privilegovaného senátorského stavu. Jiní se snažili dostat do armády, stát se křesťanskými kněžími, kteří též byli od municipálních povinností osvobozeni, nebo i prchali na venkov. Samosprávné obvody měst byly ovšem **základními články administrativy říše** a na to, aby je nahradila byrokracie, státní finance nepostačovaly.¹³⁶ Reformy dominátu často působily jako jakási dvousečná zbraň. U daní, které měly posílit státní rozpočet, bylo těchto „vedlejších účinků“ obzvláště mnoho a jednou z obětí nově zavedeného daňového systému se stávali právě kuriálové a s nimi města. Města, která byla základní správní a hospodářskou jednotkou, ba přímo symbolem antické civilizace.

5. DAŇOVÝ SYSTÉM A MĚNA

Jakou **reformu daní** tedy Diocletianova doba přinesla?

Základem ekonomiky říše bylo, tak jako ve všech starověkých státech, zemědělství, a proto také základním zdrojem státních příjmů musela být **zemědělská daň**. Od 90. let 3. století ji tvořily dvě součásti: Daň placená z rozlohy půdy (*iugatio*) a daň, vypočtená podle množství pracovních sil na půdě činných a počtu vlastnických hospodářských zvířat (*capitatio humana* a *capitatio animalium*).¹³⁷ Také bonita půdy hrála při jejím zdaňování důležitou roli a římsští úředníci se snažili pořídit celoříšský katastr, který však jako celek nebyl nikdy dokončen.

Vlastník půdy odváděl daň podle její rozlohy a platil *capitatio* za své na půdě pracující otroky. Statkář, jenž pronajal své pozemky kolónům, odváděl pouze *iugatio*, protože daň z hlavy za sebe platili tito kolóni, kteří mu zároveň dávali pacht. Drobní rolníci, kteří hospodařili na vlastní půdě sami se svou rodinou, byli Diocletianovou reformou daní postiženi snad nejvíce. Platili *iugatio*, dále *capitatio*, která se odváděla za muže, otce rodiny, polovina za jeho manželku, a buď celá anebo poloviční daňová jednotka za každé dospělé dítě. Chlapec byl přitom dospělý v patnácti letech, dívka mohla být pokládána za dospělou už ve dvanácti. Rolník, jenž hospodařil na malém kousku půdy a měl v rodině např. dva dospělé syny, kteří sami žádnou půdu nevlastnili, odváděl v rámci složky daně *capitatio* tedy 3 a půl daňové jednotky, a to z rozlohy polí, která třeba jen sotva rodinu dokázala uživit. Naproti tomu statkář, který pronajal půdu kolónovi a odvedl poplatek z teoreticky stejné

135 Menší města raději někdy vstupovala pod patrocinium mocných osob.

136 Státní rozpočet i za stávajících poměrů často zápolil s velkým nedostatkem prostředků (srov. např. Nov. Val. X a Nov. Val. XV).

137 První složka byla placena podle počtu jiter (*iugera*), který vlastník obhospodařoval, základem názvu druhé je výraz *caput*, hlava.

rozlohy půdy jako náš hypotetický malý vlastník, neplatil pak už státu z tohoto pozemku nijakou zemědělskou daň.

Nové daňové období bylo vyhlášováno vždy jednou za pět let, každé pětiletí se také podávala majetková příznání a byly odpouštěny daňové nedoplatky.¹³⁸ Toto daňové období se nazývalo *indikce* (od *indicere* – vyhlášovat) a v pozdní antice se podle indikcí také **datovalo**.

Není divu, že za těchto podmínek se mnoha **drobným i středním vlastníkům** nevyplácelo půdu obdělávat. Opouštěli hospodářství, která jim nejen neposkytovala zisk, ale mnohdy jim nedávala už ani dostatek obživy, a v říši přibývalo rozloh **neobdělávané půdy**. Chudnutí malých vlastníků nebyl však jediný důvod tohoto zhooubného procesu. Velmi špatně se obvykle dařilo též kolónům, jimž se posléze budeme ještě věnovat podrobněji. I je, hlavně pokud měli početnější rodinu, *capitatio* velmi zatěžovala, a k ní ještě přistupovalo pachtovné. Chudli a zbíhali z pronajatých pozemků. O jejich chudobě svědčí skutečně drastická líčení, jež ve svých dílech podávají na Východě Jan Zlatoušťý a na Západě biskup Gaudentius z italské Brescie.¹³⁹ Gaudentius jako by svými slovy dostatečně vysvětloval příčinu narůstání rozloh půdy, ležící ladem. Odcházejí ti, kteří ji obdělávají, a bez nich půda samozřejmě už nemá cenu, kterou měla, a měsíc za měsícem ji víc a víc ztrácí.

Ne všichni badatelé viděli ovšem příčinu objevení se tzv. *agri deserti* (opuštěná pole)¹⁴⁰ jen v právě vylíčených sociálních podmínkách. Uvažovali také o ekologických aspektech pozdně římského zemědělství. Např. badatel V. Simkhovitch považoval už v roce 1916 za hlavní příčinu úpadku římského zemědělství vyčerpání půdy.¹⁴¹ *Agri deserti* však zaznamenáváme také v Egyptě, kde se Nil každoročně postaral o to, aby ornice byla obnovena, a egyptští zemědělci zasévali vždy do panenské země.¹⁴²

Daň z podnikání živnostníků byla zavedena až v r. 314 nebo 319, a protože se vybírala jednou za pět let v penězích, nazývala se *auri lustralis collatio*. Pokud si rodina živnostníka

138 Lactantius (De mort. pers. 26, 2) píše, že Diocletianus: *statuisset censibus institutis orbem terrae devorare* – daně, které ustanovil, měly pohltit celý svět.

139 Jan Zlatoušťý (In Mat. 61, 3) mj. píše, že rolníkům, kteří chřádnou hladem a po celý život pracují, ukládají majitelé půdy nepřetržitě a nesnesitelné dávky a namáhavé služby... a bez nejmenšího slitování od nich vymáhají stejné dávky, ať jim pole vynáší nebo ne. Gaudentius Brixienensis (Sermo III) se táže: „Cože se denně snažíš získávat nové stříbro? Domy si zdobíš mramorem? Dopřáváš si hedvábné oděvy? Kupuješ náhrdelníky, vykládané drahokamy? Stydím se říci a bolí mne vzpomínat, jak velký počet rolníků z těch statků, které žijí v uvedeném přepychu, buď zemřel hladem, nebo jej při životě udržuje církevní almužna. Ach, jaká zlověstná bezbožnost! Zemřeli lidé, v nichž spočívá veškerá hodnota majetku vlastníka.“

140 Např. v italské Kampánii ležela koncem 4. stol. ladem asi 1/10 půdy. Zarážející byly poměry v západořímské Africe. V provincii Africa Proconsularis byla r. 422 opuštěna 1/3, v Byzacéně dokonce 1/2 půdy, v Numidii se r. 453 uvádí 655 tisíc ha opuštěných pozemků. V provincii Asii bylo asi 10% pustých polí, na katastru syrské Antiochie asi jen 5% (v obou případech jde o 2. polovinu 4. stol.), na katastru dalšího syrského města Kyrrhu v polovině 5. stol. asi 17%. Číslo pro Východ jsou příznivější. Na Západě bylo opuštěno téměř dvakrát tolik půdy. Celkový průměr v říši činil podle A. H. M. JONESE 20% (The Later Roman Empire vol. II. Str. 815–823). Dále srov. CTh V 15, 14–21.

141 Cituje ho N. H. BAYNES: „Der Niedergang der römischen Macht in Westeuropa. Einige moderne Erklärungen“ ve *Wege der Forschung* 269, Darmstadt 1970, na str. 257; sám se však v této stati z r. 1943 vyslovuje pro sociální příčiny vzniku *agri deserti* (str. 255–257).

142 Srov. A. H. M. JONES. The Later Roman Empire vol. II. Str. 816.

v průběhu určitého pětiletí neuložila anebo nemohla uložit stranou dost peněz, aby z nich po jeho skončení daň mohla zaplatit, dostávala se do velkých potíží. I živnostenská daň byla tedy obyvateli impéria obávaná, ruinovala je, a přitom státnímu rozpočtu nepřinášela částky, které by vůbec stály za vymáhání, v němž se angažoval dosti početný úřednický aparát. Proto ji ke konci 5. stol. na Východě římské říše císař Anastasius zrušil.

Kromě pravidelných daní stát někdy vybíral od zemědělců i živnostníků mimořádné daně, tzv. *superindicta*, od kterých byli osvobozeni mnozí privilegovaní obyvatelé říše. **Daňová privilegia** byla jedním z vážných důvodů potíží pozdně antické ekonomiky. Privilegovaní mívali obvykle velké bohatství, které tak částečně zdanění unikalo.¹⁴³ Potřebná suma daní byla pak vymáhána od menšího počtu poplatníků a jejich chudoba i chudoba státu se zvětšovala.

Diocletianus se nepokusil reformovat říšské hospodářství jen co se týče daní. Chtěl také zastavit inflaci, ale nezvolil pro to ten nejlepší prostředek. Byl jím jeho **edikt o nejvyšších cenách a mzdách**.¹⁴⁴ Maxima, která stanovil, měla být přísně dodržována, za jejich překračování hrozil trest smrti. Žádná sankce však nebyla stanovena pro případy, kdy se v určité provincii urodilo např. mnoho obilí, ale přesto zde bylo prodáváno za maximální cenu. Císař Constantinus Veliký vyřešil problémy římské měny jinak a úspěšněji.

Zavedl **nový zlatý nominál**. Místo dřívější mince, zvané *aureus*, začal razit **solidy**, jejichž hodnota představovala 1/72 římské libry zlata.¹⁴⁵ Hodnota nominálu tak byla velmi vysoká, v každodenním nakupování běžných občanů se solidy příliš neuplatnily.¹⁴⁶ Platilo se v nich ovšem úředníkům, vojákům, „barbarským“ foederátům, apod. Zlomkem solidu byl *semissis* a *tremissis* (polovina a třetina). Stříbrné mince reprezentovaly *miliarensis* s hodnotou 1/14 solidu a *siliqua*, která měla hodnotu 1/24 zlatého nominálu. Nejdrobnější měděné mince se nazývaly *nummi* nebo *folles*.

O tom, že se zavedením solidu podařilo římskou měnu zpevnit, svědčí nejen to, že stejná mince ještě dál staletí po tzv. pádu říše západořímské platila v Byzanci, ale i to, že „barbarské zákoníky“ používaly solidu jako jednotky k vyměřování *wergeldu*.¹⁴⁷ Na druhé straně si svou hodnotu neudržely stříbrné a měděné mince, což bylo rovněž jedním z faktorů, poškozujících ekonomiku měst.

6. VOJSKO ZA DOMINÁTU

Reformami nezůstala pochopitelně nedotčena ani římská **armáda**.

Na starší vývoj ze 3. stol., popsany na str. 8n., navázalo po r. 297 striktní rozdělení armády na dvě základní skupiny, v nichž se nacházeli jezdci i pěšáci, a to na *limitanei* (*ripa-*

143 Mocní a bohatí občané se někdy různým obcházením zákonů, díky protekci ve státních úřadech, ale též násilím, dokázali daní zbavit i docela.

144 S jeho českým zněním se můžeme seznámit např. v publikaci Antika v dokumentech, díl II.

145 1 římská libra = 0,327kg.

146 Z r. 445 máme dochování následující relací: za 1 solidus bylo 400 modiů, to je zhruba 20,5 hl. obilí. (Nov. Val. XV 1).

147 Srov. např. zákoníky Salijských a Ripuárských Franků. Solidy u nich nesloužily jen jako početní jednotka, byly zde skutečně v oběhu. *Wergeld* je kompozice, odváděná ve starogermánských kmenových právech za různé zločiny a přečiny.

rienses) a *comitatenses*. Jak napovídá název těch prvních, šlo o vojáky, kteří měli nadále své stálé posádky na římském limitu, hraničáře. Velmi často se jednalo o „barbary“ v římských službách a hraničáři byli obecně méně elitními jednotkami než *comitatenses*. Ti měli název od toho, že provázeli císaře anebo jeho vojevůdce na válečných taženích uvnitř impéria, kam „barbaři“ přes limes stále častěji, a také hlouběji, pronikali. Některé jednotky mohly být využity k pohraniční službě i v mobilní armádě (tzv. *pseudocomitatenses*).

Počet vojáků v legii dosahoval za dominátu zpravidla tisíce, jízdní *vexillationes* měly zhruba po pěti stech mužů. „Barbaři“ byli zpočátku zařazováni hlavně do pomocných sborů, *auxilii*. „Barbarizace“ armády však stále sílila a jednoho ze vých vrcholů dosáhla koncem 4. stol., za císaře Theodosia I. Do vojska byli najímáni Germáni, Sarmati, Hunové, Arabové i Slované. Ani nejelitnější palatinské legie, které původně měly být složeny jen z občanů říše, se přílivu „barbarských“ bojovníků nevyhnuly. Římské vojsko se muselo též pružně přizpůsobovat vojenské taktice útočících „barbarů“, posílit jízdu, a to i těžkooděnou, častěji využívat lukostřelců.

Za Diocletiana bylo v impériu asi 60 až 70 legií, za Constantina Velikého kolem stovky. K prvnímu rozdělení jednotného vojska na jednotky, patřící západní a východní části říše, došlo na základě dělení vlády mezi bratry Valentiniana I. a Valenta (panovali v letech 365–378). Stav armády na konci 4. a na počátku 5. stol. ukazuje pramen *Notitia dignitatum*.¹⁴⁸

Vrchním velitelem armády byl zprvu nadále císař a někteří z panovníků dominátu byli vynikajícími vojevůdci (např. Diocletianus, Constantinus I., Iulianus, Theodosius I.). Nezletilí císařové, kteří se v době dominátu dostávali na trůn, však fakticky velet nemohli, a tak postupně rostla úloha profesionálních velitelů, jak Římanů, tak „barbarů“ v jejich službách.

Nejvyšší velitelské funkce zastávali tzv. *magistri militum*. Jeden z nich stál původně v čele pěchoty (*magister peditum*), jízdě velel *magister equitum*. Oba si byli v kompetencích zcela rovni, ale v bitvách bývala co nejlepší součinnost obou těchto základních složek vojska naprosto nutná, a tak vznikla funkce velitele s titulem *magister utriusque militiae*.

Magistri militum praesentales (titul *praesentalis* dával najevo, že jsou též členy císařské rady, úředníky přítomnými na císařském dvoře) byli na Západě říše dva a jeden z nich postupně získal vyšší postavení než druhý. Na úroveň skutečného říšského vojevůdce, který svou mocí často předčil i císaře, pozvedl tuto funkci Frank Arbogast, *magister utriusque militiae* v letech 388–394, který vystřídal ve funkci jiného velitele franského původu, Bauta. Počátkem 5. stol. získal úspěšný vojevůdce Constantius (budoucí císař Constantius III.) k titulu prvního říšského velitele též hodnost patricia.

Titul *patricia* nově vytvořil Constantinus Veliký. Byl doživotně udělován zvláště významným císařovým spolupracovníkům a po hodnosti konsula byl nejváženější v říši. Druhé místo po konsulech ovšem znamenal spíše u patriciů civilních anebo formálně. Vojenští patriciové, mající v rukou obrovskou faktickou moc, a to nikoli pouze vojenskou, se právě od doby Constantia III. stali oficiálními zástupci západořímských císařů a mnohdy

jejich velmi zdatnými i nebezpečnými konkurenty. Nejvýznamnějšími vojenskými patricii na Západě byli kromě Constantia také Flavius Aëtius a „barbar“ Ricimer.

Po obou *praesentales* následoval na římském Západě oblastní velitel Galské praefektury, nazývaný *magister militum per Gallias*. Jeho obvod působnosti byl touto praefekturou jasně vymezen, zatímco *praesentales* mohli vést vojenská tažení kdekoli na území západořímské říše. Magistrům *militum* byli podřízeni *comites (rei militaris)*, jejichž obvodem bývala zpravidla diecéze, případně to mohly být nově z hlediska potřeb obrany říše zřizované vojenské okruhy (např. Raetie a Noricum pod velením *comita Generida* na počátku 5. stol. nebo již dříve tzv. saské pobřeží pod velením vojevůdce s titulem *comes litoris Saxonici*). Někdy mohl v diecézi (například v Hispánii) velet i vojevůdce s titulem *magister militum*.

V pohraničních provinciích měli nejvyšší velitelé titul *dux*. Takto tomu bylo např. v Pannonii I a II, ve Valerii, Noriku Ripense, Raetii I a II, na Východě v Moesiích, Arábii, provincii Eufraatensis a Sýrii, v egyptské Thebaidě, apod.

Na Východě se ve vojenském velení prosadila jedna značně důležitá odlišnost. Na stejné úrovni tu bylo pět *magistrů militum*, z nichž žádný nezískal nad ostatními oficiální nadřazenost. Díky jejich stejným pravomocím i rivalitě tu byl císařský absolutismus veliteli armád omezován méně než na Západě říše. Působili tu dva *praesentales*, *magister militum per Orientem*, *per Illyricum* a *per Thracias*.

Vojenské osoby podléhaly soudům svých velitelů, vztahovala se na ně tzv. *praescriptio fori*. Tato zásada zajímavým způsobem napomáhala rozvoji nové formy patronátu, pozdně antického *patrocinia* ve východní části říše. Poskytovali je tu především vojenští velitelé, kteří ubytovali své vojáky např. v některé vesnici. Obyvatelé jim přilepšovali na stravě a vojáci je za to chránili, a to zdaleka ne jenom proti plenicím „barbarům“. Když přišli výběrčí daní, zahnali je. Správce provincie pochopitelně dal případ takové vojenské zvůle k soudu. Vojáci, kteří se jí dopustili, však podléhali jurisdikci právě toho velitele, jenž z *patrocinia* těžil.¹⁴⁹ Boj státu proti takové instituci byl pak opravdu obtížný.

Římané na svou armádu museli v pozdní antice vynakládat velmi mnoho finančních prostředků a války pro ně byly hospodářsky značně náročné, zatímco „barbaři“ s povinnou vojenskou službou všech zdravých příslušníků svých etnik, kteří si výzbroj a výstroj pořizovali sami, z vítězných válek a kořistnických výprav bohatli. Ve 40. letech 5. stol., když vrcholilo velké stěhování národů i ohrožení západořímské říše, si císař Valentinianus III. (425–455) stěžoval, že stát nemá již dost prostředků ani na obživu, výzbroj a výstroj armády.¹⁵⁰

7. NÁBOŽENSTVÍ

Velmi silně se především od poloviny 3. století projevovala v římské říši problematika náboženská. I ona se tedy ocitla v centru pozornosti obou hlavních císařů-reformátorů období dominátu, Diocletiana i Constantina. Zatímco v jiných oblastech řešení problémů

148 Nevíme ovšem, zda tu jde o stav reálný nebo jen žádoucí.

149 Srov. CTh XI 24, 1; 24, 3; 24, 4; 24, 5n; CJ XI 54, 1; Liban. Or. 47, 7–10.

150 Nov. Val. XV z r. 444.

krize pozdní antiky se oba tito panovníci doplňovali, v řešení náboženských otázek se diametrálně lišili.

Starověké státy neměly potíže s náboženskou pluralitou, pokud vyznavači jakéhokoli božstva respektovali státní kult. To nečinilo problémy polyteistům, ale židům a křesťanům ano. Židé nebyli v pozdně římské říši zcela plnoprávními občany,¹⁵¹ ale jejich náboženství nebylo pronásledováno a bylo považováno za *religio*, tedy náboženský systém, rovný římskému polyteismu. Příčinou tohoto přístupu byla zejména starobylost judaismu.

Křesťanství se však zrodilo až v době císaře Octaviana Augusta a poté, co je Římané přestali považovat za sektu judaismu, nabylo hanlivého označení „pověra“.¹⁵² Tím, že křesťané odmítali jakoukoli účast na státním polyteistickém kultu, dopouštěli se podle starověkých představ protistátního zločinu, protože mohli přivolat hněv římských bohů na celý římský stát. Z toho důvodu mohli být a také bývali trestáni smrtí. První celoříšská pronásledování křesťanů, jak již víme, proběhla za císařů Traiana Decia a Valeriana. Poté následovalo asi 40 let klidného vývoje křesťanské církve. Tento mír skončil však počátkem 4. století.

Diocletianus nepovažoval náboženské otázky za podřadné – ostatně očekávat cokoli takového od starověkého panovníka by byl značný anachronismus. Křesťanství přitom v jeho říši nabývalo stále pevnějších pozic, mělo své příznivce ve všech provinciích i vrstvách obyvatelstva, disponovalo dobrou organizací, opřenou o obvody samosprávných měst, v jejímž čele stáli jednotliví biskupové. Podle H. Opitze¹⁵³ nemělo sice ještě ani v době Constantinově v říši většinu, ve východních provinciích říše se k němu však podle tohoto autora mohlo tehdy již hlásit kolem 50% obyvatelstva. Přesto se Diocletianus, poté, co nejprve zasáhl proti manichejcům,¹⁵⁴ rozhodl křesťanství vymýtit a postupně proti němu vydal několik ediktů. Podle posledního a nejpřísnějšího z nich měli všichni občané římské říše buď obětovat oficiálně uctívaným bohům, anebo podstoupit trest smrti. Úředníci všem ohledně obětování vydávali potvrzení.¹⁵⁵ Ti křesťané, kteří se za Diocletianova pronásledování nechali ve víře zvíkat, byli pak nazýváni *lapsi*, odpadlíci. Obsazení biskupského stolce v Karthagu Caecilianem, který byl vysvěcen předchůdcem, označeným jako *traditor*,¹⁵⁶ vyvolalo v západořímské severní Africe hnutí tzv. **donatistů**, kteří nesouhlasili s úzkým propojováním církve a římského státu a měli také radikální křídlo (*agonistici, circumcelliones*), jehož příslušníci představovali nejen náboženské, ale i sociální hnutí.

151 Srov. např.: K. L. NOETHLICH. Die gesetzgebärischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des 4. Jhr. gegen Häretiket, Heiden und Juden. Köln 1971.

152 Srov. Tac. Ann. XV 44. Latinsky *superstitio*.

153 H. OPITZ. Die alte Kirche. Berlin 1983. Str. 121.

154 Byli to stoupenci perského myslitele 3. stol. n. l. Máního, který se pokusil spojit do jednoho náboženského systému judaismus, křesťanství a perský zoroastrismus. Považoval se za posledního proroka.

155 Tato praxe nepanovala pouze na území římské říše. F. LEXA podává podobné svědectví pro starověký Egypt. (Výbor ze starší literatury egyptské. Praha 1947. Nauka písaře Ani XIII. Str. 240).

156 Byli to jedni z *lapsi* – většinou církevní činitelé, kteří pronásledovatelům vydali Písmo svaté nebo bohoslužebné náčiní.

Církev klade do doby Diocletianova pronásledování jména celé řady mučedníků, kteří císařovy edikty odmítli uposlechnout a byli popraveni. Tito martyrové¹⁵⁷ jsou vzpomínáni při mších, jsou jim zasvěcovány kostely a jejich ostatky byly již v pozdní antice a poté ve středověku velmi vyhledávanými cennostmi. Ve všech částech Diocletianovy tetrarchie nebylo ovšem pronásledování stejně intenzivní. V oblasti vlády Constantia Chlora (Gallie a Britannie, od r. 305 Hispánie a nejzápadnější část římské Afriky) křesťané neumírali.

Diocletianův nástupce **Constantinus** byl právě synem tetrarchy Constantia Chlora (který zemřel r. 306) a Heleny, která je uctívána jako světice, stejně tak jako se světcem stal její syn. Jeho postoj k náboženství nebyl zpočátku vyhraněný. Jako augustus, který vstoupil do rozpadající se tetrarchie, měl nárok na titul Iovianus a sám inklinoval ke kultu Nepřemožitelného Slunce (který se pokusil povýšit na celoříšský kult císař Aurelianus). Roku 312 se chystal k boji se svým soupeřem ve vládě Maxentiem (ten se k moci dostal r. 307) a před bitvou se mu údajně (podle církevních spisovatelů) ukázal christogram a napsal: „V tomto znamení zvítězíš“.¹⁵⁸

Není třeba doslovně věřit této legendě. Badatelé, kteří však označují Constantinovo rozhodnutí pro křesťanské náboženství jako ryze politické,¹⁵⁹ zapomínají na to, že mezi sakrální a profánní sférou, mezi náboženstvím a politikou ve starověku prakticky nebyl rozdíl. Constantinus mohl při svém rozhodování samozřejmě uvažovat politicky, ale pokud by víra, již preferoval, nebyla pravá a Kristus by podle něj neměl moc, vystavil by říši podle starověkého uvažování velkému nebezpečí a snad i zhoubě.

Jediným vládcem celé říše se Constantinus stal po vítězství nad svým posledním spoluvládcem Liciniem, jehož porazil r. 324 u Chrysopole nedaleko Chalkédonu v Malé Asii. Po jeho smrti vládli tři Constantinovi synové, Constantius II. (337–361), Constantinus II. (337–340) a Constans (337–350).¹⁶⁰

Edikt milánský z roku 313,¹⁶¹ vydaný spoluvládcí Constantinem a Liciniem¹⁶² po Constantinově vítězství nad Maxentiem v bitvě u Mulvijského mostu v Římě, nepovýšil sám o sobě křesťanství ještě na vládnoucí říšské náboženství, učinil z něj pouze **povolené vyznání** (*religio licita*). Císař však začal tuto víru maximálně podporovat a zahájil tak proces **srůstání křesťanské církve a římského státu**. To, že se nechal pokřtít až těsně před smrtí, nedává zastáncům teorie o jeho „ryze politickém rozhodnutí“ do ruky žádný argument. V té době ještě křesťané odkládali svůj křest na dobu pokud možno co nejpozdější zcela běžně.¹⁶³ Křty dětí se začaly prosazovat až v průběhu 5. století.

157 Z řeckého *martyros* – svědek.

158 Christogram tvoří dvě počáteční písmena řeckého slova Christos.

159 Takové stanovisko najdeme již u E. GIBBONA v 18. století.

160 Constantinus Veliký chtěl zřejmě obnovit tetrarchii, protože si přál, aby spolu s jeho třemi syny vládli i jeho synovec Flavius Dalmatius; ten však byl záhy po smrti svého strýce zavražděn při vzpouře vojska.

161 Již předtím, roku 311, vydal toleranční edikt císař Galerius, jenž předtím na svém území na východě říše křesťany tvrdě pronásledoval. Podmínkou této tolerance bylo, že se křesťané budou modlit za císaře a římský stát.

162 Licinius ke křesťanství konvertoval pouze formálně. Ke konci své vlády se opět obrátil proti křesťanům.

163 Srov. k tomu blíže: J. ČEŠKA. Římský stát a katolická církev ve IV. století. Brno 1983.

Opatření, která tento císař ve prospěch církve zavedl, bylo několik. Za nejdůležitější z nich je možno považovat to, že z církve učinil právníckou osobu (mohla legálně získávat majetek a volně s ním disponovat) a položil tak **základy ekonomické moci církve**. Poskytl finanční prostředky na výstavbu různých kostelů, především lateránské a vatikánské baziliky, kostely začaly dostávat od státu pravidelnou podporu v naturáliích, určenou pro obživu kněží a charitativní účely, a také pozemkový majetek. Za jeho vlády a vlády jeho synů získali kněží osvobození od *muner* (včetně těch kuriálních) a významná daňová privilegia.¹⁶⁴ Dále Constantinus umožnil, aby biskupové mohli v občanských sporech rozsuzovat i laiky, pokud si biskupa dobrovolně za svého soudce zvolili (r. 318), a později (r. 333) dokonce i tehdy, když si jej zvolila jen jedna strana, zatímco druhá nesouhlasila.¹⁶⁵ Místo starořímského svátečního dne čtvrtku (*dies Iovis*) zavedl jako den pracovního klidu neděli (*dies Dominica*). V římské armádě *labarum* (standarta) s Kristovým monogramem ve vítězném věnci vystřídal starší tradiční odznaky legií. *Labarum* kromě christogramu neslo vždy také portrét císaře. R. 325 zakázal Constantinus konání gladiátorských her, tento zákaz však často nebyl dodržován. Když r. 330 založil na místě řecké apoikie Byzantion **Konstantinopolis**¹⁶⁶, nebylo toto nové město zasvěceno starým římským bohům, ale Kristu.¹⁶⁷

Císař Constantinus byl přesvědčen o tom, že má právo zasahovat do církevních záležitostí a když došlo za jeho vlády ke sporům mezi **ariány**¹⁶⁸ a stranou alexandrijského biskupa Athanasia (budoucí ortodoxní), rozhodl se svolat do maloasijského města Níkaie celoříšské setkání biskupů, takzvaný **I. ekumenický koncil**. Koncil v Níkaji dal sice zapravdu Athanasiově straně, císař Constantinus sám se však v posledních letech svého života přiklonil k ariánství a Athanasia dal vypovědět do vyhnanství. Nerespektoval tedy rozhodnutí biskupů shromážděných v Níkaji a vmísil se přímo do teologických záležitostí církve. Constantinovi synové Constans, Constantinus II. a Constantius II. nebyli v náboženských otázkách jednotni. K ariánství se velmi silně přiklonil Constantius, za jehož vlády se po koncilech z let 358 až 360 stalo oficiálním říšským vyznáním tzv. semiariánství.¹⁶⁹

Definitivně byl spor mezi ariány a ortodoxními (budoucími katolíky) rozhodnut nejdřív mocensky. **Edikt Theodosia I. z roku 380**, nařizující všem občanům říše ortodoxní vyznání,¹⁷⁰ časově předcházelo zasedání konstantinopolského (**II. ekumenického**) koncilu z r. 381, který rovněž rozhodl pro ortodoxii.

164 Zákony z r. 346 a 356/7 se zdají ukazovat na úplnou daňovou imunitu kléru (CTh XVI 2, 10; ibid. 2, 14 a srov. i Greg. Naz. Ep. 67); další, mladší legislativa, však neumožňuje toto mínění potvrdit (srov. např. CTh XVI 2, 15 z r. 360 a též A. H. M. JONES. *The Later Roman Empire* vol. II. Str. 812).

165 V r. 355 vyšel zákon, který biskupy osvobozoval od světské jurisdikce (CTh XVI 2, 12).

166 V řecké výslovnosti Kónstantínúpolis.

167 Ve východní pravoslavné církvi je uctíván jako *isapostolos* (rovný apoštolům).

168 Ariáni mají název podle presbytera Areia, který působil v egyptské Alexandrii. Od ortodoxních se liší především svým názorem na poměr osob ve Svaté Trojici. Syn je podle jejich učení stvořený v čase a podřízený Otci, Duch Svatý je pak podřízen Otci i Synovi. Syn není s Otcem stejné podstaty (není *homoúsios*).

169 Podle něho je Syn Otci svou podstatou podoben – *homoúsios*.

170 CTh XVI 1, 2.

Theodosiův starší spoluvládce **Gratianus**, který se r. 381¹⁷¹ vzdal titulu *pontifex maximus*, odebral r. 382 starým kněžským kolégiím státní dotace, daňová privilegia, došlo ke konfiskaci jejich nemovitého majetku a k zákazu napříště tento majetek získávat.¹⁷² Starý kult takto přišel o výhody, které Constantinus I. naopak zavedl pro křesťanskou církev. Ti ze západořímských senátorů, kteří byli milovníky staré tradice, se ovšem nevzdávali. Z vlastních prostředků podporovali kněžská kolégia a stavěli i nové chrámy.¹⁷³ V r. 383, za uzurpace Magna Maxima, Gratiana opustilo jeho vlastní vojsko a posléze byl zavražděn. Jeho politika nevyhovovala nejenom polyteistům; vydal např. i zákon o zrušení všech daňových privilegií a tolerantní politikou vůči sektě tzv. priscillianistů¹⁷⁴ si zneprátlil jak papeže, tak váženého milánského biskupa Ambrosia.

Srůstání římského státu a křesťanské církve ovšem i po jeho smrti nadále pokračovalo. V r. 392,¹⁷⁵ došlo zákonem Theodosia I. k úplnému **zákazu polyteistického náboženství**. Ani v soukromých domech nesměly být přinášeny oběti starým bohům, dokonce ani ty nekrvavé. Nejvíce stíháno však bylo (už od dřívějších dob) konání nočních obětí spojených s věštestvím.

V době Theodosiovy vlády se rovněž poprvé ukázala síla církevní moci vůči císaři. V r. 390 byl příslušníky církevních stran¹⁷⁶ v Thessalonice (Soluni) zavražděn Theodosiův *magister militum* Butherich. Císař dal poté v návalu hněvu diváky v cirku pobít – a mělo jich údajně být několik tisíc. Milánský biskup Ambrosius (sv. Ambrož) pak donutil císaře k pokání, a zřejmě měl vliv i na jeho definitivní rozhodnutí proti polyteismu. Toto rozhodnutí vedlo bohužel také k velkému ničení starých chrámů.¹⁷⁷ Mnohé významné

171 Stal se samostatným císařem roku 375 a Theodosius nastoupil r. 379. Také on se titulu velekněze římského polyteistického náboženství vzdal.

172 Donace půdy na úkor polyteistických chrámů poskytoval křesťanským kostelům ovšem již Constantinus I.

173 Přečtěme si část reakce Q. Aurelia Symmacha (Relatio III): „Mějte v úctě mé stáří, k němuž mne přivedly zbožné obřady. Toto náboženství mi podrobilo svět, tyto oběti zahaly od hradeb Hannibala i Senony od Kapitolu...“ (předchozí slova vkládá do úst samotnému Římu). „Nikdo ať nemyslí, že hájím pouze záležitost náboženství: z podobných zločinů se zrodila všechna neštěstí římského národa. Zákon poctil kdysi panny Vestálky skrovnou obživou a spravedlivými výsadami. Tento dar trval nedotčený až do doby, kdy mrzčí peněžníci proměnili posvátnou obživou, určenou čistotě, v zisk ubohých nosičů břemen. Tento skutek následoval všeobecný hlad a naději všech provincií zklamala žalostná žeň. Nestalo se to vinou půdy... To kvůli bezbožnosti přišel naprosto suchý rok.“

174 Rušení daňových privilegií se dotýkalo špiček společnosti i křesťanského kléru. Zakladatel sekty priscillianistů Priscillianus vyzýval k návratu k prostému způsobu života církve, k raně křesťanským ideálům, ale v jeho učení se objevily také prvky gnosticizmu a manicheismu.

175 Na Západě byl tento zákon uplatňován zřejmě až od r. 394, protože v letech 392–4 tu probíhala Eugeniova uzurpace, spojená s obrodou polyteismu.

176 Původně šlo o kluby fanoušků vozatajů, kteří měli dresy čtyř různých barev, podle nichž se také jejich příznivci dělili na „Bílé“, „Červené“, „Zelené“ a „Modré“. Za dominátu, kdy prostí občané neměli vlastně žádnou možnost rozhodovat o veřejných záležitostech, se tyto kluby staly jakýmsi politickými stranami, které občas dokázaly prosadit svoje požadavky.

177 V Římě, kde byly považovány za významné památky slavné minulosti, r. 458 jejich ničení zakázal císař Maiorianus (Nov. Mai. IV). Veřejné budovy, především chrámy a svatyně, tu byly rozebírány kvůli stavebnímu materiálu.

památky antického stavitelství, např. helénistické Sarapeion v Egyptě, tak vzaly za své.¹⁷⁸ Po r. 393 zakázal císař i konání olympijských her, protože byly součástí pohanského svátku (na počest boha Dia).

Po tomto definitivním splynutí římské státní moci a křesťanské církve různé **vnitrocírkevní spory** pokračovaly. R. 431 řešil koncil v Efesu spor o to, zda Panna Maria může být nazývána Bohorodičkou nebo pouze Rodičkou Krista. Rozhodl proti konstantinopolskému patriarchovi Nestorovi a pro Bohorodičku. Dále se pak rozvinuly ostré spory o lidskou a božskou přirozenost v Kristu, které r. 451 rozhodl koncil v Chalkédonu proti tzv. monofyzitům.¹⁷⁹ **Čtyři ekumenické koncily** (níkájský, konstantinopolský, efeský a chalkédonský) založily až na některé další, již drobnější úpravy, katolické vyznání víry.

Vývoj vztahu římského státu a křesťanské církve nebyl ovšem tak přímočarý. Po období vlády Constantinových synů, v letech 361–363, **došlo k polyteistické renesanci** za vlády císaře Iuliana. **Iulianus**, církevními spisovateli nazvaný Apostata (Odpadlík) nebyl jednoduše stoupencem starého tradičního římského polyteismu, byl filozof a jeho vzorem se stal císař M. Aurelius. Snažil se o rozšíření náboženství s filozofickým základem. Na počátek své kosmogonie postavil platónskou ideu dobra, z níž před věky vzešel Hélios, který je totožný s Iovem a s nímž společně vládne Apollón. Jeho spolupracovník Sallústios se pokoušel o vysvětlení hlubšího smyslu mýtů, často profanovaných literaturou a divadlem. Ke skutečnému pronásledování křesťanů Iulianus nepřikročil, i když jim zakázal vyučovat na veřejných školách, protože zde se probírali antičtí autoři, kteří věřili v řecko-římský panteon. Křesťané tedy začali připravovat svoje učební pomůcky.

Císař Iulianus se stal nejoblíbenějším hrdinou největšího historika pozdní antiky, vědomě navazujícího na dílo Tacitovo, Ammiana Marcellina, o němž lze pochybovat, že byl křesťan.

Po Iulianově smrti v boji s perským králem Šápúrem II. nabylo křesťanství opět své převahy a žádný císař, **považovaný za legitimního**,¹⁸⁰ **se k polyteismu už poté nehlásil**. Ani Theodosiovy zákazy však úplný konec polyteismu mezi obyvateli římské říše neznamenaly. Především jako součást staré římské tradice nadále přežíval v nejvyšších kruzích senátorské aristokracie, a stejně tak se dlouho udržoval na venkově, kde žili *pagani*, venkované. Právě označení pro venkovany a vesnice (*pagi*) dalo vznik pejorativnímu výrazu „pohan“.

8. STAVY

Pro společnost pozdně antického období je typická malá možnost sociální mobility, vytvoření různých vyšších i nižších uzavřených **stavů**.

178 Sarapeion zde bylo jedním z nejuctívanějších chrámů. Po jeho rozboření, k němuž došlo r. 391 z příkazu císaře Theodosia I., následovalo mnoho konverzí, protože stará božstva se za tento čin proti očekávání polyteistů nepomstila. V Egyptě došlo r. 415 i k zavraždění polyteisticky cítící filozofky a matematicky Hypatie.

179 Ti uznávali pouze jedinou, a to božskou přirozenost Krista.

180 Takže sem nelze počítat např. uzurpátora Eugenia (392–394), kterého na trůn pozvedl Frank Arbogast, nebo Priska Attala (409), jehož dosadil Alarich I.

Na vrcholku sociální pyramidy kromě císaře stáli nejvyšší správní a vojenští činitelé státu s tituly *illustres* nebo *spectabiles*. Zejména *illustres*¹⁸¹ měli mnohá privilegia, která je odlišovala od ostatních: osvobození od povinností zvaných *munera*, jež byla velmi důležitým doplňkovým zdrojem státního daňového systému, od mimořádných daní, od povinností k rodným městům, samozřejmě že ode všech potupných trestů. Osvobození od veškerých daní tvořil v kodexech císařských konstitucí naprosté výjimky. Mnozí *illustres* si je však stejně svým vlivem a mocí v praxi dokázali zařadit. Stav ovšem císařští úředníci netvořili, jejich postavení nebylo dědičné, třebaže se do císařských služeb pochopitelně své děti dostat snažili.¹⁸² Ihned za těmito špičkami společnosti, z nichž některým příslušel nejen titul *inlustris et praecelsa magnificentia tua*, ale i titul *parens*, kterým císař dával najevo svou úctu k nim, následovali *senatores*.

Od konce 4. stol. mizí samostatný stav *equites*, nižší římské šlechty, a příslušníci jediné dědičné aristokracie říše se pak všichni nazývají *senatores*. Mezi těmito *senatores* musíme rozlišovat členy skutečných senátů Říma a od r. 359 také Konstantinopole, kterých podle tehdejšího kvora pro hlasování bylo asi v obou hlavních městech říše jen po několika desítkách, a stejným jménem nazvaný šlechtický stav, který měl na Západě i na Východě říše podle A. H. M. Jonese zhruba po 3 tisících příslušníků. Příslušnost k senátorské šlechtě byla dědičná, členem senátu jako instituce se muž stával poté, co na sebe vzal některé z *muner* senátorského stavu, *quaesturu* nebo *praeturu*, a rozhodl se tak k nemalým obětem ve jménu zábavy lidu. Privilegia stavu *senatores*, titulovaných *clarissimi*, ovšem zřetelně převažovala nad břemeny.¹⁸³ K nejdůležitějším patřilo osvobození od povinností k samosprávě měst, ve kterých *senatores* skutečně žili, protože všichni, třebaže sídlili po celé říši, byli považováni za občany Říma a Konstantinopole.

Tradiční mínění ohledně dominátu říká, že význam senátu jako orgánu tehdy poklesl. To však platí jen pro část této epochy, zejména pro dobu císaře Diocletiana. Do senátu se dostávali vysocí císařští úředníci. Jejich sbor (především *illustres*) a senát, a tím také *sacrum consistorium* a senát začaly postupně představovat jedny a tytéž osobnosti, které byly k císařům v dobrém vztahu. Nebylo tedy důvodu senátem pohrdat. Senátorský stav i senát jako orgán tvořili nejvlivnější a nejbohatší muži říše. Z díla historika Olympiodóra (na základě poměrů v Itálii) zjistíme, že roční zisky pouhých pěti velkých senátorských statkářů v podstatě dosahovaly výše ročních státních příjmů celého římského Západu. Není jisté představitelné, že by si císařové mohli dovolit rozhodovat naprosto absolutisticky, bez ohledu na tyto muže, společensky vlivné a ve svém souhrnu bohatší než stát sám.

Města od 3. stol. n. l. velkou většinou upadala. Kromě jiných příčin se na tom podílelo také zhoršující se ekonomické a sociální postavení představitelů městských samospráv,

181 Tento titul příslušel úředníkům *quaestor sacri palatii*, *magister officiorum*, *comes sacrarum largitionum*, *comes rei privatae*, *magister utriusque militiae praesentalis* a *praefectus praetorio*.

182 V armádě vyšší důstojníci zapisovali své děti do stavu vojáků, aby po fiktivně odsloužených letech mohly hned získat důstojnickou hodnost.

183 *Senatores* platili zvláštní příplatek k daní z půdy, zvaný *collatio glebalis*, jako mimořádnou daň někdy odváděli tzv. *aurum oblativum*.

pozdně antických *curiales*, kteří patřili mezi *honestiores*. Za zpronevěření veřejných prostředků mohli být ovšem (s výjimkou tzv. *decemprimi*) kuriálové bičování důtkami s olověnými kuličkami, jako by byli pouhými *humiliores*.

Už od 3. stol. ztrácely městské samosprávy svůj politický význam i společenskou prestiž. Zato placení vlastních daní, zodpovědnost za cizí daňové nedoplatky a různé jiné *functiones a munera*¹⁸⁴ na jejich členy dopadaly plnou vahou. Mezi nejobtížnější vedle nutnosti doplácet státu nevybrané daně patřilo pořádání her, jež někdy kuriálové museli konat i jménem provinciálních místodržících, kteří tak získávali veřejnou oblibu, ovšem za cizí peníze. Vehementně se mnozí z nich od svých povinností ke správě města snažili osvobodit.

V průběhu 4. století je tedy císařské zákony ke kurii dědičně připoutaly, učinily z nich rovněž *stav*. Vymanit se z něj bylo možné pouze po splnění všech nižších i vyšších kuriálních povinností, a to se povedlo jenom málokomu. Navíc šlo pouze o osvobození konkrétního jedince, nikoli jeho dědiců. Zděděný rodinný majetek musel městu sloužit vždy zase znova.

Sledujeme-li zákony týkající se kuriálů v Kodexu Theodosianu¹⁸⁵, vidíme značnou nerozhodnost a chaos. Říše potřebovala zachovat samosprávná města, jejichž neplacená administrativa velmi ulehčovala státnímu rozpočtu, proto byli *kuriálové* často vyháněni z císařských služeb. Potřebovala však také vzdělaný úřednický personál, který většinou bylo možno najít mezi příslušníky vyšších městských vrstev. Občas se tedy brány paláce nebo úřadů ve službách *praefekta praetorio* apod. kuriálům otevřely, aby odsud byli posláni, když samospráva přestávala fungovat, opět vyháněni. V mnoha městech úlohu postupně zubožených a prořídilých radních nahrazovali biskupové a křesťanská církev obecně.

Císařové dosazovali do městských samospráv od 3. stol. své kontrolory, zvané *curatores civitatis*. Měli především hlídat hospodaření s městskými financemi. Constaninus I. zavedl funkci obhájce města s titulem *defensor civitatis*, za vlády Valentiniana I. a Valenta vznikla zase funkce *defensor plebis*. Zatímco první *defensor* zastupoval zájmy města jako celku ve všech soudních sporech a převzal také část právní agendy duovirů, druhý měl chránit prostý a chudší městský lid proti kuriálům, kteří mnohdy velmi nemilosrdně vymáhali daně, čemuž se ovšem jen sotva lze divit. Nově ustanovené funkce však nepřinesly kýžené výsledky, kromě jiného i proto, že jak *curatores* tak *defensores* postupem času hojně pocházeli z vlastních řad kuriálů, a jejich pravomoci nebyly tedy valné.

Úpadek měst s sebou nesl i *úpadek řemesel* (a samozřejmě také naopak). Bez některých z nich však impérium nemohlo existovat, především bez těch, která pracovala pro vojsko anebo na nich záviselo zásobování obyvatel velkých měst. Nejprve, ještě před počátkem dominátu, byli ke svým profesím dědičně připoutáni pracovníci státních dílen, ať už vyráběli cihly, olověné roury a papyrus, běžnou výzbroj a výstroj pro vojáky, luxusní zbraně pro

184 Výčet nejdůležitějších muner najdeme např. v CTh XI 16, 18, r. 390 a CTh VII 8, 5, r. 398. *Munera* lpěla buď přímo na osobách, nebo na jejich majetku, případně byla takzvaně smíšená (*munera personalia, patri-monii, mixta*). Patřily k nim povinnosti k městské samosprávě, péče o putující císařský dvůr nebo armádu na pochodu, starost o provoz státní pošty, opravy a výstavba silnic, hradeb, dovoz materiálu na veřejné stavby v Římě, vytápění městských lázní apod.

185 CTh X 22, 6; CTh XII passim.

velitele, oděvy pro armádu nebo císařské purpurové pláště, razili mince nebo tkali vlnu v *gynaecéich*.

Ze soukromých živnostenských kolégií byli pak ke svým profesím jako první¹⁸⁶ dědičně připoutáni tzv. *navicularii*, lodní přepravci, kteří dopravovali obilí ze západořímské severní Afriky a Egypta do Říma nebo Konstantinopole.¹⁸⁷ I pro soukromého pekaře bylo však značně nemilé, musel-li nejprve velice levně či dokonce zadarmo dodat chléb, jež pro své potřeby odebíral stát, a teprve zbytek si mohl prodat za normální ceny. Nejinak na tom byli řezníci a obchodníci s masem, výrobci oleje, vína, apod. Opustit živnost bylo někdy výhodnější než ji provozovat. I členové živnostenských kolégií (tzv. *collegiati*) se tedy museli stát *stavem*, nesměli do úřadů, do armády, nesměli se stát rolníky. Do poloviny 5. stol. byli nakonec takto znevolněni všichni *collegiati*. Studovat synové živnostníků mohli, ovšem nikoli jako věční studenti. Jakmile jim bylo dvacet let, museli se ujmout povinností ke své živnosti.¹⁸⁸

Stavem byli i *vojáci, milites*, přičemž však stále širší skupiny občanů byly z možnosti dobrovolné služby v armádě vylučovány a nahrazovány „barbary“. Syn vojáka musel do pětadvaceti let svého věku nastoupit na místo otce, veterána. Pokud byl zdravý, a přesto tuto svou povinnost nesplnil, potrestaly ho úřady jeho zařazením mezi kuriály.

Ačkoli „*barbarizace*“ římského vojska byla už koncem 4. stol. n. l. nesmírná, odvody občanů nadále pokračovaly. Podle P. Vegetia Renata, autora spisu o pozdně antickém římském vojenství, pocházeli dobří vojáci zejména z okrajových oblastí říše a z venkova. Povinnost odvést určitý počet vojáků měli vlastníci půdy a tento počet závisel na rozloze jejich statků.¹⁸⁹ Neradi se však zbavovali svých pracovních sil, a tak musel římský stát občas přikročit k tzv. *adaeraci* a místo mužů vybrat od vlastníků půdy peníze, za něž se do armády pak najímali „barbaři“ anebo které sloužily k placení římských vojenských spojenců – foederátů.

Císařové Valentinianus a Valens vydali v 70. letech 4. stol. pro římské občany zákaz nosit zbraně. Jak ovšem mohl být reálně dodržován, nevíme. Císař Theodosius totiž v r. 391 zveřejnil zákon,¹⁹⁰ podle kterého směl každý bránit své pozemky proti násilnému jednání vojáků i soukromých osob. Zákon ze 70. let přitom svou platnost neztratil, protože roku 440 vyšla novella *De ređito iure armorum* (o navrácení práva nosit zbraně) – ovšem jen proto, že Itálii hrozil vpád Vandalů a císař Valentinianus III. neměl právě k dispozici dost vojáků k obraně centra říše.

186 Je pravděpodobné, že úplně nejdříve byli někdy ve 2. polovině 3. stol. ke svým profesím připoutáni členové kolégií města Říma.

187 První zákony o tom, že jejich majetek je dědičně povinen k službě lodních přepravců máme z r. 314 (CTh XIII 5, 1–3).

188 K dědičnému připoutání řemeslníků k jejich kolégiím srov. např.: CTh I 12, 6; VI 30, 16n; VI 37, 1; VII 21, 3; X 22, 4n; XII 1, 156; XII 1, 162; XIV 3 passim; XIV 4 passim; XIV 7, 1n; XIV 8, 2; XIV 9, 1; XIV 17, 2–6; XVI 2, 39; Nov. Val. XX; XXXV; Nov. Mai. VII 1, 7; dále srov. Liban. Or. I 227n.

189 Takový způsob doplňování vojska se značně podobá středověké praxi. Odvodní jednotka se nazývala *temo* nebo *capitula*.

190 CTh XII 13, 4.

O drastických rozdílech mezi těmi, jimž se stále ještě říkalo občané impéria, nejvíce vypovídá postavení těch, kteří se nazývali **kolóni** (*coloni*). V podstatě permanentní zemědělská krize, která prochází římskými dějinami, byla za císařství řešena prakticky dvojnásobným způsobem: Usazováním otroků na půdě (tzv. *servi casarii, quasi coloni*, což je způsob pozdější nežli její pronájem kolónům) a pomocí pronájmu velkostatkářských pozemků bezzemkům nebo drobným rolníkům **občanského původu**. V případě těchto kolónů se opakovaly problémy, na které narazila již reforma bratří Gracchů. Malovýroba v konkurenci s velkovýrobou jen stěží mohla obstát, a navíc *coloni* začínali obvykle již s dluhy (za zemědělské nářadí, osivo, hospodářská zvířata apod.), které pak museli splácet vedle pachtovného. Jejich zadluženost vzrůstala, což je už za principátu ekonomicky připoutávalo k pronajaté půdě. Od 1. stol. n. l. (nejdříve v severní Africe) se jako součást jejich plateb objevuje povinnost odpracovat určitý počet dní na polích, která majitel statku obhospodařoval ve vlastní režii.¹⁹¹

Od Diocletianovy daňové reformy byli kolóni, jak víme, zatíženi i placením daně zvané *capitatio*. Tento císař (zákon je ovšem dochován až z doby Constantina Velikého) také většinou kolónů¹⁹² zakázal půdu, na které pracovali opustit, a to opět dědičně.¹⁹³ Tito nájemci tedy vytvořili další společenský stav.

Omezení svobody stěhování po říši a svobody volby povolání, které to znamenalo, však nepředstavovalo veškerá **okleštění jejich osobních svobod**. Následovala další. Se statkáři, kteří jsou vůči nim, stejně tak jako majitelé vůči otrokům, nazýváni *domini*, se nesměli soudit v občansko-právních sporech „jako by jim snad byli rovni“¹⁹⁴. Přestali v praxi být vlastníky, neboť i domem, nářadím, dobytčím, vším, co vlastnili, od r. 365 ručili za pachtovné a nic tedy nesměli bez souhlasu „pána“ prodat a ani mimo své dědice darovat.¹⁹⁵ Dědičnost jejich setrvávání na určitém statku jim ztěžovala svobodný výběr partnerů pro manželství. Latifundisté často odtrhli manželku od manžela anebo některé děti od rodičů, protože si na jednoho z partnerů anebo na část jejich potomků činili nárok jako na své dědičně k půdě připoutané pracovní síly. Zákony to pánům pochopitelně nedovolovaly, římský stát nehodlal kolóny prohlásit za nesvobodné, hlavně kvůli odvo-

191 Podle tzv. *Lex Manciana* z 1. stol. n. l. to v případě kolónů pracujících u velkonájemců (*conductores*) císařských statků v Africe bylo 6 dní v roce (CIL VIII 25 902).

192 Postupně pak následovaly i ty oblasti, jejichž kolóni zůstali původně alespoň podle zákona svobodní, jako *Illyricum* nebo *Palaestina*.

193 Dochovaný zákon najdeme v CTh V 17, 1n. Důvodem bylo nejen to, že velké rozlohy půdy v říši ležely ladem (srov. zdejší poznámku 140), ale i nutnost sestavit státní rozpočet. Pokud by jedna složka zemědělské daně byla příliš pohyblivá, staly by se rozpočtové položky zčásti fiktivními. Dále srov. O. SEECK. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* Bd. II. Stuttgart 1921. Str. 267 a 269–271; E. STEIN. *Geschichte des spätrömischen Reiches*. Wien 1928. Str. 111. Běžné označení pro kolóny připisované k majetkovému censu vlastníka je *originales* (na Západě) nebo *adscripticii* (Východ).

194 CJ XI 1, 2 (z r. 396). Civilní žaloby mohli vznášet jen ohledně změn dohodnutého pachtovného.

195 Takové omezené vlastnictví se ovšem týkalo i kuriálů, kteří zase svůj majetek nesměli zcizovat bez povolení příslušných státních úřadů. Omezování plných vlastnických práv s sebou obecně neslo dědičné připoutání k různým stavům.

dům do armády.¹⁹⁶ Ale to, jak se legislativa ohledně manželství kolónů opakuje, svědčí, že latifundisté těchto zákonů prostě nedbali.¹⁹⁷ Směli své kolóny také soudit v menších sporech a za drobnější přestupky. R. 371 získali od státu právo vybírat jejich *capitatio*, takže vazby těchto občanů na stát se opět oslabily. Od 5. stol. museli mít kolóni souhlas „pána“ ke vstupu do kněžského stavu i do klášterů. Jejich tělesné trestání „pány“ a zavírání do soukromých vězení stát sice zapovídal, ale opět marně. Ekonomicky soběstačné velkostatky mu dokázaly vzdorovat.¹⁹⁸

Do velmi podobného závislého postavení jako kolóni se dostávali také ti, kteří vstoupili pod **patrocinium** vlivných či bohatých lidí. Jejich patroni jim například na svých opevněných statcích poskytovali refugium za „barbarských“ vpádů, ale často je také chránili před městskými i státními výběřčími a vymahači daní. Za tuto ochranu se mohlo platit v penězích, venkované často však platili svým pozemkem, na němž pak dále pracovali a část úrody odváděli patronovi, případně jej za patrocinium odměňovali osobními službami, ale i pozemkem a službami společně.¹⁹⁹ Za pacht pracovali rovněž dlužníci, kteří své pozemky předali do vlastnictví věřitelům.

Početní poměr svobodných středních a malých rolníků, případně svobodných nájemců půdy, vůči dědičně k půdě připoutaným kolónům či dalším osobně závislým pachtýřům nelze spolehlivě zjistit, všechny tyto kategorie zemědělců však v pozdní antice najdeme.

Postavení **otroků** se v pozdní antice zlepšovalo. Ať už vzpomínaným usazováním na půdě za dávky, institucí *peculia*, se kterým směli hospodařit,²⁰⁰ i když nadále zůstávalo vlastnictvím jejich pána a ten jim je směl kdykoli odebrat, zákazem jejich zabíjení (už z r. 246) a částečným uznáním jejich rodinných práv. Krok k trestní zodpovědnosti otroků byl učiněn zákonem, jenž umožňoval trestat je za čin, který spáchali bez vědomí svého pána. Postavení kolónů či dalších závislých rolníků a otroků se k sobě přibližovalo. Přesto však otroci nadále zůstávali soukromým majetkem svých pánů (právně stále na úrovni věci) a z r. 326 existuje zákon, který sňatek svobodné ženy s otrokem trestá smrtí této ženy i nesvobodného.²⁰¹ Otroci, kteří byli zemědělskými vlastníky propouštěni na svobodu a jichž od 4. stol. n. l. stále více přibývalo, zpravidla zůstávali na statcích svých někdejších pánů jako kolóni. I takto tato kategorie závislých rolníků postupně narůstala.

196 Byli však nazýváni *servi ipsius terrae* (CJ XI 48, 2, r. 357). Podle zákona z r. 419 (CTh V 18), který ovšem hovoří o dělení potomstva uprchlé kolónky a kolóna (z různých statků), měli jejich původní páni nárok na 1/3 potomstva kolónky a 2/3 potomstva kolóna.

197 K postavení kolónů srov. (kromě CTh V 17, 1n) dále např.: CTh V 18, 1; V 19, 1; CJ XI 48; XI 50–53; Nov. Val. XXXI.

198 Nejrychleji se pronájem svobodným držitelům rozvíjel na císařských statcích, a to jak velkonájem (*conductores*), tak pronájem drobným pachtýřům, kolónům.

199 Blíže k patrocinium viz: J. BEDNAŘÍKOVÁ. *Die Gewalt bei der Steuererhebung in der Spätantike. Violence and Aggression in the Ancient World* (Ed. J. Styka). Kraków 2006. Str. 9–26.

200 Mohly to být peníze, pozemek i dílna. Jako *peculium* byl v pozdní antice označován i majetek kolónů. Pokud jej ovšem pán nezabavoval místo pachtovného, nesměl jej kolónům vzít.

201 CJ IX 11, 1, r. 326. Podle A. H. M. Jonese se ovšem otroci na statcích ženili dokonce i s dcerami svobodných rolníků (*The History of the Later Roman Empire* vol. II. Oxford 1964. Str. 795).

Pozdně antický velkostatek, **latifundium**, se stával dějištěm zajímavého vývoje. Na velkých, často porůznu rozptýlených plochách,²⁰² které velkostatky obhospodařovaly, se pěstovaly všechny důležité plodiny a jejich produkce postačovala lidem, kteří v obvodu statku žili, k obživě, i když vůbec nenakupovali na městských trzích. Na území statků existovaly vesnice, ba i menší města, a v nich řemeslníci, vyrábějící základní potřeby pro běžný denní život. Statek se takto stával hospodářsky **autarkickým** (soběstačným).

Práce kolónů, otroků usazených na půdě za dávky, rolníků pod patrociniem a jiných závislých osob **zvýšovala produktivitu** výroby na latifundiích. Daňový systém poskytoval výhody těm, kteří velké rozlohy půdy obdělávali s malým počtem otroků, případně pomocí kolónů. Nezřídka se velkovlastníci placení daní dokázali i zcela vyhnout. K samostatnosti statků přispívala práva jejich vlastníků vůči kolónům nebo závislost osob pod patrociniem či dlužníků, stejně tak jako opevnění, která statky budovaly, a soukromé družiny velkostatkářů, tzv. *buccellarii*, sestavované z „barbarů“.

Velkostatky se stávaly **ekonomickým těžištěm** pozdní římské říše a koncentrovalo se na nich obyvatelstvo, které se vyznačovalo **závislostí svobodného na jiném svobodném**, a to původně soukromníkovi²⁰³, závislostí v oblasti hospodářské, ale i osobní, přičemž postupem času si statkáři nad lidmi na sobě závislými osobovali stále více práv. Zlepšené postavení otroků a zhoršená pozice původně svobodných nájemců půdy či jiných osobně svobodných závislých rolníků vedly k rozšiřování kategorie jakéhosi **polosvobodného obyvatelstva** říše. Na latifundiích vznikaly poměry, atypické pro antické občany i klasické římské otrokářství. **Napomáhaly povlovné přeměně antické společnosti ve středověkou.**

Už prakticky od 2. stol. př. n. l. byla latifundia vážnými konkurenty hospodářství střední velikosti, zvaných *villae*.²⁰⁴ *Villae* se rozkládaly na katastru městské půdy, představovaly kompaktní usedlosti a byly velmi důležitou součástí ekonomiky měst. Maximální prosperity dosáhly na vrcholu klasického římského otrokářství. Tento typ statku trpěl negativními procesy pozdní antiky více než velkostatky. Villy byly specializovány na pěstování a zpracovávání určitých plodin (např. jen vinné révy) a nutně potřebovaly co nejlépe fungující **vnitřní trh**,²⁰⁵ který oslabovaly jak hospodářsky soběstačné velkostatky, tak vpády „barbarů“ anebo ozbrojení lupiči na cestách. Jejich rozvoj byl omezován drahotou a nedostatkem otroků. Jak mnoho v celoříšském měřítku přecházely na pronájem půdy kolónům, je obtížné říci. Např. na hospodářství kuriálů Tatiana, Latrona a Kritiy z Trall

202 Díky tomu trpěly také velkostatky často méně než středně velké a kompaktní *villae* nepřízní počasí a podobnými přírodními faktory.

203 Těmto soukromým osobám postupně přibývalo veřejných pravomocí (vzpomínaný výběr daně *capitatio* od osobně závislých nájemců nebo předání drobné soudní moci nad nimi, což pravděpodobně napodobilo funkce městských samospráv); od 6. stol. n. l. na základě zákona císaře Iustiniana potřebovali kolóni povolení velkovlastníka ke sňatku mimo jeho statek (což zákon jinak zakazoval), byzantští velkostatkáři získávali v této době oficiální administrativní funkce tzv. *pagarchů*).

204 Mívaly v průměru rozlohu kolemi dvou set jiter půdy, zatímco velikost latifundií se řádově pohybovala v tisících jiter.

205 Dálkový obchod fungoval i v pozdně antických staletích dobře.

v Malé Asii podle A. H. M. Jonese kolóni převažovali,²⁰⁶ na základě údajů, které se mu o jejich statcích podařilo zjistit, je však obtížné zařadit je ke konkrétnímu typu usedlosti.

Sociální pestrost pozdně antické společnosti doplňovali částečně privilegovaní vykonavatelé tzv. **svobodných povolání**, jako byli lékaři, učitelé a architekti, ale i různé **skupiny „barbarů“** usazovaných na území impéria především za účelem jeho obrany. **Laeti a gentiles** byli zároveň vojáky, organizačně začleňovanými do římské armády, i rolníky, kteří obdělávali na území říše půdu a platili z ní daně. **Foederati** byli „barbaři“ najatí do římských vojenských služeb na základě „mezinárodní“ smlouvy. Mohli žít mimo římskou říši nebo být v impériu usazeni na půdě, kterou však užívali bez daní; platili za ni svou vojenskou službou, jež byla u obou těchto typů foederátů honorována též penězi a různými dary. Foederati bojovali na straně Římanů samostatně (nebyli organizačně včleňováni do kádru římské armády), pod velením svých vlastních náčelníků či králů. Díky prestiži, které tito jejich velitelé u Římanů požívali, i díky darům od římských císařů a vojenských velitelů, jež mohli rozdělovat mezi své bojovníky, rostla domácí autorita těchto vůdců, což mělo kladný vliv na upevnění královské moci v tzv. germánských barbarských státech.

9. SOCIÁLNÍ HNUTÍ

Reakce obyvatelstva na sociální situaci říše byly rozličné. Kolóni zbíhali s půdy, kuriálové se vyhýbali povinnostem ke svým městům, velkovlastníci a politicky mocné osobnosti se zase vyhýbali placení daní a plnění dalších povinností vůči státu. O právě zmíněném jevu přináší poměrně drastické svědectví jeden ze zákonů císaře Valentiniana III.²⁰⁷ Prozrazuje, že ani vyčerpání prostých daňových poplatníků, ani hrozící „barbarské“ nebezpečí nedokázaly přimět bohaté občany říše, aby své daňové povinnosti a *munera* plnili poctivě.

Někteří obyvatelé impéria prchali k „barbarům“, kde podle presbytera Salviana nacházeli lidštější podmínky k životu.²⁰⁸ Jiní Římané nebo uprchlí otroci se uchýlili k aktivním formám odporu proti situaci. Stávali se z nich **latrones**, ozbrojení lupiči, kteří ve skupinách přepadávali např. obchodníky, putující se zbožím. Jenom ti, kteří se zabývali dálkovým obchodem s luxusním zbožím a měli s sebou ozbrojený doprovod, se jim zpravidla dokázali ubránit.

Největší sociální hnutí pozdní antiky představovali tzv. **bagaudi**, s nimiž se setkáváme už na sklonku principátu. Bagaudi se vyskytovali pouze v nejzápadnějších oblastech říše, v Gallii a Hispánii. Vytvářeli silné ozbrojené oddíly, zabírali a parcelovali velkostatky, někdy i pobíjeli příslušníky vyšších vrstev. Bojovali proti římské armádě i římským foederátům a neúspěšnější byli v tzv. Aremorice, na území zahrnujícím dnešní Normandii a Bretaň, kde

206 Srov. A. H. M. JONES. The Later Roman Empire vol. II. Oxford 1964. Str. 784 a 792n. Někteří velkostatkáři naopak i v pozdní antice asi využívali velkého množství zemědělských otroků (např. Didymus a Verinianus, velkovlastníci v Hispánii, kteří se s vojskem, sestaveným ze svých zemědělských a domácích otroků, pokusili zabránit Vandalům, Svěbům a Alanům v r. 409 v přechodu Pyrenejí (Srov. Oros. Hist. adv. pag. VII 40, 4).

207 Nov. Val. X z r. 441.

208 Salvian. De gub. Dei V 21–23.

se jim v 1. polovině 5. stol. navzdory několika porážkám od hunských spojenců Říma zřejmě podařilo uhájit nezávislost na římské vládě a jejich daních.²⁰⁹ Jeden z vůdců bagaudů ve 3. stol., Amandus, se dokonce prohlásil za císaře, a v jejich řadách byli i vzdělanci (v 5. stol. lékař Eudoxius).

Mohutným a dlouhodobým sociálním hnutím bylo též to, které představovali *agonistici* (*circumcelliones*) v západní části severní Afriky. Byli radikálním křídlem donatistů a šlo zejména o kolóny, otroky a chudé vlastníky půdy, jejichž hněv se obracel proti katolické církvi, velkostatkářům a věřitelům. Přepadali statky, osvobozovali otroky, pálili dlužní úpisy a podporovali ty, kteří se bouřili proti západořímské vládě.

Z rozboru pozdně antických sociálních vzpour vyplývá, že základem nespokojenosti neprivilegovaných obyvatel říše byly zejména obrovské rozdíly ve vlastnictví půdy, rostoucí dluhy malovýrobců a nespravedlnosti v daňové sféře.

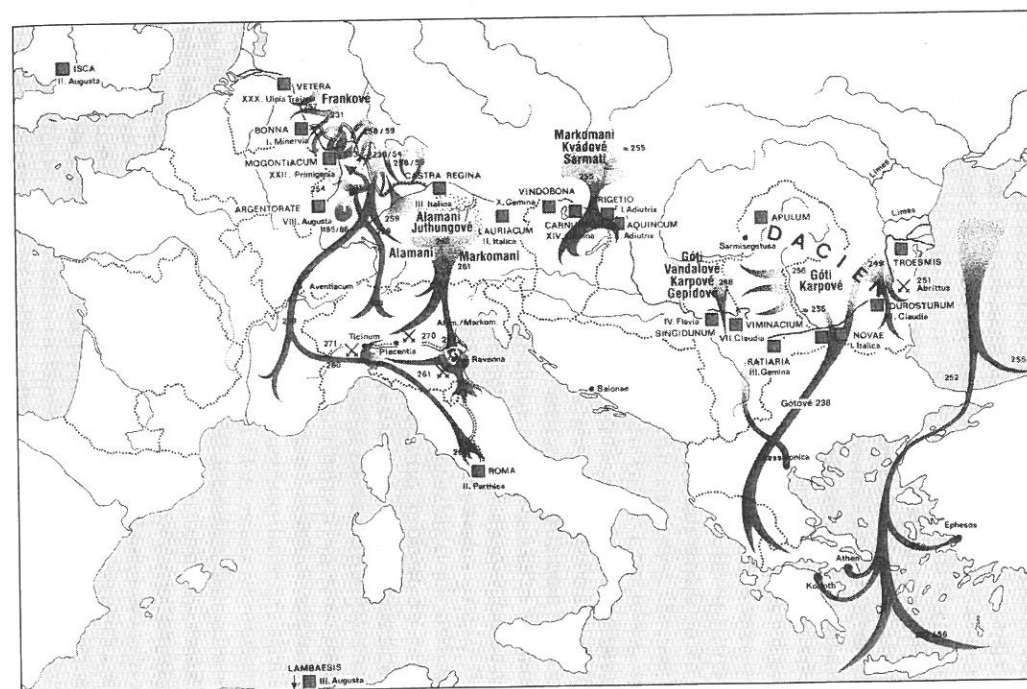
10. SHRNU TÍ

Reformy období dominátu se snažily odstranit negativní jevy, které se v říši nahromadily. Bojovaly však s příliš pestrými a početnými krizovými faktory. Císařové pozdní antiky se například museli rozhodovat mezi potřebami výroby potravin a zásobování a požadavky obrany říše. Těm prvním prospívalo dědičné připoutání kolónů k půdě a živnostníků k jejich kolégiím, zatímco potřebám armády naopak velmi překáželo. Společnost říše se uzavřela do stavů. Zde kupříkladu připoutání řemeslníků ke kolégiím zajistilo sice zásobování obyvatelstva měst a péči o chudé, ale často ruinovalo majitele dílen a vedlo k úpadku řemesel jako takovému. Daňový systém ničil bezprostřední menší výrobce, bohatí občané se dokázali proti výběrcím nebo vymahačům daní účinně bránit. Široké vrstvy prostého obyvatelstva chudly, a zároveň se zvětšovala i chudoba státu, protože malí daňoví poplatníci nedokázali potřebné státní příjmy zajistit. Měnu se zdařilo ozdravit pouze částečně. Města upadala, a to i v důsledku připoutání kuriálů k jejich povinnostem, jež mělo naopak pomoci udržet jejich správné fungování. Říše se rustikalizovala, zvyšoval se význam a samostatnost venkovských latifundií. Bez ohledu na omezení osobní svobody řady občanů-rolníků i usazování otroků na polích za pacht stále přibývalo ploch neobdělávané půdy. Křesťanství se stalo jediným povoleným náboženstvím občanů říše, často se ovšem zmítalo ve vnitřních věroučných sporech.

V této situaci zároveň vyvrcholilo tzv. **velké stěhování národů**.

209 Za bitvy na Catalaunských polích se totiž objevují jako spojenci, ne jako běžní vojáci Římanů.

III. ZAHRANIČNÍ SITUACE A VZTAHY ŘÍMSKÉ ŘÍŠE V OBDOBÍ DOMINÁTU

Mapka „barbarských“ útoků na území římské říše ve 3. stol. n. l.
(Podle publikace B. Krügera a kol., díl II)

Ve třetí části této publikace se budeme věnovat vztahům římské říše s národy a kmeny, které jí napadaly, vstupovaly do jejích služeb, případně se usazovaly na římském území.

Od 3. stol. n. l. přecházela římská říše vůči „barbarům“ stále více do defenzivy. Zejména severní *limes* byl jejich ustavičnými vpády postupně zcela rozvrácen. Poslední stavební aktivitu na tomto limitu vyvíjel císař Valentinianus I., který se dokonce pokusil budovat předsunutá opevnění i na „barbarském“ (kvádském) území. Dalším takovým aktivitám však zabránila jeho smrt v r. 375.²¹⁰

Nesprávně se občas tvrdí, že tzv. **velké stěhování národů** začalo **vpádem Hunů do Evropy**. Ve skutečnosti však přesuny germánských kmenů, které sehrály v životě i úpadku římského impéria velmi významnou roli, začaly už v době před přelomem leto-

210 Podle Ammiana Marcellina podlehl mrtvici, která jej postihla z rozčilení při jednání s protestujícími Kvády.

počtu a jejich stěhování se Římanům naplno ohlásilo už ve druhé polovině 2. stol. n. l. v tzv. markomanských válkách.

S Huny však skutečně souvisejí mnohé důležité události období přechodu mezi antikou a středověkem, po jejich příchodu do Evropy stěhování národů vyvrcholilo, a proto začneme právě jejich stručnou historií.²¹¹

1. HUNOVÉ A ŘÍMSKÉ IMPÉRIUM

Hunové mají své prapředky v asijských kmenech Siung-nuů,²¹² které patřily k mongolskému antropologickému typu a hovořily jazykem, patřícím do uralsko-altajské jazykové rodiny. Jejich první známá sídla se prostírala na sever od Číny, kde tyto kmeny v r. 209 př. n. l. založily svou říši pod vedením vládce jménem Mo-te (Mo-ti). Tuto říši můžeme nazvat státem. Její vladař s titulem šan-jü byl sakrálním panovníkem, který požíval honosného titulu „Zrozený nebem a Zemí, ustanovený Sluncem a Měsícem,“ z něhož je znát pravděpodobný vliv Číny, která v té době žila pod vládou významné dynastie Chan. Přestože doba vlády této dynastie znamená velký rozkvět čínského císařství, byli Číňané v 1. polovině 2. stol. př. n. l. se Siung-nuy nuceni uzavřít tzv. dohodu o míru a příbuzenství, která znamenala prohlášení rovnosti obou států. V državě Hunů se mísil vyspělý úřední aparát šan-jüů, rozdělený na úřednictvo západní a východní části říše, s prvky rodového zřízení (radou stařešinů).

Asijští Hunové byli převážně, ne však zcela, nomádi. Chovali velká stáda hovězího dobytka a koní, částečně také velbloudy. Tam, kde to bylo možné, např. u sibiřských řek Orchonu a Selengy či v některých částech Střední Asie, se věnovali i zemědělství. Jejich vyspělou materiální kulturu známe především z pohřebišť, z nichž nejznámější, Noin-Ula, leží v severním Mongolsku. Z oblasti duchovní kultury máme především údaje čínských historiků o jejich náboženství a dvorském ceremoniale. Ve sféře vojenství vynikali jako jízdní lučištníci.

Roku 53 př. n. l. se Siung-nuové rozdělili. Jižní větev tohoto etnika se poddala Číně a část severní větve začala poté postupně se svým stěhováním na sever a západ. K hranicím Evropy mohli dorazit snad již ve 2. stol. n. l., kdy se v díle geografa Dionýsia Periégéta a stejně tak u Klaudia Ptolemaia objevují východně od Donu a severně od Kavkazu *Únoi* a *Chúnoi*. Pozdější autoři mluví o Hunech jako oddělených od Evropy nepřístupnými močály (kolem dnešního Azovského moře a dolního toku Donu) nebo horami (Kavkaz).

Poté, co se Hunům podařilo najít schůdnou cestu dál na západ, podrobili si nejprve kmeny sarmatských **Alanů**, poté značnou část **Východních Gótů** a **další germánské kmeny** (byli to Gepidové, Herulové, Rugiové, Skirové, část Svěbů /Kvádů/, snad i část Burgundů a Durynků). Historik Ammianus Marcellinus byl současníkem jejich vpádu do Evropy.²¹³ Jeho popis podoby Hunů a jejich způsobu života je kromě některých topoi, vztahujících se už od doby Hérotovy k nomádkému způsobu života, ovlivněn také hrůzou, kterou náhlé

211 Blíže viz: J. BEDNAŘÍKOVÁ. Attila. Hunové, Řím a Evropa. Praha 2012.

212 Doklady pro toto ztotožnění viz v právě citované knize, hlavně na str. 9–23.

213 Antická geografie pokládala za hranici Evropy a Asie řeku Don.

objevení se nového, prakticky neznámého a rychle se na koních pohybujícího etnika, u antické populace vyvolalo.

Římskou říši začali Hunové ohrožovat v 70. letech 4. stol. Velmi nebezpečné pro ni bylo už to, že uvedli do pohybu „barbary“ v celém Podunají, jak nás informuje Hieronymus (sv. Jeroným), což se samozřejmě neobešlo bez úhony římských provincií.²¹⁴ Od počátku 5. stol. se lišily vztahy mezi Huny a římskou říši na Západě a na Východě.

V západořímské části císař Honorius a jeho vojevůdce Stilicho uzavřeli s Huny **foederální smlouvu**, které pak mohli Západořímané ke svému prospěchu využívat až do sklonku 40. let 5. stol.²¹⁵ Na jejím základě také, pravděpodobně ve 30. letech tohoto století, Hunům odstoupili k usídlení část Pannonie. Ve vztazích Hunů s římským Východem převažovalo nepřátelství.

Hunský způsob života a kulturu velmi dobře poznal nejvýznamnější vojevůdce římského Západu v 5. stol., **Flavius Aëtius**,²¹⁶ který strávil dlouhý čas na jejich území jako rukojmí za smlouvu císaře Honoria. Bohužel však svá pozorování a zkušenosti nese-psal, a pokud ano, jeho postřehy se nedochovaly. Dalším očitým svědkem života v hunské říši byl východořímský historik Priskos z Pania, který o své návštěvě v Attilově říši v r. 449 naopak zanechal velmi podrobné svědectví.

Tvoří jádro našich informací o útvaru, který se nazývá **Attilova říše**. Panství Hunů v Evropě dosáhlo svého největšího rozsahu za vlády dvou bratrů, Bledy a Attily, kteří nastoupili kolem r. 435. Po deseti letech společné vlády dal Attila bratra zavraždit a panoval obrovské říši nadále sám. Tato říše jím byla ovládána jako sakrálním panovníkem, do značné míry i absolutisticky, třebaš na druhé straně vycházel ze svého paláce a sám soudil spory svých poddaných. Při jeho dvoře byla vedena písemná administrativa, byl zde obklopen družinou, kterou tvořili jeho vybraní, *logades*, jak je nazývá Priskos. Tato družina reprezentovala raný státní aparát, byli to Attilovi osobní strážci, poradci, stávali se z nich vyslanci k cizím státům a etnikům, byli pověřováni velením v některých válečných taženích apod. *Logades* se v této době, a pravděpodobně již i dříve, uplatňovali též jako královští místodržící a odznakem jejich moci byl zlatý luk.

Hunská říše měla ovšem velmi pestrou správu. Vedle králem dosazovaných *logades* se v ní uplatňovali domácí náčelníci a králové etnik, která ji tvořila. Mezi *logades* přitom nebyli pouze Hunové, ale i Germáni nebo Římané a snad i příslušníci jiných etnik, o kterých naše prameny nehovoří. Hunská říše byla zejména v době Attilovy vlády pro podrobená etnika atraktivní díky svým vojenským úspěchům, kořisti, kterou přinášely, i díky tomu, že této kořisti se bojovníkům nedostávalo podle etnicity, ale podle jejich vojenských zásluh a schopností. Vznikala zde etnicky různorodá vyšší sociální vrstva, do které mohli proniknout i zajatci, kteří se tu sice stávali otroky²¹⁷, ale mohli bojovat ve vojsku, ze své válečné kořisti si

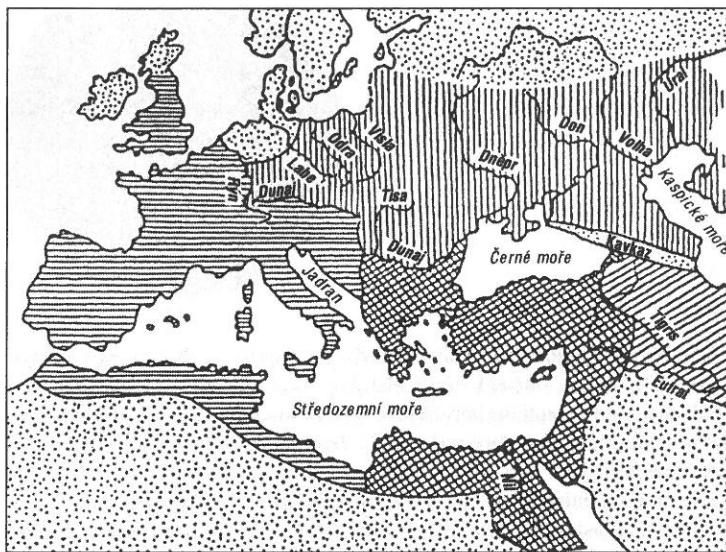
214 Hieron. Ep. LX 16: „Malou Skythii, Thrákii, Makedonii, Dardanii, Dákii, Thessálii, Acháju, Épeiros, Dalmatii a celé Pannonie pustoší, rozchvacují a olupují Gótové, Sarmati, Kvádové, Alani, Hunové, Vandalové a Markomani.“

215 Proti Vizigótům, Burgundům i sociálnímu hnutí bagaudů.

216 Jeho životu a významu je u nás věnován historický román „Podzimní čas mocné říše.“ Brno 2004.

217 Zajatci byli běžně také vykupováni za 8–12 solidů.

Mapka Attilovy říše

- Attilova říše
- části území novoperské říše
- západořímská říše
- území nepatřící k žádné z uvedených říší
- východořímská říše

Zdroj: J. Bednaříková, *Stěhování národů*

vykoupit svobodu a postoupit až mezi vznešené příslušníky společnosti.²¹⁸ Hunská říše nežila ovšem jen z kořisti, měla své vlastní pastevectví i zemědělství, žili zde různí řemeslníci.

Kultura Hunů v oblasti duchovní zahrnovala např. zpěvy hrdinských nebo pohřebních písní, složitý královský ceremoniál, tance, hostiny s kulturním programem. V náboženství Hunů hrál význačnou roli meč, považovaný za epifanii božstva války, zvířecí posel bohů (který mohl snad také být jejich epifanií) a věštění z kostí a vnitřností obětovaných zvířat či z letu ptáků. Z Asie s sebou Hunové přinesli spony v podobě cikád, živočichů, kteří zřejmě i u nich byli symbolem nesmrtelnosti.

V materiální kultuře, podobně jako již v Asii, vynikaly dřevěné stavby, zdobené dřevorežbou, v místnostech se uplatňovaly koberce. Mezi nejkrásnější šperky patřily čelenky, které nosily vznešené hunské ženy a které byly zpravidla vyrobeny ze zlata vykládaného drahokamy. Hunové rádi i tady, stejně tak jako v sousedství Číny, nosili hedvábné oděvy a užívali zlatem a drahokamy zdobených zbraní, koňských postrojů i obuvi. O Attilovi ovšem Priskos tvrdí, že se nezdobil ničím, jeho šat vynikal jen čistotou. Pozoruhodnými předměty jsou hunské rituální kovové kotle a dokonalé složené a asymetrické reflexní luky.

Na konci 40. let dobrý poměr Hunů k Západořímanům skončil. R. 451 vpadl Attila s velkou armádou do Gallie, kde nejdřív úspěšně postupoval od Rýna až k dnešnímu Orléansu,

218 Značná možnost sociálního vzestupu je pro státní útvary doby velkého stěhování národů typická.

nakonec byl však poražen koalici Západořímanů a jejich germánských i sarmatských spojenců, vedenou Aëtiem, na **Catalaunských polích**.

Následujícího roku 452 podnikl Attila ještě tažení do **Itálie**, které však mělo již jen napravit jeho nalomenou prestiž u poddaných hunské říše a přinést novou kořist. Pro Západořímany byl tento vpád ovšem značně nebezpečný,²¹⁹ nejen proto, že je oddělil od vizigótských spojenců v Gallii, ale i proto, že byli v opačné situaci než Hunové. Jako konsolidovaný stát s placenou byrokracií a vojskem se potřebovali zotavit z předchozí velké války, z hladu a moru, jenž panoval v Itálii, zatímco Attila musel co nejdříve znova zaútočit, aby jeho předchozí porážka nevedla k rozpadu hunské říše, jejíž podrobené kmeny bylo třeba přesvědčit, že jim může i nadále zajišťovat vysoký hmotný standard a že ho neopustilo „královské štěstí“. Jeho plenění se odehrávalo v oblasti Popádí.

Po Attilově smrti r. 453 hunská říše upadala a za dva roky nato zanikla po povstání poddaných germánských kmenů.²²⁰

Ačkoli jeden z nejvýznamnějších badatelů o Hunech E. A. Thompson²²¹ tvrdí, že Hunové nepřinesli vývoji Evropy vůbec nic, modernější názory hovoří o tom, že v prostředí jejich říše byl urychlen rozpad rodově kmenového zřízení Germánů, posílena královská moc u některých z nich, a také že už sám jejich vpád do Evropy a jejich tlak na germánské kmeny urychlil vývoj tzv. germánských barbarských států. „Barbarské“ rody, jež s hunskou říší spolupracovaly, bohatly a dostávaly se v prostředí svých etnik do popředí. V hmotné kultuře Podunají se v první polovině 5. stol. díky mezinárodnímu prostředí hunské říše vyvinula jednotná kultura tzv. dunajského stylu. Sjednocování v oblasti materiální je odrazem toho, co se v rámci této říše dělo i ve sféře sociální.

2. GÓTOVÉ A ŘÍMSKÉ IMPÉRIUM

Gótové, další „barbaři“, velmi významní pro dějiny pozdní římské říše, se v antických pramenech prvně objevují v 1. stol. př. n. l. u geografa Strabóna. Tradice klade jejich pravlast do Skandinávie, první sídla Gótů doložená historickými prameny i archeologickými poznatky však ležela ve východním a středním Pomořansku, severním Velkopolsku a na východ od dolní Visly. Kultury wielbarská a černachovská přinášejí svědectví o jejich postupné migraci z těchto končin na jihovýchod, do černomořských oblastí. V sousedství římské říše se objevili nejspíše na přelomu 2. a 3. stol. n. l.

Ve 3. století, na jehož sklonku se rozdělili na **západní a východní větev**, pozdější Vizigóty a Ostrogóty,²²² začaly jejich první konflikty s Římany, zmíněné již na str. 14–17 těchto skript. Kromě jiných území impéria napadali v té době Gótové také Malou Asii.

219 S Attilou podle Prospera Aquitánského vyjednával o míru papež Lev Veliký. Těto misi jsou věnovány významné hmotné památky, jako reliéf papežova náhrobku v chrámu sv. Petra ve Vatikáně nebo freska, nacházející se v tzv. Raffaelových pokojích v Lateráně.

220 Attilův hrob dosud nebyl nalezen.

221 E. A. THOMPSON. Hunové. Praha 1999. (Originál práce je ovšem ze 40. let 20. stol.)

222 Západní Gótové byli v pramenech nejdříve nazýváni Visi, Vesi nebo Tervingové, Východní Gótové byli označováni jako Greuthungové. V 5. až 6. stol. se rozšířilo jejich označení Vizigóty a Ostrogóty (latinsky

Vizigóti

S těmito jejich vpády souvisí důležitá událost v náboženských dějinách Evropy. Zajatci z maloasijské Kappadokie totiž u nich, konkrétně u Tervingů (Vizigótů)²²³ v Podunají, začali šířit **křesťanství**, které se brzy ujímalo v nižších i vyšších vrstvách jejich společnosti. Nejvýznamnější postavou gótského křesťanství se stal **Vulfila**, pocházející ze smíšené římsko-gótské rodiny. R. 341 byl v Konstantinopoli vysvěcen na biskupa, a to biskupem ariánského vyznání Eusebiem z Níkomédie. Stal se tedy ariánským křesťanem, a toto vyznání pak také mezi Vizigóty šířil. V r. 348 donutilo pronásledování křesťanů na gótském území Vulfila a četné příslušníky jeho obce opustit sídla kmene a uchýlit se pod ochranu ariánského císaře Constantia II., který je usadil v dnešním Bulharsku, na úpatí pohoří Stará Planina. Zde se z nich stali tzv. **Malí Góti**, kteří se s hlavní masou svého etnika poté už nikdy nespojili.

Vulfila na římském území začal už koncem 40. let 4. stol. své velké dílo **překlada liturgických knih a Bible** do jazyka Gótů, srozumitelného tehdy i většině dalších germánských kmenů. Pro tento překlad musel vytvořit gótské písmo (ze znaků alfabety, latinky a runového písma Germánů) a také spisovný jazyk. Vulfilova bible se stala důležitým misijním prostředkem mezi germánskými kmeny, které tak zpočátku přijímaly křesťanství výhradně **v ariánské podobě**. Výhodou pro ně přitom bylo, že ariánské církve se kryly s jednotlivými kmeny či kmenovými svazy a jejich světští vůdcové byli zároveň v čele jejich církví. Nesporně velmi důležitá byla i možnost četby Písma a konání liturgie v germánské řeči.

Ani na území pod vládou vizigótských náčelníků ovšem křesťanství nezanklo a čekalo je ještě největší pronásledování, které na počátku 70. let 4. stol. vedl jak této víře, tak i římské říši velmi nepřátelský náčelník **Atharich**. Z této doby uvádějí gótské i latinské prameny řadu mučedníků.

Poslední desetiletí 4. stol. přinesla vyvrcholení tzv. velkého stěhování národů. Zadunajští Gótové byli v té době podle svého poměru k římské říši rozděleni na dvě skupiny. Římu nepřátelská část etnika v čele s Atharichem podpořila proti císaři Valentovi, jenž na trůn nastoupil r. 365 a k vládě přibral také svého bratra Valentiniana I. (pro západní část říše), uzurpátora trůnu Prokopia. Valens proti této skupině Vizigótů dvakrát vytáhl. Jiná skupina, vedená náčelníky **Alavivem a Fritigernem**, měla zájem o římskou podporu a o vzájemnou spolupráci s Římany.

V 70. letech 4. stol. Hunové porazili většinu Greuthungů (Ostrogótů) a začali ohrožovat i Vizigóty. Lid náčelníka Atharicha ustoupil do hor dnešního Sedmihradsko, Gótové vedení Alavivem a Fritigernem požádali v roce 376 císaře Valenta, vládnoucího východní části římské říše, o dovolení usadit se **v dolnodunajských pohraničních provinciích impéria**.²²⁴

Visigothae, Ostrogothae. V. BLAŽEK (Visigothae versus Ostrogothae. GLB 17, 2 /2012/. Str. 17–24) navrhuje jako etymologii pojmu Tervingové „Lidé z lesů“, Greuthungové „Lidé z kamenité a písčité krajiny“; pojem Ostrogóti vykládá jako „zemědělci“, Vizigóti jako „pastevci“. V těchto jménech není tedy obsažena komponenta východ a západ, třebaže budoucí Vizigóti měli skutečně sídla západně od budoucích Ostrogótů. V naší publikaci je označujeme etnonymy, kterými je nazývali jejich první historikové, Cassiodorus a Jordanes, ovšem v počestné podobě.

223 Tito Germáni se stali prvními křesťany „barbarského“ světa doby velkého stěhování národů.

224 Podle tohoto roku 376 je vpád Hunů do Evropy často datován (pravděpodobně ne přesně) do r. 375.

Jejich přestěhování na území říše se nejvíce věnují dva historikové, kteří byli současníky této události, řecky píšící Eunapios a latinsky píšící Ammianus Marcellinus.²²⁵ Ammianem Marcellinem je císařovo rozhodnutí pokládáno za zhojbné. Eunapios sice považuje Góty za „dračí setbu“, ale zároveň hovoří o opuštěné půdě, kterou měli obdělávat, a o rozumných opatřeních, jež měla jejich usídlení předcházet. Valens ostatně nebyl prvním vladařem, jenž uvnitř říše usazoval značné kontingenty „barbarů“. Podobně si počínal již císař Probus nebo někteří z tetrarchů.²²⁶

Gótové zřejmě měli před svým přechodem Dunaje odevzdat zbraně, ale neučinili tak. Podmínkou jejich přestěhování bylo též to, aby jako celek přijali císařovo ariánské náboženství. Jeho pozice tím byla u Vizigótů posílena. Na římském území nebyli usídlováni jako foederáti. Počítalo se s tím, že budou v dolním Podunají hájit římskou hranici, obdělávat zde půdu a odvádět z ní daně. Dříve než by jim pole přinesla úrodu, měli být vyživováni z přidělů od římského státu. Podle Ammiana se na nich ovšem snažili zbohatnout dva pohraniční *duces* a Gótové byli dokonce nuceni prodávat své děti do otroctví. Jeden otrok byl vyměňován za bochník chleba nebo za 10 liber (asi 3,3 kg) masa – skopového, vepřového, ale i psiho, nebo prý dokonce masa poslych zvířat. Když se Římané, kteří se asi přece jen zalekli velkého množství „barbarů“, jež na své území přijali, pokusili navíc zavraždit jejich náčelníka Fritigerna, Gótové proti nim **povstali**. K jejich vzpouře se přidala i část Ostrogótů, spojených s některými Huny a Alany, kteří přešli Dunaj násilím.

Došlo k velkému plenění římských provincií a v r. 378 pak k bitvě, která patří k největším vojenským střetnutím doby velkého stěhování národů a odehrála se **u Adrianopole** (Edirne v evropské části dnešního Turecka). Římská strana tu utrpěla těžkou porážku a císař Valens zde zahynul. Ještě zhruba čtyři roky pak pokračovalo plenění římských území. V letech 380 až 382 byli Gótové usazeni na římském teritoriu již na základě foederátní smlouvy. Smíšená skupina Ostrogótů, Hunů a Alanů byla usídlena v Pannonii (Savii), mnohem početnější Vizigóti v provinciích Dacia Ripensis²²⁷ a Moesia II. To však zdaleka ještě nebyla jejich stálá sídla.

Theodosius I. v letech 392–394 využil gótských spojenců v boji s uzurpátorem císařské moci **Eugeniem**, kterého na trůn na Západě dosadil *magister utriusque militiae* Frank **Arbogast**, jenž jako „barbar“ nemohl císařskou vládu převzít.

V roce 395 císař Theodosius zemřel a říše byla rozdělena mezi jeho dva syny. Starší, ale rovněž ještě nezletilý Arcadius získal moc na Východě, mladší Honorius na Západě. **Rok 395** je uváděn jako mezník, označující počátek samostatného vývoje říše **východořímské, později byzantské**,²²⁸ a **západořímské**. Je tomu tak proto, že tyto části říše se posléze fakticky už nikdy nespojily. Dvě vlády, dva císařské dvory, si v roce 395 začaly konkurovat. Gótské foederáti, kteří pomáhali Theodosiovi v občanské válce na Západě, dleli po rozdělení

225 Překlad jeho díla do češtiny: J. Češka. Soumrak římské říše. Praha 1975. 2. vydání 2002.

226 A ještě dříve Marcus Aurelius.

227 Ležela na pravém břehu Dunaje.

228 Vhodné je užívat pojmu „východořímská říše“ pro období mezi lety 395–476, pro léta 476 až 1453 pak užívat označení „byzantská říše“. Někdy se v literatuře hovoří o rané Byzanci již pro období po r. 395.

v této polovině říše, kde za nezletilého Honoria vládl *magister utriusque militiae*, ctižádostivý polobarbar a poloříman **Stilicho**. Pomýšlel nejen na využití gótských foederátů, ale i na regentství nad oběma částmi říše, které mu podle jeho tvrzení Theodosius I. postoupil. I na východořímském dvoře však byli ctižádostiví jedinci, kteří fakticky vládli za císaře Arcadia. Konstantinopolská vláda žádala, aby se Vizigóti vrátili zpět na východořímské teritorium.

Gótové skutečně nastoupili pochod na východ, ale ještě r. 395 se pod vedením svého krále **Alaricha I.** (395–410) vzbouřili. Jeho vojáci plenili Thrákii, Makedonii a Řecko. Teprve r. 397 přišel do Řecka Stilicho, který zde s Alarichem vedl „podivnou válku“. Počítal s ním totiž jako se svým spojencem – nikoli primárně proti jiným „barbarům“, ohrožujícím římskou říši, ale proti východořímské vládě. Ta sice Alarichovi v r. 399 udělila hodnost vojenského velitele v Illyrské praefektuře, ale r. 401 došlo na konstantinopolském dvoře k vítězství antibarbarsky naladěných kruhů a Alarichovi byly zastaveny foederátní dávky a platy.

Vizigótský král tehdy využil toho, že Stilicho musel část jednotek z Itálie stáhnout do boje proti Vandalům, kteří vpadli do Raetie. V Itálii se Alarichovi nabízela bohatší kořist, než v často „barbary“ pustošených podunajských a balkánských provinciích říše, a zahájil své **první italské tažení (401–402)**. K jeho porážce v bitvě u Pollentie v severní Itálii došlo o velikonoční neděli r. 402, kdy Stilicho využil „barbarských“ pohanských vojevůdců i hrůzy křesťanského „barbara“ z toho, že by měl zabít o největším svátku křesťanského liturgického roku.

Druhé tažení Vizigótů do Itálie souviselo s antibarbarskou reakcí na západořímském dvoře, jíž podlehl také Stilicho, vojevůdce, který chtěl vyjít vstříc Alarichovým požadavkům na odměnu za jeho nasazení v Épeiru, součásti Illyrské praefektury, kde sloužil jako hrozba pro východořímskou vládu, s níž měli Západořímané spor o správní kompetence v této praefektuře.²²⁹ Po Stilichonově smrti Alarich v letech **408–410 třikrát obléhal Řím**. V r. 409 dosadil v Římě jako vzdorocísaře Priska Attala, který byl římským městským praefektem a přihlásil se k polyteistickému náboženství. Když však Alarich viděl, že se legitimním vládcem říše nestane, sesadil ho. Bylo to poprvé, co „barbarský“ král, který neměl vrchní římskou velitelskou hodnost, jednal tímto způsobem. V r. 410 se mu Řím **podařilo dobyt** a nechal své vojáky v tomto městě po tři dny plenit. Jako křesťanský „barbar“ šetřil však životů civilního obyvatelstva a ponechával jim azyl ve významných římských kostelech, snažil se zabránit zbytečnému ničení a zakládání požárů.

Rok 410 je důležitým mezníkem v chápání situace samotnými Římany. Řím sice nebyl již od roku 402 císařským sídlem (sloužil k pobytu císařského dvora pouze občas), tím se stala lépe hájitelná **Ravenna**. Nadále byl však symbolem staré slávy říše a byl nazýván chrámem světa. Proto jeho dobytí vzbudilo v římské společnosti velmi živou diskusi o tom, v čem tkví příčiny slábnutí římského světa, které si nyní současníci zvlášť ostře uvědomili.

Nejvíce se argumentovalo **náboženskými důvody**. Polyteisté se domnívali, že vítězné křesťanství zbavilo římskou říši ochrany bohů, kteří stáli u jejího zrodu a rozvoje. Křesťané

229 Definitivně se zdejších západořímských nároků vzdala císařovna regentka Galla Placidia.

vyvinuli teorii hříchu a následného trestu²³⁰ a argumentovali také tím, že i v dřívějších dobách římský stát stihaly veliké pohromy, např. za 2. punské války apod. V čele polemiky mezi křesťanstvím a „pohanstvím“ stanul po roce 410 významný církevní Otec Aurelius Augustinus, biskup v severoafrickém Hippo Regiu, který v rámci této polemiky napsal své proslulé dílo *De civitate Dei*.²³¹ Po něm se o vysvětlení příčin úpadku římského impéria snažili ještě další křesťanští spisovatelé, jako Paulus Orosius anebo Salvianus. Ukázkou smýšlení polyteistů je např. dílo *Nea historia* řecky píšícího historika Zósima,²³² které z úpadku římského impéria jednoznačně viní křesťany. Uvedená polemika nám velmi dobře ukazuje typické starověké (a také středověké) myšlení. Mnohem méně se objevovala argumentace ekonomická (nespravedlnost ve výběru daní, patrocium), nebo obecně etická (celkový úpadek mravů obyvatel impéria), poukazování na špatnou vládu apod.

Dobytí Říma „barbary“ bylo stejným šokem pro anticky i křesťansky smýšlející obyvatel impéria. Zanikající antický Řím se však měl brzy opět objevit jako *Roma aeterna*, tentokrát **věčný Řím křesťanského světa**.

Ještě roku 410 Alarich v jižní Itálii zemřel. Jeho nástupce Athaulf odvedl Vizigóty r. 412 z Itálie **do Gallie**, jak si to přála i tehdejší západořímská vláda. Zde byli r. **418**, kdy kraloval **Valia**, jakožto foederáti usídlení na půdě římské provincie Aquitanie II, částečně také Novempopolany a Gallie Narbonensis, a to podle tzv. principu hospitality. **Hospitalitas**, ve vlastním slova smyslu vlastně pohostinnost, byla nejprve povinností občanů k římské armádě na pochodu. Museli jí uvolnit třetinu prostor svého domu k ubytování a zaopatřit ji třetinou ze své úrody.

Vůči „barbarským“ foederátům byla však jiného druhu. Římský stát Vizigótům na územích, která osidlovali, odstupoval dvě třetiny orné půdy (většinou šlo o půdu císařských statků nebo pozemky opuštěné), dále jednu polovinu lesů a pastvin, a dostávali také jednu třetinu k půdě připoutaných pracovních sil, tj. otroků a kolónů. Takový způsob usídlování foederátů mohl být pro říši výhodný. Neobdělávaná půda byla opět zúrodněna, „barbaři“ nebyli závislí především na poplatcích a darech od římské vlády. Soukromí vlastníci nebyli tímto dělením zřejmě příliš dotčeni, jak o tom svědčí trvající dobrá sociální pozice gallořímské šlechty na území Vizigótů.

V 80. letech 20. století se objevilo mínění, že „barbaři“ byli na území říše usazováni nikoli konkrétně na půdě, ale za dvě třetiny daní, které se z příslušných území vybíraly. Toto tvrzení nemá však oporu v pramenech, a navíc by takové zabezpečení foederátů v době neobyčejně nuzných státních příjmů velmi zatížilo rozpočet římského Západu.²³³ Při nedostatečné sumě vybraných daní by foederáti zřejmě opět plenili.

Nejdůležitějším důsledkem usazení Vizigótů v jižní Gallii podle principu hospitality bylo to, že zde na základě této události vznikl nejstarší z tzv. **germánských barbarských**

230 Ještě před uvedeným rokem podobně argumentoval Hieronymus.

231 O Boží obci. Přeložila J. Nováková. Praha 1951.

232 V českém překladu: Stesky posledního Římana. Přeložil A. Hartmann. Praha 1983.

233 Srov. např. Leges Vis. X 1, 8; 1 16n; X 2, 1; Leges Burg. 54, 1–3; 84, 1n; Cass. Var. I 14; Chron. Gall. 127 ad a. 442; J. BEDNÁŘIKOVÁ. Půda nebo daně? *Querite primum regnum Dei*. Ed. H. Krmíčková, A. Pumprová, D. Růžičková a L. Švanda. Brno 2006. Str. 97–105.

států na území říše západorímské. Vizigóti nebyli již jen pohybující se skupinou válečníků, doprovázenou svými rodinami, získali pevné území a hospodářskou základnu pro rozvoj svého království.

Ani poté nebyli ovšem pouze věrnými spojenci Římanů. Snažili se oproti foederátní smlouvě rozšiřovat svá území, získat navíc některé bohaté a významné jihogallské město, a k jejich nejvážnějšímu povstání došlo v letech 437–439 (vládl jim tehdy král Theoderich I.) Také ve válce Západorímanů s Huny r. 451 poskytli svoji pomoc až po dlouhém váhání.

V r. 475, za krále **Euricha**, **vypověděli foederátní smlouvu**. Jejich území od té doby tedy ani formálně nepodléhalo římským císařům, a už předtím začali také své teritorium rozšiřovat za Pyreneje, na území **Hispanie**, kterou až na oblast Gallaecie, část Lusitanie a území Basků ovládali již kolem r. 473, usidlovat se tu však ve větší míře začali až od sklonku 5. stol. V Hispanii po porážce Vizigótů Franky (došlo k ní r. 507 u Vouillé) pokračovaly dějiny vizigótského státu, který r. 589, za krále **Rekkareda**, přijal **katolické křesťanství**.

Romanizace vizigótského království je patrná např. na jeho **zákonících**, z nichž nejstarší jsou *Codex Euricianus* (Eurich panoval v letech 466–484) a *Breviarium Alarici*, vzniklé v r. 506. Prvz z uvedených zákoníků platil pro Vizigóty nebo ve sporech mezi Vizigótem a Římanem, druhý ve vzájemných sporech římských obyvatel vizigótského státu. Oba byly sepsány latinsky a vzorem byla kodifikace římského práva, pořázená za Theodosia II. (*Codex Theodosianus*). Následující vizigótské panovníci vydávali další zákony opět v latině. Do r. 654, kdy tento stav zrušil král **Reccesvinth**, panovala ve vizigótském království tzv. **právní personalita** (právo neplatilo pro celé území státu, ale „ad personam“).²³⁴ Od doby Reccesvinthovy úpravy se právo vizigótského státu nazývá *Lex Visigothorum*²³⁵ a jeho sjednocení je odrazem procesu srůstání germánského a románského prvku tohoto království v jednu společnost.

Na vizigótském území žily a tvořily také významné osobnosti pozdně antické a raně středověké slovesné kultury. Byl to např. **Sidonius Apollinaris**, který žil v 5. stol. v dnešním Clermontu, autor básní a literárních listů, v nichž zanechal i literární portrét vizigótského krále Theodericha II. **Isidor**, **biskup ze Sevilly** (Isidorus Hispalensis, asi 561–636) patří k nejstarším historikům „barbarských“ dějin, především však je znám jako autor díla *Etymologiae*. Tato encyklopedie pomocí výkladu pojmů podává poznatky z celé řady věd a oborů lidské činnosti, jako byla např. teologie, gramatika, matematika, astronomie, medicína, zeměpis, hudba, ale i zemědělství, vojenství atd.²³⁶ **Iulianus z Toleda** (asi 650–690) byl činný na poli teologie, historie, hagiografie a asi také latinské gramatiky, poetiky a řečnického umění.

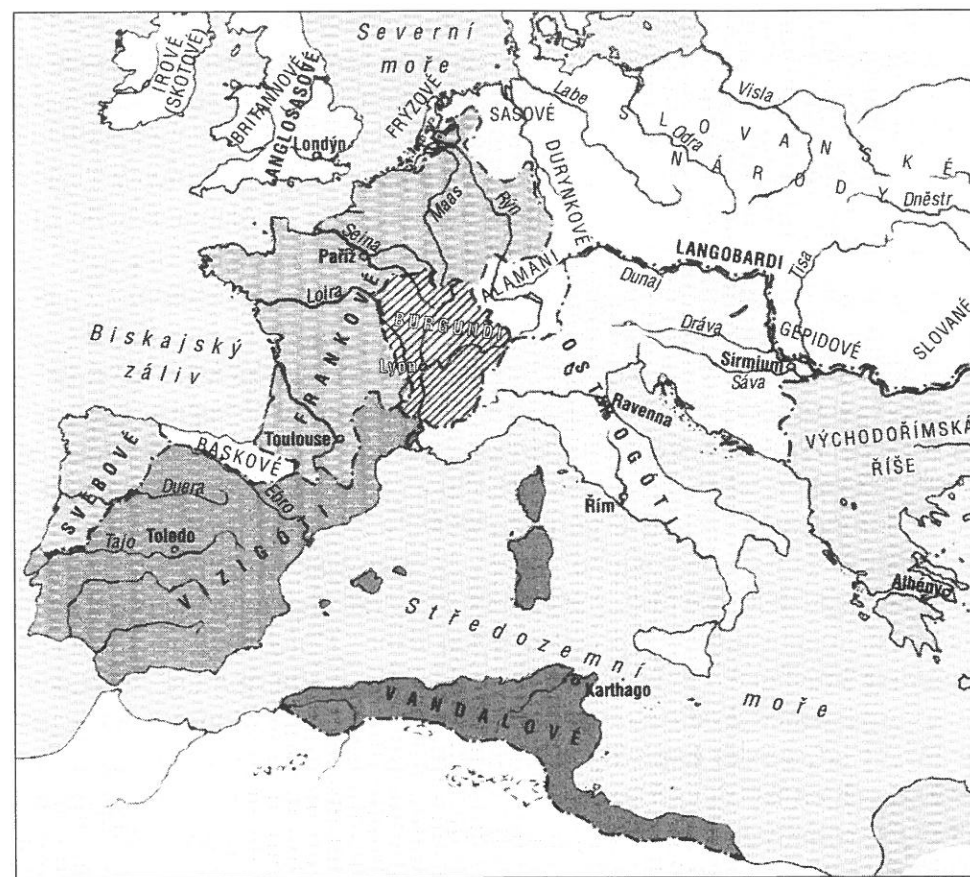
Konec trvání vizigótského království učinily v letech 711–720 **muslimské výboje**.

Vizigótský stát patřil k **silně romanizovaným „barbarským“ státům**, Germáni se tu postupem času zcela **szili s původním římským obyvatelstvem**. Vývoj tohoto království nese významné známky feudalizačního procesu, který tady však nestačil dospět k dovršení.

234 Osoba před soudem prohlašovala, jakým právem se řídí, a podle něho byl poté veden její proces.

235 Tato sbírka zákonů se nazývala také *Forum iudicum* nebo *Liber iudiciorum*. Stala se vzorem pro středověká španělská městská práva (*Fuero juzgo*).

236 Encyklopedii dokončil jiný biskup vizigótského království, Braulio ze Zaragozy.

Kromě Itálie a Sicílie ovládal ostrogótský král Theoderich také Noricum Mediterraneum, Savii a Dalmatii. Část území získal též na jihu Gallie.

Na mapce vidíme dále rozsah franského státu po r. 507, burgundské království, pozici Vizigótů a Svébů v Hispanii, území, ovládaná Vandaly a Anglosasy.

(Zdroj: J. Bednaříková, *Stěhování národů*)

Ostrogóti

Greuthungové (Ostrogóti) vytvořili kolem poloviny 4. stol. pod vládou krále z jejich panujícího rodu Amalů a prvního skutečně historického vladaře **Ermanaricha** rozsáhlý kmenový svaz.²³⁷

V odborných publikacích se tento útvar nazývá **Ermanarichova říše** a podle Jordana sahala od Černomoří až do Pobaltí. Byl to ovšem jen volný konglomerát nejrůznějších etnik, který se v 70. letech tohoto století poměrně snadno rozpadl pod úder Hunů.

237 Dle gótské tradice vyšli Gótové již ze své pravlasti pod vedením Amalů. Krále z tohoto rodu podle Jordana chápali jako polobohy.

Všechny Ostrogóty si však Hunové nepodrobili. Před jejich nadvládou unikla např. skupina, kterou vedli náčelníci Alatheus a Safrax, s nimiž odešel také potomek rodu Amalů, nezletilý Vidirich. Tato skupina stojí za pozornost, neboť ukazuje, jakým způsobem vznikala řada nových útvarů doby velkého stěhování národů. Podle antických pramenů tvořili tuto skupinu nejen Gótové, ale i Alani, a dokonce Hunové. Byl to tedy konglomerát etnik různého původu a jazyka, jež stmelil výběr schopných vojevůdců, kteří pro své následovníky mohli zajistit obživu, ať už z válečné kořisti, anebo díky usazení na území, které dobudou či smluvně získají. Tato skupina přešla Dunaj na území římské říše podobně jako Vizigóti, ale dostala se sem násilím. Na počátku 80. let 4. stol. se tito „barbaři“ stali foederáty Římanů.

Hunský kmenový svaz zpočátku nedokázal těm, které porazil, úplně vnutit svou politiku. Ostrogóti, seskupení kolem dynastie Amalů, kteří žili v hunském područí, byli nejprve na území tohoto svazu značně samostatní a pouštěli se do vlastních vojenských akcí (proti Antům a Gepidům). Někdy počátkem 5. stol. reagovali na tuto jejich samostatnou zahraniční politiku Hunové tím, že násilně ukončili vládu Amalů nad jejich vlastním kmenem a do jeho čela dosazovali vladaře na základě svého rozhodování. Ve 40. letech se ovšem situace změnila, ke svému lidu se vrátili tři královští bratři z vládnoucího ostrogótského rodu, Vidirichovi synové Valamir, Thiudimir a Vidimir, kteří předtím žili v jižní Gallii a po návratu se stali velmi věrnými spolupracovníky tehdy vládnoucího hunského krále Attily.

Samostatností se vyznačovala také skupina vedená Radagaisem, v níž Ostrogóti, např. podle rakouského badatele H. Wolframa,²³⁸ převažovali. Šlo o velmi početnou skupinu, která rovněž měla polyetnické složení, a roku 405 vpadla do Itálie. Vojevůdce Stilicho stáhl na pomoc proti Radagaisově invazi jednotky z Porýní.²³⁹ „Barbary“ plenící v Itálii se mu sice r. 406 zdařilo porazit, ale oslabení rýnské hranice využila na svém ústupu před Huny k jejímu překročení další pestrá skupina „barbarů“, kterou tvořili Vandalové, Alani a Svěbové (Kvádové).²⁴⁰

Z popsáných událostí vyplývá, že římská říše už jen s velkými obtížemi bránila celé své území, v obraně vznikaly mezery, které musela vyplňovat vojáky z jiných oblastí, a to vše ještě za nasazení vysokého počtu vojáků „barbarského“ původu.

Hlavní část ostrogótského kmenového svazu, nacházející se pod nadvládou Hunů, zachovala Attilovi věrnost za jeho tažení do Gallie v r. 451 a není vyloučeno, že po jeho smrti, když se proti vládě Attilových synů r. 455 vzbouřily podrobené germánské kmeny v čele s Gepidy, Ostrogóti mezi povstalci chyběli. Jordanes, který Gótům stranil, popisuje bitvu na řece Nedao velmi mlhavě, Góty zde sice uvádí, ale ve svém líčení nerozlišuje, na čí straně kteří „barbaři“ bojovali. Zajímavé je také to, že vítězni Gepidové si mohli zabrat původní sídla Hunů mezi Dunajem a Tisou, zatímco Ostrogóti museli hledat pomoc u římského císaře (Markiana) a požádat jej o usídlení v oblasti pannonských provincií. Nicméně existují v moderní vědě i názory, že se tento mocný germánský kmenový svaz vymanil z hunské vlády už před povstáním ostatních Germánů.

238 H. WOLFRAM. Die Goten. München 1980.

239 Zajímavé je, že se podle Paula Orosia (*Historiarum adversum paganos libri VII*) v souvislosti s invazí polyteistických „barbarů“ znova objevily naděje „pohanů“ na získání vlivu v římském státě.

240 V 80. letech 4. stol. unikla asi z hunského područí i skupina Gótů vedená Odothemem, která rovněž překročila římskou dunajskou hranici.

ského císaře (Markiana) a požádat jej o usídlení v oblasti pannonských provincií. Nicméně existují v moderní vědě i názory, že se tento mocný germánský kmenový svaz vymanil z hunské vlády už před povstáním ostatních Germánů.

Po roce 455 v každém případě začíná nová etapa ve vývoji ostrogótského etnika, zvláště poté, co konstantinopolský císař Zénón vyslal syna krále Thiudimira, Theodericha, později zvaného Veliký, jakožto velitele foederátů v konstantinopolských službách do Itálie, aby tu bojoval proti jinému germánskému vůdci, Odoakerovi.

Odoaker a rok 476

Tento tradičně uváděný mezník římských dějin nezbudil u současníků žádnou pozornost. Teprve autoři 6. stol., Marcellinus Comes a Euagrius Scholasticus, si všimli paralely mezi jménem bájného zakladatele Říma Romula a západořímského císaře, který byl r. 476 sesazen, Romula Augusta, řečeného Augustulus, protože byl v době své vlády teprve šestiletý. Císařská moc byla ve skutečnosti v rukou jeho otce Oresta, Římana z Pannonie a někdejšího tajemníka krále Attily.

Orestes se dostal do sporu s náčelníkem germánských žoldnéřů, sloužících v Itálii, Odoakerem, jehož původ prameny neuvádějí jednoznačně, někteří tvrdí že byl Skir, jiní Rugij či Gót, považovali jej také za syna hunského velmože Edekona. Vojáci, kterým velel, měli však pestré etnické složení a převažovali mezi nimi Herulové. Pro své muže si Odoaker přál stálá sídla, podobně jako je měli vizigótské či burgundské foederáty, a žádal, aby byli podle principu hospitality usazeni v Itálii. Snad proto, že šlo o centrum říše, Orestes jeho požadavky odmítl. Odoaker jej poté porazil ve válce, sesadil jeho syna a půdu v Itálii rozdělil násilím. Prameny uvádějí tzv. *sortes Herulorum*.

Na Západě tedy v r. 476 nebyl císař, ale v tom nebyla současníky spatřována žádná velká změna. Událost chápali tak, že je tentokrát opět celá říše ovládána z jednoho centra, Konstantinopole, kde v této době panoval císař Zénón. Odoaker sám totiž jako „barbar“ císařskou vládu vykonávat nemohl a o porušení tohoto „tabu“ se ani nepokusil. Všechny odznaky císařské moci odeslal Zénónovi. Vládu nad italským obyvatelstvem vykonával na základě titulu *patricia*, který mu Zénón udělil. Podle historika Malcha si však přál, aby Odoaker uznal autoritu Iulia Nepota, západořímského císaře, kterého sesadil Orestes (viz také níže) a který žil v Dalmatii.

To, co v té době ještě nikdo netušil, bylo, že se samostatné císařství na Západě až do roku 800, kdy je obnovil Karel Veliký, již neobjeví.

Zénón sám v západní části říše po delší čas zasáhnout nemohl, protože byl zaneprázdněn domácími potížemi, Basiliskovou uzurpací a později povstáním *magistra militum per Orientem* Illa, který dosadil na trůn uzurpátora Leontia. Natrvalo se však s nastalou situací smířit nemínil. Na jeho území se v oné době nacházely dvě soupeřící skupiny ostrogótských foederátů, obě vedené příslušníky rodu Amalů. Jedna Theoderichem, synem krále Thiudimira, později zvaným Veliký, druhá opět Theoderichem, řečeným Strabón (Šilhavý).²⁴¹

241 Četnost jména Theoderich u Germánů doby stěhování národů plyne z toho, že vlastně znamená „Král svého lidu“ – kde *thioda* je lid, *reiks* král. Po udělení římského občanství se Theoderich, syn Thiudimirův, latinsky jmenoval *Flavius Theodericus rex*.

Každý z těchto vůdců se zdejší Góty snažil sjednotit pod svou mocí. R. 481 Theoderich Strabón zahynul a císař Zénón (r. 483)²⁴² obnovil úřady Theodericha, syna Thiudimirova, jehož už r. 476 učinil svým adoptivním synem *per arma*.²⁴³ Vrátil mu jeho tehdejší hodnost *magister utriusque militiae*, ztracenou roku 478 ve prospěch Theodericha Strabóna, i patriciát, obdařil jej občanstvím a konsulátem na rok 484.

R. 488 jej s jeho bojovníky, sídlícími tehdy v okolí města Novae (dn. Svištev v Bulharsku), vyslal do Itálie, aby Odoakera porazili a území podrobili nejenom formální, ale i faktické moci císaře. Pro římský Východ to bylo vítané řešení, neboť Theoderich, který nedbal toho, že je římským občanem a bývalým konsulem, r. 487 dokonce obléhal samotnou Konstantinopol.²⁴⁴ K jeho tažení do Itálie se přidali také Rugiové, krátce předtím Odoakerem poražení, kteří se na Balkán uchýlili pod Theoderichovu ochranu, a v Itálii se k jeho království připojili Herulové a další Germáni, jimž Odoaker dříve velel. Porazit se jej Theoderichovi sice podařilo hned na začátku tažení, ale poté se tento germánský král uchýlil do Ravenny, která byla takřka nedobytnou pevností. Theoderich jej nakonec odsud lstí vylákal k mírovému jednání a zavraždil (r. 493).²⁴⁵

Uvedený rok nebyl však počátkem obnovení pevné kontroly Konstantinopole nad Itálií, ale rokem vzniku **nového „barbarského“ státu**, království, které opět bylo složeno z různých etnik.

Theoderich, který sem byl vyslán jako císařův *magister militum a patricius* a jenž od r. 471, kdy zemřel jeho otec, stál jako král v čele Thiudimirových Ostrogótů a po r. 481 též Ostrogótů Theodericha Strabóna, byl r. 493 opět provolán králem – tentokrát celého svého etnicky pestrého „barbarského“ lidu. V mládí byl ovšem vychován v Konstantinopoli a jeho chloubou bylo, že umí vládnout římským způsobem. Pečlivě se snažil, aby při usazování jeho „barbarů“ podle zásad hospitality nedošlo k žádným nespravedlnostem vůči původnímu italskému obyvatelstvu.²⁴⁶ Velmi úzce spolupracoval s italořímskou šlechtou, jejíž příslušníci na jeho dvoře zastávali vysoké úřady a dobrá byla také jeho spolupráce s římským senátem, který i nadále fungoval. V ostrogótském království byly povoleny vzájemné sňatky mezi Římany a „barbary“, nejenom Římané, ale i „barbaři“ platili daně. Theoderich byl sice ariánského vyznání, ale katolíky na území svého království nepronásledoval.

V rámci své zahraniční politiky se Theoderich snažil vybudovat ve Středomoří **koalici germánských ariánských států**, v níž by byl jako oficiální zástupce východořímského císaře uznávanou hlavou. Jejich panovníky oslovoval jako své syny. Do jeho koalice patřili původně také Frankové, jejichž král Chlodvík, zakladatel franské říše, přijal však r. 498/9 křesťanství v katolické podobě (viz níže). O spojenectví s ariánskými Germány neměl poté

242 Také pod vlivem plenění v Řecku, jehož se tento Theoderich opětovně dopustil.

243 Adoptoval jej podle germánského zvyku předáním zbraní.

244 Podle H. WOLFRAMA, *Die Goten*, München 1980, str. 345n, byl uražen tím, že jej Zénón odvolal z čela jednotek, určených proti vzbouřeným maloasijským Isaurům, protože mu nedůvěřoval.

245 Vražda byla ospravedlněna vykonáním krevní msty za rugijský královský pár, krále Felethea a jeho manželku Giso.

246 Zčásti se Ostrogóti usidlovali na půdě, kterou rozdělil již Odoaker (tzv. *sortes Herulorum*).

už zájem, naopak chtěl na úkor ariánských Vizigótů rozšířit svoje území v Gallii. Před jeho tažením, které skončilo zde již vzpomínanou bitvou u Vouillé v r. 507, se Theoderich snažil zasáhnout jako arbiter a Franky s Vizigóty usmířit. Neuspěla však ani jeho myšlenka řešení sporů vzájemným jednáním, ani nemohl ve prospěch Alaricha II. zasáhnout vojensky. O to se postarali Byzantinci, s nimiž v té době byl Theoderich v dočasně nepřátelském poměru. Začali plenit pobřeží Itálie a poutali tak na sebe síly, kterých by Theoderich mohl využít proti Frankům.

Po této kolizi vzájemných ostrogótsko-byzantských vztahů se poměr krále Theodericha k Italořímanům ještě nezměnil, ale r. 523, když se Theoderichovi jeho koalice zcela rozpadla, a navíc také již věděl, že nemá k dispozici dospělého nástupce, který by byl schválen jak císařem, tak jeho „barbary“ a zajišťoval tím ostrogótskému státu mírové trvání, se králův postoj k původnímu obyvatelstvu zhoršil.

Po jeho smrti v r. 526 obnovila dobré vztahy k Italořímanům i k Byzanci jeho dcera, regentka **Amalasintha**, vládnoucí za nezletilého Theoderichova vnuka Athalaricha, která však byla příslušníky gótské opozice, neschvalující přílišné ústupky Římanům, roku 534 zavražděna. Císař **Iustinianus** (samostatná vláda 527–565) využil zavraždění své chráněnkyně k válce, která skončila r. 552 **vítězstvím Byzance**. Svou vládu nad Itálií obnovil Iustinianus pomocí nařízení, známého jako *Sanctio pragmatica* (užitečné ustanovení).²⁴⁷

Mezi nejvýznamnější kulturní osobnosti na území ostrogótského státu patřil již vzpomínaný **Cassiodorus Senator**. Jeho dílo *Variae*²⁴⁸ je nejdůležitějším pramenem k dějinám ostrogótského státu. Sepsal i dějiny Gótů, které se nám nezachovaly, ale měl je k dispozici historik Jordanes a vychází z nich jeho dílo *Getica* (Gótské dějiny). Po své službě *quaestora* na ostrogótském dvoře se Cassiodorus stal zakladatelem kláštera Vivarium v jižní Itálii, kde uložil mnichům, aby opisovali a tak rozmnožovali rukopisy děl antických autorů. Náležel také k osobnostem, které se snažily vytvářet kompendia, obsahující sukus antické a křesťanské vzdělanosti.²⁴⁹

Velmi známou osobností byl také filozof **Boëthius**. Theoderich obdivoval jeho vzdělanost a pověřoval ho různými posláním v rámci své koalice, jako bylo opatření vodních hodin pro burgundského krále Gundobada nebo zpěváka k citeře pro franského vladaře Chlodvíka. Jemu i jeho dvěma synům udělil konsulát – tuto možnost mu na Západě přenechal konstantinopolský císař. V r. 525 dal však Boëthia, stejně tak jako jeho tchána Symmachu, popravit. Souviselo to se změnou jeho politiky vůči Římanům, kterou nejlépe zachycuje 2. část Kroniky doby Theoderichovy (v prameni *Excerpta Valesiana*). Mnoho badatelů hledalo důvod usmrčení učence, který ve vězení napsal dílo **O útěše z filozofie** (*De consolatione philosophiae*), které se ve středověku hned po Bibli stalo nejčtenější knihou. V podstatě se shodli hlavně na tom, že k němu nedošlo z důvodů náboženských.

247 Do období vlády Theodericha Velikého bývá kladen zákoník Edictum Theoderici, jenž je zcela římsko-právní. Všichni badatelé však s jeho ostrogótskou proveniencí nesouhlasí. Jsou vyslovovány názory, že tato sbírka mohla vzniknout také u Vizigótů nebo v Odoakerově Itálii.

248 *Variae* jsou souborem autentických dokumentů, vzniklých v jeho úřadě, a formulářů různých listin.

249 Je autorem díla *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, které podává přehled o teologii a výklad sedmi svobodných umění.

Pozdější generace nezapomněly ani na **Theodericha**. Stal se např. významnou postavou Písně o Hildebrandovi, která vznikla již kolem r. 800, Písně o Nibelunzích (z doby kolem roku 1200), Eddy či norské Thiudreksagy (ze 13. stol.), oblíbeným hrdinou byl ve století 14. i v našich zemích.²⁵⁰

Do doby existence ostrogótského království spadá též **první církevní schisma**, které způsobilo tzv. **Zénónovo Henótikon**, spis, který se snažil vyjít vstříc monofyzitům, jichž bylo na římském Východě mnoho. V době rozkolu, který skončil po nástupu císařů Iustina a Iustiniana, se římstí papežové opírali o ostrogótského ariánského krále, aby je chránil proti konstantinopolským císařům, a Theoderich se zase mohl spolehnout na podporu římských biskupů, kterým se papežové začalo říkat v 5. stol. Pod ochranou krále Theodericha zformuloval papež **Gelasius** v 90. letech 5. stol. nauku o **dvou moci**, duchovní a světské,²⁵¹ přičemž ta duchovní měla být moci králů a císařů nadřazena.

Ostrogótský stát je typem „barbarského“ království, které se vědomě, vládními opatřeními, snažilo o co nejrychlejší **splynutí římského a „barbarského“ obyvatelstva** v jeden celek. Obdivuhodné jsou též jeho úspěchy hospodářské, díla, zúrodnující Itálii, pokles cen obilí i vína, zajištění bezpečných cest pro obchod, spolupráce státu a bohatých soukromníků např. na melioracích, výstavba nových kostelů i jiných veřejných budov apod. Ostrogótské království představuje **silně romanizovaný „barbarský“ stát**, který zároveň dokázal překonat některé krizové jevy pozdně antických staletí.

3. VANDALOVÉ V ZÁPADOŘÍMSKÉ SEVERNÍ AFRICE, SVÉBOVÉ V HISPÁNII

Jakýmsi protikladem ke státu, založenému Theoderichem Velikým, byl **stát Vandalů a Alanů**.

Pod tlakem hunského kmenového svazu se Vandalové²⁵² spojení se Svěby (Kvády) a Alany přesunuli daleko na západ a roku 406 překročili Rýn směrem do Gallie. Tady se živili pleněním, r. 409 úspěšně překonali Pyreneje a po dvou letech, kdy na území Hispánie opět plenili, se zde usadili. Vojenské akce Římanů a jihogallských Vizigótů však nakonec Vandalové a Alany z Hispánie vyhnaly.

Zůstali tu pouze **Svébové**, kterým připadlo málo hospodářsky rozvinuté území na severovýchodě Hispánie, zvané **Gallaecia**. Zde a v části provincie **Lusitanie**²⁵³ se vyvíjelo jejich království, jehož hlavním městem byla Bracara (Braga) a které se r. 585 stalo

250 Papež Řehoř Veliký Theodericha považoval za pronásledovatele katolíků. Podle něho byl po smrti svržen do jednoho z vulkánů na Liparských ostrovech.

251 Gelas. Ep. XII 2: *Duo quippe sunt, imperator auguste, quibus principaliter mundus hic regitur, auctoritas sacrata pontificum et regalis potestas. In quibus tanto gravius est pondus sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum in divino redituri sunt examine rationem...* (Neboť jsou, vznešený císaři, dva druhy moci, které v nejvyšší instanci řídí svět, posvátná autorita kněží a vladařská moc. Z těch dvou mají větší vážnost (zodpovědnost) kněží, protože budou na Božím soudě zodpovídat i za krále lidí...)

252 Jejich kmenový svaz se skládal ze dvou původně samostatných vandalských kmenů, Hasdingů a Silingů.

253 Krátkodobě ovládali i jiné hispánské oblasti.

součástí státu Vizigótů.²⁵⁴ Patřilo k méně rozvinutým „barbarským“ státům. Nevznikl zde žádný psaný zákoník a dlouho se také nevyvinul pozitivní vztah k původnímu obyvatelstvu (což bylo do značné míry zapříčiněno právě chudobou svěbského teritoria a nutností získávat si obživu nebo bohatství pleněním, které postihovalo široké okolí jejich sídel). Ve víře hispánských Svěbů se střídalo katolictví a ariánství, než se pod vládou Vizigótů stali definitivně katolíky.²⁵⁵

Pro římskou říši odchod ariánských **Vandalů** a jejich spojenců Alanů (neznámého náboženství) ovšem neznamenal žádnou výhodu, právě naopak. **R. 429** se totiž pod vedením svého nejznámějšího panovníka **Geisericha** vylodili v západořímské severní Africe.

Tato oblast byla pro Západořímany velmi důležitá. Žilo tu mnoho bohatých velkostatkářů, patřících ke kruhům *senatores*, nacházely se tu rozsáhlé císařské domény, Africa Proconsularis (dnešní Tunisko) byla obilnicí pro Itálii a Řím, kam směřovaly nákladní lodi z karthaginského přístavu. Samo Karthago bylo jedním z největších a nejvýznamnějších říšských měst. Při vandalském obléhání města Hippo Regius v Africe Proconsularis zahynul v r. 430 zdejší biskup **Aurelius Augustinus** (sv. Augustin), jedna z nejvýznamnějších postav západních církevních dějin.

Římané s Vandaly r. 432 uzavřeli formální foederátní smlouvu, na jejímž základě však Vandalové nejen nikdy nebojovali na jejich straně proti dalším „barbarům“, ale po sedmi letech ji také porušili a **zmocnili se Karthaga**. Tím proti jiným „barbarským“ královstvím získali značnou výhodu. Kdykoli totiž mohli zastavit přísun afrického obilí do Itálie. K místnímu římskému obyvatelstvu se po dlouhou dobu vůbec nechovali přátelsky. Bohatě Římany, stejně tak jako katolický klérus, z Karthaga vyhnali, dokonce se dopouštěli i krutostí.

Po r. 442, kdy s nimi byla uzavřena další ryze formální foederátní smlouva, ovládli Afriku Proconsularis, Byzacenu, Numidii, Abaritanu a Gaetulii, usídlili se však jenom v Africe Proconsularis. Tady vznikly *sortes Vandalorum*, kde dostali pozemky vandalští i alanští muži. Všichni římstí vlastníci půdy odsud museli odejít, kolóny a otroky si ovšem Vandalové na polích ponechali. V oblasti *sortes* byl zakázán výkon katolického náboženství. Pouze Římané v celém vandalském království platili daně, oproti období před vandalským vpádem jim však byly sníženy.

Do značné míry se zdejší vládnoucí „barbaři“ oddělovali od římské aristokracie, s níž úzce spolupracovali představitelé ostatních „barbarských“ států. Tomu, co se vědomě snažil prosadit Theoderich Veliký, Vandalové v podstatě vědomě bránili. Bez římských úředníků se ovšem ani jejich králové neobešli.

Geiserichovo jméno je spojeno s **druhým dobytím Říma**, k němuž došlo 45 let po Alarichově vpádu, r. 455. Geisericha sem kromě touhy po kořisti, kterou ve městě jeho bojov-

254 Část hispánských Svěbů si Vizigóti podrobili už v polovině 5. stol.

255 Svěbský král Rechiarius (448–456) přijal katolické křesťanství. Bylo to ještě před proslulým Chlodvíkovým křtem, ale šlo jen o časově omezenou epizodu, a také význam jeho konverze nelze s tou Chlodvíkovou samozřejmě srovnat.

níci sháněli 14 dní, vedly i politické důvody. V r. 454 zavraždil císař Valentinianus svého vojevůdce Aëtia, jemuž se krátce předtím podařilo dosáhnout stavu v říši už dlouho nevídaného. Všichni okolní „barbaři“ byli buď poraženi, nebo se stali spojenci. I Vandalové zmírnili svůj protiřímský kurz. R. 455 Aëtiovi družiníci, kteří chápali pomstu za svého vůdce jako neoddiskutovatelnou povinnost, zabili císaře, jímž vymřel theodosiovský rod. Nejvyšší tituly v říši měl tehdy civilní patricius a významný římský aristokrat Petronius Maximus, kterému také Aëtiovi mstitelé předali císařský diadém.

Petronius byl zřejmě dobře obeznámen s vnitřní problematikou západní části říše (navrhl např. nejrazantnější z daňových zákonů Valentinianovy vlády). „Barbarskému“ světu však nerozuměl a neuměl s ním jednat. Dceru císaře Valentiniana, která byla určena jako nevěsta pro Geiserichova syna Hunericha, provdal za svého vlastního syna Palladia a na Vandaly se prý s žádostí o pomoc obrátila i vdova po Valentinianovi III., kterou Petronius donutil k sňatku, aby co nejvíce legitimizoval svou pozici. To vše bylo pro Vandaly prakticky pozvánkou k tažení do Itálie.

Vandalové byli velmi přesvědčenými **ariány**, mimo jiné přesvědčenými i o tom, že je do Afriky poslal Bůh, aby zde svoje náboženství šířili. R. 484 se Geiserichův syn **Hunerich** pokusil všechny katolíky, nacházející se pod vandalskou vládou, převést k ariánskému vyznání násilím, africká církev opět měla i mučedníky. Jeho následovníci ovšem pak již praktikovali umírněnější náboženskou politiku.

Romanizaci se ovšem ani tito Germáni neubránili. Historik Prokopios v díle *Válka s Vandaly* o nich dokonce píše, že byli nejjemnější ze všech „barbarů“. Sídli v římských villách, rádi a denně se koupali, chodili do divadel, poslouchali hudbu, oblékali se do šatů z jemných látek. Kromě této jen povrchní romanizace proběhla však také hlubší, o níž nás zpravují především díla básníka **Dracontia**, který žil ve vandalské Africe ve 2. polovině 5. století.

Dovídáme se z nich, že děti Vandalů i Římanů navštěvovaly společné školy, kde se učily v latinském jazyce. Významní Vandalové znali Bibli i římské dějiny, antickou mytologii, nebyly jim zřejmě cizí ani některé filozofické pojmy. Při vyšším stupni vzdělávání studenti probírali stejná rétorická témata, jako v době rozkvětu antického světa. Není vyloučeno ani to, že bylo právě pro Vandaly určeno významné encyklopedické dílo karthaginského Římana **Martiana Capelly** *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, které bylo jakýmsi kompendiem sedmi svobodných umění.²⁵⁶

Zákoník na jejich území nevznikl, jsou dochovány pouze zmínky o Geiserichových nařízeních proti požívačnému a prostopášnému životu obyvatel Karthaga a Hunerichův edikt proti katolíkům.

Z manželství Hunericha a dcery císaře Valentiniana III. se narodil vandalský král **Childerich**, který zahájil éru spolupráce s Konstantinopolí i s katolickými Afrořímány. Část Vandalů byla s jeho politickým kurzem nespokojena, dosáhli jeho sesazení (mimo jiné i proto, že neměl dost vojenských úspěchů v boji s Maury) a nahradili jej zvoleným panov-

256 J. BEDNAŘÍKOVÁ – K. PETROVIČOVÁ. *Martianus Capella quaeestionable relation to the Vandals*. GLB 15, 1 (2010). Str. 3–16.

níkem **Gelimerem**.²⁵⁷ Byzanc na tuto událost reagovala válkou, která vypukla v r. 530 a r. 533 **vandalský stát zničila**. Ještě poté musel však Iustinianus v Africe potlačovat některé vzpoury.

Vandalský stát je příkladem „barbarského“ království, které se spíše vyhýbalo spolupráci s původním římským obyvatelstvem, stejně však bylo obdivuhodně silně romanizováno. Jeho náboženství je zase ukázkou naprosté převahy důrazu kladeného na ortodoxii, nikoli ortopraxi.

4. „BARBARSKÉ“ STÁTY V ŘÍMSKÉ GALLII

V pozdně římské **Gallii** vznikly a vyvíjely se celkem tři „barbarské“ státy. Kromě **vizigótského**, jehož dějiny po r. 507 pokračovaly v Hispánii, to byly ještě státy **Burgundů** a **Franků**.²⁵⁸

Burgundi

Vznik **burgundského království** je úzce spjat s šířením hunské moci směrem na západ. Počátkem 5. stol. na svém ústupu před Huny zaujali Burgundi sídla i na levém, římském břehu Rýna, mezi dnešními městy Wormsem a Špýrem. V r. 436 nebo 437 utrpěli od Hunů drtivou porážkou, jež našla ohlas v hrdinských písních Eddy a v *Písni o Nibelunzích*.²⁵⁹ Uvažuje se také o tom, že hunský zásah proti Burgundům byl naplánován a vyžádán Římany, protože r. 435 napadli další římské území v Belgice I.

Zbytky Burgundů byly roku 443 Aëtiem usazeny v tzv. Sapaudii, zhruba dnešním **Savojsku**, kde došlo rovněž k rozdělení půdy s původním obyvatelstvem. V údolí Rhôny postupně vyrostl silný **burgundský stát**, značně **romanizovaný**, kde panovaly vesměs dobré vztahy s původním obyvatelstvem. Dokonce když se na území burgundského království přistěhovala nová vlna Burgundů, získávali už jenom polovinu, nikoli 2/3 orné půdy. Burgundi byli až do počátku 6. stol., kdy ke katolictví konvertoval jejich král **Sigismund** (sv. Zikmund), oficiálně ariány. Z doby krále Gundobada (asi 474 až 516) známe sice obavy katolíků z dispute, kterou král navrhl a o níž píše biskup Avitus z Vienny, ke skutečnému pronásledování pro víru tu však nedošlo.

Gundobad byl před svým nástupem na trůn angažován v římských službách, v r. 472 byl jmenován vrchním velitelem Gallské praefektury a rok nato se stal patriciem (císaře Olybria). Tento král vydal římským právem ovlivněný zákoník **Lex Gundobada**, který v zásadě²⁶⁰ platil pro Burgundy a spory mezi nimi a Římany, zatímco pro Římany samotné platil silně

257 V „barbarských“ státech se občas setkáváme s obnovenou funkcí shromáždění bojovníků (v pramenech označovaného jako *exercitus*; např. *exercitus Vandalorum*, *exercitus Gothorum*).

258 Na půdě byli v Gallii ve 40. letech 5. stol. usídleni i určití **Alani** (s králem Goarem), kteří tu ovšem „barbarský“ stát nevytvořili.

259 V této souvislosti je zajímavá zmínka básníka a spisovatele Sidonia Apollinaria o tom, že Burgundi na hostinách zpívají vlastní básně, které se mu ovšem jako Římanovi zvyklému na dokonalé poetické formy nezamlouvaly.

260 Některá nařízení jim byla společná. Obecně v „barbarských“ státech platilo, že v občanských sporech, v nichž byl Říman obžalován, se soudilo podle římského práva, i když protistranou byl „barbar“.

římskoprávní zákoník *Lex Romana Burgundionum*. I v tomto království tedy panovala právní personalita.

Ve 30. letech 6. stol. se burgundský stát stal **součástí franské říše**, v níž si Burgundsko zachovávalo značnou míru samostatnosti.

Frankové

Nejúspěšnějším ze všech „barbarských“ států, vzniklých na území západořímské říše, byl právě **stát franský**. Nebudeme zde sledovat celý jeho vývoj, jen jeho nejstarší dějiny.

Franský kmenový svaz se vytvořil ve 3. stol. n. l., kdy také začaly jeho konflikty s Římany v Porýní.²⁶¹ V 5. stol. se dělil na dvě základní větve, Franky-Salie, kteří žili v dolním Porýní, a středorýnské Franky, pozdější Ripuarie.

Převážně z Franků, jak zajatců, tak dobrovolníků, se v severní Gallii vytvořily skupiny tzv. **laetů** (*laeti*). První z nich se objevují v období tetrarchie. Byli to „barbaři“ usazení zde na půdě, kteří platili římskému státu daně, podléhali římským velitelům zvaným *praefecti laetorum*, a byli povinni hájit nejen oblast, kde byli usídleni, ale bojovat také kdekoli jinde na území říše, kam by je Římané odveleli. Stalo se z nich zvláštní kolégium ve službách římského státu a výslužbou získávali značná privilegia, stejná jako příslušníci širší císařské gardy. Silně se také **romanizovali**.

Na počátku 4. stol. dal prý Constantinus I. franské zajatce při hrách předhodit dravé zvěři,²⁶² protože se údajně jinak k ničemu nehodili, ani k zařazení do armády, ani k otroctví. Nehledě k tomu, že již od konce 3. stol. doplňovali římskou armádu jako laetové, vyznamenali se hned ve 2. polovině 4. stol. jako důležití římsští vojenští velitelé i úředníci římského státu.²⁶³ V té době také již sídlili na území impéria v tzv. Toxandrii, což bylo území mezi řekami Maasou a Šeldou.

Z významných Franků v římských službách jmenujme alespoň Silvana, který byl už v době Constantinova syna Constantia II. ve funkci *magister peditum* a r. 355 se, dohnán k tomu dvorskými intrikami, pokusil dokonce uzurpovat císařskou moc. Jeho latinské jméno ukazuje na to, že jeho rodina žila zřejmě již na území říše delší dobu. Vysokého pozdně antického vzdělání dosáhl **Merobaudes Mladší**, který byl v 1. polovině 5. stol. velitelem v Hispánské diecézi. Znamější je však jako jeden z nejvýznačnějších básníků pozdní antiky, za jeho literární činnost mu byla dokonce na Traianově foru vztyčena socha. Za vynikajícího znalce latiny a zároveň výtečného vojáka byl ve 2. polovině 5. stol. považován Arbogast Mladší, správce oblasti Trevíru.

Nejslavnějším Frankem v římských státních službách byl ovšem bezpochyby jeho pravděpodobný předek **Arbogast Starší**, který se r. 388 stal nejvyšším velitelem západořímské

261 Blíže k procesu jeho vzniku i ke vztahům s Římany a k historii franského státu do konce 6. stol. viz: J. BEDNÁŘÍKOVÁ. Frankové a Evropa. Praha 2009.

262 Paneg. Lat. 9, 23. Bylo to ještě před vydáním jeho zákazu gladiátorských her.

263 Vojenské schopnosti Franků jsou vyzvednuty např. v jednom z panegyriků na Constantina I.: *Je snadné vítězit nad lidmi bázlivými a nechtivými boje, jež Recko příjemně živí a Orient rozkoší sladkých. Římského vojáka však, jakým ho stvořila kázeň, anebo drsného Franka, který se živí jen masem lovené divoké zvěře a pro chudobu, v níž žije, životem pohrdat umí, je velmi obtížné zdolat a zajmout neméně tak* (Paneg. Lat. IX 24).

armády a také regentem za nezletilého císaře **Valentiniana II.** Až do roku 392 vládl západořímské říši a ani v době, kdy už byl Valentinianus II. dospělý, nechtěl z této pozice ustoupit a pozvedl na trůn uzurpátora.

V **první polovině 5. stol.** se Frankové vícekrát pokusili rozšířit svá území v Gallii, pod vedením prvního historického Merovejce **Chlogiona** pronikli až k řece Sommě. Jejich snaha však ztroskotávala na úspěšné obraně Galské praefektury, kterou vedl vojevůdce Aëtius. V r. 448, poté, co Chlogiona porazil, uzavřel s ním Aëtius **foederátní smlouvu**, které pak Frankové zůstávali věrni prakticky až do doby Chlodvíkovy. Tyto vztahy k římskému státu značně posílily moc Merovejců a napomohly rozvoji franského merovejského království.

Chlodvíkův otec **Childerich** (asi 463–481/2), jehož bohatě vybavený hrob byl nalezen na katastru města Tournai, byl římským foederátem a velmi pravděpodobně i římským úředníkem. Svědčí o tom mj. nálezy v jeho hrobě: Pečetní prsten, který prozradil jméno zemřelého, byl odznakem jeho moci jakožto germánského krále, byl však na něm vyobrazen v římském vojenském plášti²⁶⁴ a s šerpou označující vysokého pozdně antického úředníka. O stejném postavení by mohly svědčit také tzv. cibulovité spony ke spínání pláště anebo zlaté přezky k obuvi. Podobné odznaky však římscí císařové leckdy dávali prostě i velitelům foederátů, stejně tak jako plat ve zlatých solidech, jež byly v jeho hrobě nalezeny také. Svědectvím, které by mohlo napomoci k řešení otázek, jež sama archeologie zodpovědět nedokáže, by mohl být dopis biskupa Remigia z Remeše mladému Chlodvíkovi, v němž se píše, že se po svém otci ujal **správy provincie Belgica II.**

Nicméně kmen a rod, který byl v úzkých, přinejmenším foederátních vztazích se západořímským státem, založil říši, která byla **nejvýznamnější mocností západní Evropy v raném středověku.**

V době nástupu **krále Chlodvíka** na trůn v r. 481/2 se již římská správa v Gallii udržovala jen v enklávě, která ležela mezi řekami Sommou a Loirou, na severu sousedila s Franky a na jihu s Vizigóty.²⁶⁵ Toto území přičlenil Chlodvík ke svému království **r. 486**. V r. **507**, po porážce vizigótského státu, dosáhl Pyrenejí a až na území jihogallské Septimanie, které ovládal Theoderich Veliký, se stal vládcem celých někdejších římských diecézí *Galliae a Septem provinciarum*. V následujícím období sjednotil pod svou mocí Salie i Ripuarie, když zlikvidoval jiné dílčí merovejské panovníky. Své postavení posílil však také přijetím **katolické víry**, nejpravděpodobněji v r. **498/9**. Byl prvním skutečně významným „barbarským“ panovníkem, který z polyteismu konvertoval přímo ke katolickému vyznání, a franský stát se tak prakticky od počátku rozvíjel **bez náboženského protikladu** mezi Germány a původním římským obyvatelstvem.

Někdy v letech 507–511 vznikl nejstarší psaný franský **zákoník**, zvaný *Pactus legis Sali-cae*, který patří k nejzajímavějším „barbarským“ zákoníkům, jednak proto, že obsahuje mnoho norem převzatých z germánského zvykového práva, dále pro překlady důležitých soudních pojmů z latinského znění kodifikace do franského jazyka (tzv. malbergské glo-

264 Pro pozdně antické římské úředníky, a to i civilní, byly, jak víme, tyto pláště typické.

265 Její velitelé se úspěšně opírali o spojenectví s Chlodvíkovým otcem.

sy),²⁶⁶ ale i z toho důvodu, že obsahuje ustanovení, chránící vznikající státní moc na základě starých zvyklostí germánského práva, nikoli s použitím norem práva římského.

Romanizace franského království byla však vysoká a vztahy ke gallořímskému obyvatelstvu velmi dobré. Mnoho Římanů bylo mezi dvorskými úředníky franských panovníků, ale často se uplatňovali i v teritoriální správě, stávali se hrabaty, vévody, patricii, které franští králové jmenovali,²⁶⁷ v biskupských úřadech alespoň zpočátku zcela převažovali. Již v 6. stol. běžně sloužili ve vojsku.

Na nerovnost mezi dobyvateli a původním obyvatelstvem by mohl ukazovat snad jen wergeld za zabití, zranění či jiné újmy, jak jej *Pactus legis Salicae*, který platil pro Franky i Gallořímány severně od Loiry, pro tato etnika stanovuje. Říman *conviva regis*, tedy příslušník královské družiny, měl poloviční wergeld oproti franskému družiníkovi, který se nazýval *antrustio*. Podobně tomu bylo u ostatních Římanů a také kolón měl wergeld o polovinu nižší než franský polosvobodný. Bývá to však vysvětlováno i tím, že wergeld za Gallořímána neobsahoval složku, placenou jako náhrada rodové krevní msty (*faidus*), protože takový typ náhrady římské právo neznalo, ale jen *fredus*, poplatek králi jako ochránci vnitřního míru v zemi. V případě Římana hraběte (*comes*) byl ovšem wergeld stejně vysoký jako u hraběte franského původu (*grafio*) – a stejně tak u dalších královských úředníků.

Ve franském státě rovněž existovala právní personalita. Pro Římány jižně od Loiry platila vizigótská *Antiqua*, církev se řídila kanonickým právem, středorynské Frankové zákoníkem *Lex Ribuaria*, Burgundi Gundobadou atd. Nejpestřejší směsice práv se ve franském státě objevila na počátku 9. století. Feudalizace tohoto státu, jak známo, byla dovršena.

Součástí franské říše se postupně stala řada germánských kmenů. Byli mezi nimi též **Alamani, Sasové a Langobardi**, kteří se pevně zapsali i do dějin římského impéria.

5. ALAMANI A ŘÍMANÉ

Kmenový svaz **Alamanů** se vytvořil, podobně jako ten franský, ve 3. stol. n. l. a usídlil se okolo řeky Mohanu. V téměř století začali také Alamani pronikat na území římské říše, a to nejenom za kořistí, ale také se zde usazovali. V 60. letech 3. stol. se zmocnili oblasti zvané *Decumates agri*. Jejich vpády směřovaly v tomto století i do Itálie, kam se dostávali alpskými průsmyky, a podnítily císaře Aureliana k výstavbě nových hradeb města Říma. Mezi 3.–5. stol. vpadali Alamani také do Raetie, Norika a Gallie. Svůj vlastní „barbarský“ stát nevytvořili, jejich zákoník známe až z karolínských kodifikací práva ve franské říši (*Lex Alamannorum*).

V r. 496 nebo 497 s nimi Chlodvík svedl bitvu u Tolbiaka (Zülpich) a Gregorius z Turonu, nejstarší historik Franků, vypráví, že se právě za této bitvy Chlodvík rozhodl stát se křesťanem.²⁶⁸ O podrobení Alamanů však v této době ještě nešlo, jejich nové boje s Franky spadají do roku 506 nebo 507 a k definitivní integraci Alamanie do franské říše došlo pak teprve v 8. století.

266 Malberg označuje soudní shromáždění.

267 Pro správu Burgundska a Provence.

268 Greg. Tur. HF II 30.

Křesťanství začal mezi Alamany jako jejich první historicky spolehlivě doložený misio-nář počátkem 7. stol. šířit vzdělaný irský mnich Columbanus Mladší.

Na situaci provincie **Noricum Ripense**²⁶⁹ si můžeme ukázat osud římských **pohranič-ních území** v posledním století antiky. Obyvatelstvo Pobřežního Norika trpělo ve 2. polo-vině 5. stol. vpády celé řady „barbarů“ – nejenom Alamanů, ale i Gótů, Herulů, Durynků a Rugiů. Římské posádky přitom již tuto provincii většinou opustily, protože od římského státu přestaly dostávat žold a nebyly jim zásobovány. Obyvatelé prchali z města do města – z Quintanis (Künzig) do Batavis (Pasov) a odsud zase do Lauriaca (Lorch). Uzavírali své vlastní spojenecké smlouvy s „barbary“, kterým za ochranu platili. Zásobování tady vázlo obecně a o obživu chudých se starala většinou církev. Postupný exodus obyvatel Norica Ripense vyvrcholil v r. 488, kdy je po porážce Rugiů Odoaker předsídlil do Itálie.

Rugiové, kteří s obyvateli Pobřežního Norika uzavírali smlouvy o poskytování ochrany, vyu-žívali Římanů nejen k tomu, aby od nich vybírali daně, ale občas je také prodávali do otroctví nebo za římské zajatce požadovali výkupné. Byli **ariány**, a i když až na jedinou výjimku (královna Giso) katolíky v Noriku nepro následovali, nezastavili se ani před loupením církevního majetku.

Z díla historika Zósima se dovidáme, že už počátkem 5. stol. nepřinášelo Noricum římské vládě žádné daňové zisky. Po pádu hunské říše v r. 455, když se z tohoto útvaru vyma-nily početné germánské kmeny, nastal v jeho severní části naprostý chaos. Rugiové po své porážce r. 488 odešli až na Balkán, do okolí dnešního Svištova, a tam se posléze přidali k vojsku Theodericha Velikého. Zato se na opuštěném území Rugiů, v tzv. Rugilandu, na konci 80. let 5. stol. usadili další Germáni, **Langobardi**.

6. LANGOBARDI A ŘÍMSKÉ DĚDICTVÍ

Langobardi původně sídlili v dolním Polabí a s Římány se střetávali nejprve za tažení Octavianových vojevůdců k Labi, později v markomanských válkách. Svůj „barbarský“ stát založili na území Itálie až v 6. stol., po střetnutích s Heruly a Gepidy, když nakonec museli r. 568 ustoupit ze svých tehdejších sídel v Pannonii ze strachu před **Avary** chána Bajana. Neovládli však Itálii jako celek. V **rukou Byzance**, která tu r. 552 porazila Ostrogóty, zůstalo Latium, Kampánie, pás pobřeží od Neapole k Amalfi, střed a jih Apulie a celá Kalábrie. Další pozice si Byzanc udržovala v okolí Ravenny, na pobřeží Ligurie, v Istrii, v tzv. Penta-poli mezi Rimini a Anconou a v oblasti Perugia. Jedna část severní Itálie získala po Lango-bardech jméno, které jí zůstalo dodneška – **Lombardie**. Sídlem langobardských panovníků bylo Ticinum – dnešní Pavia.

Po svém příchodu do Itálie, kam je odvedl král **Alboin**, byli Langobardi zčásti polyteis-ty,²⁷⁰ zčásti ariány a byli mezi nimi i katolíci. Katolické vyznání u nich pak převládlo ve 2. polovině 7. stol.

První „barbarský“ zákoník na jejich území vydal r. 643 král **Rothari** (tzv. Rothariho edikt) a další králové v zákonodárné činnosti pokračovali (máme dochovány normy králů

269 Druhou částí této provincie bylo jižněji položené Noricum Mediterraneum.

270 Nedobré zkušenosti měl s nimi papež Řehoř Veliký.

Langobardský stát v raně středověké Evropě

Grimoalda, Liutpranda, Ratchise a Aistulfa.) Římané se v langobardském království spravovali římským právem, takže se i zde vyskytovala právní personalita.

Dnes již neplatí mínění, že v langobardském státě byla porušena kontinuita s antickou tradicí. Jejich králové užívali příjmení Flavius, podobně jako vladaři Vizigótů a Ostrogótů, neexistoval u nich zákaz vzájemných sňatků mezi Římany a „barbary“, příslušníci vyšších langobardských vrstev (šlechtici se tu nazývali *adalingi*) toužili po spojení s rodinami římské aristokracie. Prostí *faramanni* žili společně s původními obyvateli Itálie ve vesnicích i městech. Časem jak langobardské ženy, tak později muži, podleli římské módě. Na základě antických tradic zdokonalili Langobardi svou státní správu, své zákony i listiny psali latinsky a ke konci 7. stol. měla již Itálie opět **kulturu románsko-středo-mořského typu**.

7. „BARBAŘI“ V DIECÉZI BRITANNIAE

Od 3. stol. n. l. napadali římská území také **Sasové** spolu s kmeny **Anglů** a **Jutů**. Jejich útoky směřovaly nejprve do Gallie, kde byli někteří z nich usazeni jako spojenci římské říše. Své raně středověké státečky však tyto kmeny založily na území římské **Britannie**, odkud počátkem 5. stol. odešly římské posádky. Císař Honorius prý tehdy britannská města vyzval, aby se proti nájezdníkům bránila svépomocí. Naposled volala Britannie římskou armádu na pomoc podle Gildona, autora spisu „O zničení a nářku Britannie“, v r. 446, kdy se její obyvatelé obrátili na vojevůdce Aëtia. Ten však již neměl k zámořskému tažení dostatek vojenských a velmi pravděpodobně ani hospodářských sil.

Část původních obyvatel Britannie, zbavenou římské ochrany, opustila a usadili se v oblasti **Aremoriky**, která se pak od 7. stol. nazývala **Britannia minor** – dnešní **Bretagne**. Jiní se bránili sami a další si na ochranu proti útokům kmenů Skotů a Piktů pozvali na pomoc právě Angly, Sasy a Juty. Muž, který je buď ve 20. letech anebo kolem poloviny 5. stol. do Britannie povolal, je prameny uváděn pod jménem **Vortigern**. Byli usídleni v Kentu, ale vzbouřili se a začali svá území rozšiřovat. **Kolem poloviny 7. stol.** měli již většinu území římské Britannie ve svých rukou.

Přistěhovaní Germáni postupně splynuli v jeden národ, který dnes nazýváme **anglosaský**. Křesťanství k nim pronikalo od konce 6. stol., nejprve do oblasti Kentu, a první psaný zákoník vznikl rovněž v království Kent počátkem 7. stol. **Nejstarší anglosaské zákoníky**, přestože vznikaly ve stejném období jako ony, nejsou však k tzv. barbarským zákoníkům počítány, a to proto, že nebyly sepsány v latině, ale ve vlastním jazyce Anglosasů.²⁷¹

Hlavní část **Sasů** (v latině zvaní *Saxones*), žijících v dnešním Sasku, měla jiný osud, v 8. stol. podleli Frankům Karla Velikého a tímto panovníkem byli též – v tomto případě násilně – christianizováni. Christianizace pevninských Sasů se zcela vymyká běžnému průběhu jiných christianizací germánských kmenů a není pro ně v žádném případě modelová.²⁷²

8. VÝCHODNÍ SOUSEDÉ ŘÍMSKÉHO IMPÉRIA

Kromě Germánů, kteří postupně větší nebezpečí a zátěž představovali ve vztazích k římskému Západu, bojovali Římané, později pouze východní část jejich říše, také s Peršany a Slovany. Slované se na území římského Východu ovšem též usazovali, stejně tak jako se hojně nacházeli ve vojenských službách Konstantinopole.²⁷³

První konflikty Římanů s Peršany začaly ještě za doby principátu a hovoří se o nich na str. 13–18 této publikace.

271 Do latiny byly pak přeloženy ve 12. století.

272 Ve 20. stol. bylo tohoto násilného pokřesťanštění zneužíváno nacisty, kteří se snažili poukázat na to, že křesťanství bylo Germánům vnuceno zvnějška a zničilo jejich tradiční ctnosti (rozuměj obyčejně rodově polyteistické společnosti, zejména z doby velkého stěhování národů).

273 Blíže ke vztahu Byzance a Slovanů srov. např.: J. BEDNAŘÍKOVÁ – A. HOMOLA – Z. MĚŘÍNSKÝ. Stěhování národů a východ Evropy. Praha 2006; B. ZÁSTĚROVÁ (Ed). Dějiny Byzance. Praha 1992.

Způsob vlády v novoperské říši byl **absolutistický** a panovníci zde vystupovali jako sakrální králové. Dárce království byl nejvyšší dobrý bůh zoroastrovského panteonu, Ahura-Mazda. Titul král králů (v jazyce pahlaví Shahan-shah) přešel k Sásánovcům od Parthů. Sásánovští králové byli nejvyššími reprezentanty Ahura Mazdy na zemi. Ten jim uděloval královskou vznešenost, ale věřilo se také, že král sám pochází z linie bohů. Král a jeho úřad byli považováni za integrální součást božího zákona a boží moudrosti. „Království je náboženství a náboženství je království“, říkají perské prameny.²⁷⁴ Protože římský dominát se v pojetí císařské moci inspiroval u starověkých orientálních civilizací, pomáhá nám tento výrok lépe pochopit i pozici vlády a náboženských otázek v pozdní římské společnosti.

Materiální prosperita sásánovského Íránu byla považována za znak toho, že sakrální království bylo ztělesněno v konkrétním králi. Pokud by takový „pravý král“ nevládl, znamenalo by to různé katastrofy. Jako pro všechny sakrální krále, byla i pro sásánovské vládců velmi důležitá válečná vítězství.

Na počátku dominátu dosáhli Římané ve vztazích k Persii značných úspěchů. Císař **Galerius** byl sice nejprve poražen u Karrh, ale po následném vítězství nad Peršany na území Arménie (r. 297), kdy Římané ukořistili všechny poklady jejich tábora, se hranice římské provincie Mesopotamie posunula až k toku Tigridu a díky vlivu v Arménii, která bývala častým jablkem sváru mezi oběma mocnostmi, dospěla římská moc až k jezeru Van.

V první polovině 4. stol. se poměr mezi oběma velmocemi opět přiosřtil. Peršané porušili dohodu o Arménii a v r. 334 ji velkokrál **Šápúr II.** obsadil. Constantinova smrt v r. 337 zabránila tomuto císaři v plánovaném vojenském tažení, takže problémy na východní hranici zdědili jeho synové, konkrétně **Constantius II.** Šápúra, jenž vtrhl na římské území, se mu podařilo porazit, stejně tak jako Římu nepřátelskou a protikřesťanskou stranu v Arménii. To ovšem neznamenalo konec napětí; r. 344 nebo 348 došlo k velké bitvě u římské pohraniční pevnosti v provincii Mesopotamii, Singary, a poté se perský král pokoušel dobýt římského města a pevnosti Nisibis, ležícího v téže provincii. Constantius do římské armády podle perského vzoru zavedl **těžkooděné jezdce**, kteří se nazývali *clibanarii*.

V r. 359 dobyli Peršané důležité římské pevnosti Amidy a císař Constantius musel proti nim opět vytáhnout. Nařídil tehdejšímu caesaru Iulianovi, aby mu na pomoc přivedl část galských jednotek, kterým velel. Vojáci ale odmítali táhnout za císařem Constantiem, a raději tedy v dnešní Paříži svolali (r. 360) Iuliana augustem. K boji mezi ním a Constantiem nedošlo jen pro poměrně brzkou Constantiovu smrt (v r. 361).

Další válku s Peršany musel ovšem vést **Iulianus** sám. Jeho tažení, které mělo vést ke zničení říše Sásánovců, bylo velmi podrobně popsáno Ammianem Marcellinem, jenž se ho také zúčastnil. Při ústupu římského vojska z perského území r. 363 císař padl a jeho smrt se stala předmětem mravoučných vyprávění. Ammianus Marcellinus popsal Iulianovu smrt jako skon pravého filozofa, kappadocký církevní Otec Gregorius z Nazianzu se jej naopak snažil vylíčit jako podvodníka, jenž chtěl dát ukrýt své tělo, aby se

274 Denkart, The Acts of Religion 47, 5n (podle Encyclopaedia Iranica, Iranica on-line.org).

věřilo, že byl přijat mezi bohy. Ammianus nám zanechal také ukázky květnaté titulatury Sásánovců.²⁷⁵

Mír, který s Peršany musel po Iulianově smrti uzavřít na tomto tažení svolaný císař Iovianus, znamenal mimo jiné ztrátu části provincie Mesopotamie s důležitými pohraničními pevnostmi, jako byla např. Nisibis. Zřekl se také římské suverenity nad Arménií.

Za vlády Valentiniana I. a Valenta byl za záležitosti na Východě zodpovědný **Valens**, který zasáhl v Arménii ve prospěch zdejšího krále Papa. Ten se však posléze chtěl zbavit nejenom perského, ale i římského poručnictví, a na svém území začal pronásledovat křesťany. Nakonec byl od Římanů zavražděn. Za **Theodosia I.** se obě velmoci ohledně Arménie dohodly na vymezení sfér vlivu, přičemž čtyři pětiny arménského teritoria náležely pod vliv Persie.

Po rozdělení impéria v r. 395 bylo už odvracení perského nebezpečí čistě **záležitostí konstantinopolských panovníků** a jejich vojevůdců. Velmi dobré vztahy se sousední veleříší udržovala **Arcadiova vláda**. Král Jazdkart I. (399–420) tehdy legalizoval existenci křesťanství ve své říši. Když ale křesťané rozbořili zoroastrovský chrám (tzv. chrámy ctitelů ohně) v Súsianě, došlo opět k zákazu jejich náboženství a křesťané se uchýlovali na území východořímské říše, v té době ovládané **Theodosiem II.** a jeho sestrou Pulcherií, kteří je perské vládě odmítali vydat.

Bahram V. Gór (420–438), za něhož ztratila poslední zbytky své samostatnosti Arménie, v pronásledování křesťanů ve své říši pokračoval. Theodosiův vojevůdce alanského původu a arián Ardabur vytáhl r. 421 na jejich obranu, ale boje nevedly k žádným výsledkům, a když vpadli na území východořímské říše Hunové krále Roase, byl mezi velmocemi uzavřen mír, který měl trvat sto let.

R. 442 se však opět již kombinoval vpád Hunů a Peršanů. Konstantinopolská vláda se obojím zavázala k placení daně za mír.

Nástupce Bahrama V. Góra **Jazdkart II.** se pokusil vnutit státní náboženství Persie, zoroastrismus, křesťanským **Arménům**. To vyvolalo povstání tzv. **Vardanovců** v r. 451. Arménská církev za těchto bojů neměla možnost přijmout závěry chalkédonského koncilu a stala se tak církví s vyznáním mírně se lišícím od katolického. Dodnes je autokefalní a vede ji **katholikos**, sídlící v Jerevanu.

Císař **León I.** (457–474) využil zahraničního ohrožení Persie tzv. Bílými Huny (Heftality) i momentální slabosti její královské vlády a odmítl Peršanům nadále platit tribut.

Za jeho nástupce **Anastasia** byla k velké nelibosti Peršanů naproti jejich pevnosti Nisibis vybudována římská pevnost Daras (v r. 507). I za císaře **Iustiniana I.** boje s Persií pokračovaly (viz též níže) a máme o nich podrobné svědectví historika Prokopia.²⁷⁶

275 „Já, vladař Sapor, král králů, společník hvězd, bratr Slunce a Měsíce, mému bratru Constantiovi“. Odpověď římského císaře má také zajímavý, i když skromnější, výčet titulů: „Já, Constantius, vítěz na zemi i na moři, vždy vznešený, mému bratru, králi a imperátoru Saporovi“. (Ammian. XVII 5, 3; XVIII 5, 10.) Byzantský historik Menander Protector (IV 8, 1722) zachytil tituly krále Chusrava I.: „Chusrav, král králů, pán těch, kdo mají moc, vladař národů, kníže míru, zachránce lidstva, dobrý a věčný člověk mezi bohy, nej-mocnější bůh mezi lidmi, nejctihodnější, vítězný, nastolený Sluncem, společník hvězd.“

276 Přeložili A. Hartmann a K. Rubešová.

Novoperská říše trvala do poloviny 7. století, kdy jí (za tažení z let 637–650) **dobyli muslimové** a stala se součástí jejich chalífátu na východě.²⁷⁷

9. SHRnutí

Tzv. **barbarské germánské státy** vznikly pouze na území říše západořímské.

Ve většině z nich panovala dobrá spolupráce mezi původním obyvatelstvem a Germány, která přispívala k jejich romanizaci. Ariánství vytrvalo do konce jejich existence jen ve státě Ostrogótů a Vandalů. Ostatní Germáni doby velkého stěhování národů se postupně stali součástí evropského katolického univerza.

Svalovat vinu za pád římské říše na Západě pouze na invaze „barbarů“, jak to činil např. A. Piganiol, který napsal, že „římská civilizace nespáchala sebevraždu, ale byla zavražděna“,²⁷⁸ není správné. „Barbarské“ vpády a vnitřní problémy říše však nabyly hrozivých rozměrů ve stejném čase, kombinovaly se a společně vytvářely kritické situace (např. vzpomínaný nedostatek lidských zdrojů na venkově, a zároveň také v armádě).

Novoperská říše oslabovala římský Východ zejména hospodářsky, vojenské úspěchy obou stran se střídaly bez trvalejších a podstatnějších územních zisků, střídavě byly i úspěchy v získávání sfér vlivu v Černomoří a v kavkazské oblasti.

277 O těchto událostech i o muslimských výbojích proti Byzanci srov. citovanou práci „Stěhování národů a východ Evropy.“

278 A. PIGANIOU. L'empire chrétien (325–395). Paris 1947. Str. 422.

IV. ZÁPADOŘÍMSKÁ ŘÍŠE PO ROZDĚLENÍ STÁTU

Od roku 395 se východní a západní část římské říše vyvíjely odděleně. Nešlo však o vývoj zcela odlišný, mnohé problémy i způsoby řešení situací se dají porovnat. Stále se také alespoň do jisté míry udržovalo vědomí říšské jednoty.

Vláda mladšího z Theodosiových synů císaře **Honorio** (395–423), stejně tak jako dlouhé panování jeho nástupce, Theodosiova vnuka Valentiniana III. (425–455), byly silně poznamenány **vrcholícím stěhováním národů**. **Honorioův** dvůr, jenž r. 402 natrvalo přesídlil do **Ravenny**²⁷⁹ a na němž měl do r. 408 významné postavy **magister militum Stilicho**, napůl Vandal a napůl Říman, se snažil o co nejlepší spolupráci s důležitými „barbary“ této doby, **Vizigóty a Huny**. Smlouva s Vizigóty byla r. 405 upevněna vzájemnou výměnou rukojmí a zcela podobně tomu bylo i při uzavření nové smlouvy s Huny (r. 408). V obou případech byl jedním z rukojmí syn magistra militum Gaudentia Aëtius, pocházející z provincie Moesie, který tak navázal blízké kontakty s nejnámennějšími mezinárodními partnery římského Západu. Říše se snažila o **politiku udržování rovnováhy v „barbarském“ světě**, o to, aby se „barbari“ co nejvíce oslabovali vzájemnými boji. Navzdory všem Honorioovým a Stilichonovým opatřením však stejně došlo ke **třem pustošivým vpádům do samotné Itálie** – dvakrát šlo o Alarichovy Vizigóty, jednou o invazi Ostrogóta Radagaisa. Stilicho padl r. 408 za oběť antibarbarské reakci.

Úspěchem vlády bylo **usídlení vizigótských foederátů** v jižní Gallii, o kterém píšeme v předchozích kapitolách. Měli tu bránit říši proti „barbarům“, pronikajícím do Gallie ze severu, i těm, kteří se usídlili v Hispánii. Velkou zásluhu na jejich usazení v jihogallských provinciích měl Honorioův další významný a značně samostatně jednajícím vojevůdce **Constantius**. Severní hranicí gótských sídel byla řeka Loira, která se stávala **novou obrannou linií říše**, protože rýnskou hranici se už jen málokdy dařilo účinně bránit.

Honoriova doba nebyla prosta ani **uzurpací**, z nichž nejzávažnější bylo uchvácení moci **Constantinem III.** v Británii r. 407. S ním se totiž zdejší vojáci přesunuli do Gallie, což byl pro římskou **Británii** počátek konce. V Gallii si Constantinus III. počínal úspěšně a ovládl i Hispánii, r. 411 jej však vojevůdce Constantius zajal. K uzurpací s vážnými důsledky došlo i v **severní Africe**, kde r. 413 povstal **comes Heraclianus**. V Itálii, kde se vylodil, byl sice vojsky císaře Honorio poražen, ale jeho povstání znemožnilo dodat galským Vizigótům dohodnuté množství obilí a jejich král **Athaulf**, panovník, jenž podle historika Orosia chtěl prý dokonce ovládnout římskou říši a nahradit ji říší Gótů, pozvedl na trůn opět někdejšího Alarichova spolupracovníka Prisca Attala. I Athaulfa však Constantius porazil. V r. 421 Honorius tohoto vojevůdce přibral jako spoluvládce (**Constantius III.**, který ještě téhož roku zemřel). Constantiovou manželkou byla Honoriova sestra **Galla Placidia**, která se v posledním období jeho vlády s Honoriem nepohodla a musela odejít do bezpečí na Východ.

279 Bylo to dalším znamením toho, že se římský svět stahuje do defenzivy.

Honoriova smrt zastihla Západ v situaci, kdy zde nebyl žádný dospělý dědic trůnu a nedalo se počítat s tím, že by východořímský vladař Theodosius II., jehož říše byla vystavena vpádům Hunů a Peršanů, mohl s úspěchem řešit problémy obrany Západu. Dvorští úředníci tehdy pozvedli na trůn jednoho ze svého středu, císaře **Johanna** (423–425). Jak Constantinus III., tak Johannes se dali provolat císaři kvůli záležitostem obrany určitých území. Hájení impéria jako celku se v pozdní antice stávalo stále obtížnějším.

Theodosius II. Johannovu vládu neuznal, ale nedokázal se na západořímský trůn prosadit sám, takže s Gallou Placidii a jejím synem vyslal do Itálie vojsko, které mělo dosadit malého Valentiniana. Johannes zase poslal svého tehdy ještě civilního úředníka **Aëtia** pro pomoc k Hunům.²⁸⁰ Ten jich sice přivedl s sebou údajně 60 tisíc a sám jim také velel, ale přišel pozdě, Galla Placidia dala už krátce předtím Johanna popravít. Nicméně s Aëtiem, který měl velký vliv na jedny z nejsilnějších „barbarů“ tehdejší doby, se usmířila, a tím začala jeho vojenská kariéra, která v roce 435 vyvrcholila spojením funkcí *magister utriusque militiae* a *patricius*. Často bývá označován za skutečného vládcе římské říše místo císaře, nikdy se však nepokusil o uzurpaci císařské moci. Těch byla Valentinianova doba uchráněna.

Éra **Valentiniana III. a Aëtia** byla posledním obdobím západořímských vítězství. Podarilo se obnovit rýnskou hranici v Gallii, třebaže i hranice na Loirě byla nadále posilována. Římané se svými spojenci překazili v r. 451 Attilovi jeho plány na světovládu. Na území Západu byli usídleni **noví foederáti** (Burgundi, Alani, a i foederátní vztah k Hunům byl říši dlouho prospěšný), ve foederáty byli přeměněni Frankové-Saliové i část Ripuariů. Velkým problémem se ovšem stalo vandalské vylovení v severní Africe.

Ve vnitřní politice je tato doba poznamenána snahou císařovny-regentky střežit trůn pro jejího nezletilého syna, která se vyznačovala tím, že se vždy pokoušela mít proti jednomu mocnému muži říše v záloze jiného, případně je i štvát proti sobě (např. comita Africae Bonifatia proti Aëtiovi),²⁸¹ i tvrdým jednáním vůči její vlastní dceři, princezně Honorii, která pak údajně požádala o pomoc krále Attilu (bylo to před jeho tažením do Gallie).²⁸²

Dále zde pozorujeme silné snahy ozdravit **daňovou politiku**. V r. 441 vychází zákon, který měl zrušit všechna daňová privilegia i výjimky z *muner*,²⁸³ několikrát se objevují zákony, zasahující proti hrabivým vymahačům daní. Nově byla zavedena daň z obratu obchodníků (*siliquaticum*), protože příjmy státního rozpočtu byly vzhledem k nutným výdajům, hlavně na obranu, velmi nízké. Legislativa této doby je vůbec bohatá, objevuje se zde i norma, která posílila **nároky papeže**,²⁸⁴ jímž byl v té době **Lev Veliký**, na jeho primát v církvi na Západě. Valentinianovy zákony jsou obsaženy v Novellách ke Kodexu Theodosianu, do Kodexu samotného se dostala norma, kterou Valentinianus III. podepsal již jako

280 Často se uvažuje o legitimitě tohoto kroku. Hunové byli však západořímskými foederáty a Johannes se cítil být zákonným vládcem západořímské říše.

281 Prokopios považuje Aëtia a Bonifatia za „poslední Římany“.

282 Hunský král požadoval k této nevěstě údajně jako věno Gallskou praefekturu (Marcell. Com. ad a. (mylně) 434; Joh. Ant. frg. 199, FHG IV, str. 613n; Priskos frg. 15n, FHG IV, str. 98n; Jord. Get. 223n).

283 Žádoucí účinek ovšem neměl.

284 Nov. Val. XVII.

sedmiletý – tzv. **citační zákon z r. 426**,²⁸⁵ který je důležitou součástí snah císařů 5. a 6. stol. uspořádat dosud platné normy římského práva. Častá je nejen v legislativě rétorika, která zdůrazňuje hodnotu svobody a občanství, a to ve spojitosti s úsilím o lepší obranu říše.

Po uklidnění zahraničně politické situace, zejména po smrti krále Attily, si mohl císař Valentinianus dovolit zakročit proti Aëtiovi, kterým se cítil být omezován, a proti němuž jej podněcovali i někteří dvorští úředníci. Sám se v září 454 podílel na jeho zavraždění.²⁸⁶ Rok nato podlehl pomstě dvou jeho „barbarských“ družiníků a na Západě opět nebyl žádný legitimní dědic trůnu.

Poslední dvacetiletí římské říše na Západě (obraz urychleného úpadku)

Po smrti vojevůdce Aëtia a vymření theodosiovské dynastie zabitím Valentiniana III. byl vývoj římské říše na Západě už jen jakýmsi epilogem k poslední době její slávy, spojené s Aëtiovými vítězstvími. Císař **Petronius Maximus** vládl jen necelé tři měsíce. Na svém útěku z Říma, který se chystal dobýt vandalský král Geiserich, byl vojáky a lidem dopaden a zabit.

Poté přišla doba vlády někdejších Aëtiových podřízených velitelů, z nichž prvním byl císař Avitus. **Eparchius Avitus** pocházel z významné galské senátorské rodiny. Již v mládí si získal přátelství galských **Vizigótů**, jejichž královský dvůr v Tolose poprvé navštívil r. 425. V roce 439 se jako *praefectus praetorio Galliarum* podílel na vyjednáváních s vizigótskými foederáty o míru uzavřeném s nimi po jejich povstání. Předpokládá se, že zde též ovlivnil výchovu jednoho ze synů Theodericha I., budoucího krále Theodericha II., který získal antické vzdělání i lásku k antické tradici. Jako soukromá osoba a přítel Gótů se Avitus podílel také na jednáních o jejich účasti na obraně Gallie za Attilova tažení r. 451.

Císař Petronius Maximus jej jmenoval do funkce *magister militum praesentalis* a opět ho využil jako vyslance k Vizigótům, aby si po svém nástupu na trůn s nimi zajistil mír. Když byl Petronius zabit, zdržoval se Avitus ještě u nich, a byli to právě **vizigótské foederáty**, kteří jej tady 9. července roku 455 **provolovali císařem**.²⁸⁷ Jeho krátkou vládu ukončili již roku 456 další z Aëtiových blízkých spolupracovníků, *magistri militum* Maiorianus a Ricimer, kteří jej porazili v bitvě u Placentie. Avitova kariéra i pád jsou dobrým příkladem toho, jak i vnitropolitické události říše v těch dobách silně závisely na podpoře „barbarů“, a jak se dál vyvíjela moc nejvyšších velitelů armády na Západě směrem, který určili vojevůdci Arbogast, Stilicho, Constantius a Aëtius. Po Aëtiově zavraždění byly pak důležité události na Západě zejména v rukou „barbarů“.

Integrační procesy byly jedním ze základních a nutných trendů římských dějin. (Na jejich počátku stálo už administrativní sjednocení Itálie po spojenecké válce v letech

285 CTh. I 4, 3.

286 Marcellinus Comes (Chron. ad a. 454) komentuje jeho smrt slovy: *Cum ipso Hesperium cecidit regnum, nec hactenus valuit relevari* (s ním říše západořímská upadla a až dodnes se nedokázala pozvednout). Psal v 6. stol.

287 Nejdříve k jeho provolání došlo v jejich sídelním městě Tolose (Toulouse), teprve poté v Arelate (Arles), sídle galského praefekta praetorio.

90/ 89 př. n. l.) V době velkého stěhování národů probíhaly však tyto procesy velmi často na Římu nezávisle a proti jeho vůli.

Ricimer byl, podobně jako ve 4. stol. Frank Arbogast, ryze „barbarského“, třebaže velmi vznešeného původu. Stal se jedním z Aëtiových vyšších velitelů, ale jeho konkrétní kariéru až do r. 456 neznáme. Uvedeného roku velel jako Avitův *magister militum* výpravě proti Vandalům na Sicílii²⁸⁸ a o rok později pomohl na západořímský trůn císaři Maiorianovi. V této době byl již nejen nejvyšším velitelem západořímského vojska, ale měl i titul patricia.

Maiorianus patřil k nejvýznamnějším pozdně římským panovníkům. Od února roku 457 měl titul *magister utriusque militiae* a na konci téhož roku se na základě **Ricimerovy vůle** a svolání vojskem stal západořímským císařem. Jeho zákony jsou obsaženy v Novellách, připojených ke Kodexu Theodosianu. Nechybí v nich legislativa proti hrabivým vymahačům daní, objevuje se tu snaha obnovit fungování kurií. Jako první západořímský císař (od smrti Theodosia Velikého) Maiorianus opět **osobně velel vojsku** a r. 460 odplul na výpravu proti **Vandalům** do Afriky.

Do Itálie se však vrátil jako poražený a jeho bývalý příznivec Ricimer jej nejen sesadil, ale dal také mučit a popravit (roku 461). Maiorianus nebyl totiž ochoten být loutkou v Ricimerových rukou. V listopadu r. 461 dosadil poté tento říšský vojevůdce a patricius dalšího císaře, rodáka z italské Lucanie, **Libia Severa**.

Ricimer byl v té době faktickým vládcem **Itálie**.²⁸⁹ V jižní **Gallii** vládl **Vizigótům** velmi samostatný král Eurich, **Frankové-Saliové**, kterým panoval Chlodvíkův otec Childerich, byli etablováni v Gallii na sever od Sommy, uzemí mezi Sommou a Loirou nezávisle ovládal Říman **Aegidius**, *magister militum*, jmenovaný císařem Avitem nebo jeho nástupcem Maiorianem, který se opíral o pokračující foederátní vztahy s Franky-Salii, v údolí Rhôny existoval **burgundský stát**. Do severní **Hispanie** pronikali **Vizigóti**, část této diecéze (Gallaecia) byla obsazena **Svéby**. V **západořímské Africe** pokračovala vláda silného **vandalského krále** Geisericha. V Pannonii byli v té době usazeni **Ostrogóti a další „barbaři“**, v horním Podunají, v Noriku a Raetii, se udržovaly už jen zbytky římských posádek. V Dalmatii se po Aëtiově smrti vzbouřil a fakticky osamostatnil *comes Dalmatiae* **Marcellinus**, Aëtiovův přítel, opírající se rovněž o jednotky Hunů, který se tu úspěšně udržel až do roku 468. Britannie se stále více dostávala pod vládu **Anglů, Sasů a Jutů**.

Římský Západ byl v oné době pestrou mozaikou států a území „barbarských“ etnik či osamostatněných římských velitelů, oblastí, které jen formálně vládl císař (či jeho vrchní vojevůdce). Vandalové navíc ohrožovali i poslední výspu ještě poměrně fungující císařské moci, Itálii. V roce 464 si západořímský posel císaře Leonta, patricius Tatianus, jeho mírové nabídky však vandalský král nepřijal. Východořímská výprava proti Geiserichovi v r. 468 skončila fiaskem.

288 Zde jejich panství, stejně tak jako na Sardinii, Korsice, Baleárách a Pithýsách v r. 474 oficiálně uznal Zénón.

289 V německy psané literatuře je tento vojevůdce nazýván *Kaisermacher*.

Císař **Libius Severus** zahynul přirozenou smrtí a do nástupu dalšího císaře ovládal část římského Západu, tu, která ještě podléhala císařům, Ricimer. Pravděpodobně také díky opoře v **Marcellinu Comitovi**, který spolupracoval již s císařem Maiorianem, se poté na západořímský trůn prosadil kandidát římského Východu **Anthemius**. Může o tom svědčit též titul patricia, jež Marcellinus od Anthemia obdržel, přičemž i nadále patriciát na Západě zastával rovněž Germán Ricimer. Existence dvou západořímských patriciů není sice výjimkou, za Valentiniana III. byl kromě Aëtia patriciem i Petronius Maximus. To však byl „civilní“ patricius vedle vojenského, zatímco nyní vedle sebe stáli dva patriciové vojenští – Marcellinus měl totiž od roku 461 titul *magister militum* a hlavně měl faktickou vojenskou moc. Vládl v Dalmatii samostatně, ale byl nakloněn staré římské imperiální myšlence, ochotný ke spolupráci s římským Východem, aby prospíval římskému Západu. Vystupoval proti vládě „barbara“ Ricimera, který se ještě neodvážil císaře na Západě zcela odstranit, ale zacházel s nimi jako se svými podřízenými.

Prokopius Anthemius se narodil v Konstantinopoli a také celou svou vojenskou kariéru absolvoval na území římského Východu. V roce 455 dosáhl na Východě konsulátu a hodnosti patricia, do níž byl jmenován císařem Markianem. Císař León, Markianův nástupce, s ním r. 467 vyslal do Itálie východořímské vojáky a dosadil jej na západořímský trůn. Jeho snaha opřít se o Marcellina Comita proti Ricimerovi a spolupráce římského Východu a Západu jsou jedněmi z posledních pokusů, jak zabránit úplnému ovládnutí západořímské části říše „barbary“.

Roku 472 došlo mezi Anthemiem a Ricimerem k občanské válce, v níž Ricimerovi pomáhal jeho synovec, budoucí burgundský král **Gundobad**.²⁹⁰ Gundobad měl přitom již v tomto roce též římskou vojenskou hodnost (pro Gallii). Několikaletá epizoda Anthemiovy vlády skončila tedy **zásahem dvou mocných „barbarů“**, kteří oba formálně byli římskými úředníky, ale rozhodovali samostatně, nezávisle na císaři vládnoucím na Západě i v Konstantinopoli.

S **vandalským královským rodem** byl spřízněn Anthemiův nástupce **Anicius Olybrius**, významný představitel římských senátorských kruhů. Po návratu Valentinianovy manželky Eudoxie z vandalského zajetí, kam upadla r. 455, si tento šlechtic a patricius vzal za ženu její mladší dceru Placidii. Protože Geiserichův syn Hunerich byl ženat s její starší sestrou Eudocií, stal se Olybrius Hunerichovým švagrem. Své nároky na vládu tak mohl opřít o příbuzenství s rodem Valentiniana III., a navíc o konkrétní mocenskou **podporu Vandalů**. Císařem jej opět povolal **Ricimer**.

Přes příbuzenství s Valentinianem III. byl v Itálii chápán jako jakýsi „vandalský císař“.

Nejvyšším západořímským vojenským velitelem se za něj po smrti Ricimera v r. 472 stal Burgund Gundobad.

Po Olybriově smrti byl v březnu roku 473 povolán z **vůle vojevůdce a patricia Gundobada** císařem velitel gardy předchozího panovníka, **Glycerius**. Západořímský císařové sice ještě nastupovali, ale reprezentovali už daleko více tradici nežli faktickou moc. Roku 474 Glyceria sesadil jeho nástupce Iulius Nepos.

290 Marcellinus Comes již v této době nebyl naživu.

V této době nebylo císařství dědičné, zato se **dědičnost** začala projevovat ve **vysokých vojenských funkcích**. V Gallii zdědil po otci Aegidiovovi jeho postavení syn **Syagrius**, přičemž oba na svém území vykonávali moc vojenskou i administrativní, takže se jejich enkláva podobala království, a v Dalmatii zdědil po svém strýci Marcellinu Comitovi nejvyšší moc uvedený **Iulius Nepos**.

Prováděl zde politiku přátelskou vůči konstantinopolské vládě a císař León jej pověřil tažením proti Glyceriovi do Itálie. Po sesazení Glyceria byl Nepos sám povolán císařem. Opakovala se tedy podobná situace jako při nástupu Anthemia. V jeho době vypověděl vizigótský král Eurich foederátní smlouvu s Římany a **osamostatnil vizigótský stát**.

Ještě v období vlády Valentiniana III. a Aëtia (do r. 454/5) byla **jednota římského Západu** až na výjimky stále realitou. Marcellinus Comes v Dalmatii (od r. 454) a Aegidius v Gallii (od r. 461) se již přizpůsobili nové situaci, v níž centrální moc byla schopna postarat se jen o Itálii, a chránili svá území před „barbary“ podobně jako ve 3. století tzv. gallští císařové. Na římském Západě se po r. 455 nový typ moci, kde byly nejvyšší **administrativní a vojenské pravomoci spojeny**, začal prosazovat i mimo oblasti ovládané „barbarskými“ králi. Byl to na stávající poměry lépe adaptovaný, a tedy progresivní typ správy.

Sloučení vojenských a civilních pravomocí byzantských státních úředníků obsahovaly reformy císaře Hérakleia (610 – 641), kterými na Východě římské říše skončil dominát. Na Západě tedy cestou přirozeného vývoje vznikalo a prosazovalo se to, co na Východě jako reakci na situaci vytvářela císařská nařízení.

Muž, který sesadil Iulia Nepota, byl Říman z Pannonie, **Orestes**. Císař Nepos mu udělil tituly *magister militum* a *patricius* a on pak k jeho sesazení použil vojska, které mu svěřil k tažení proti Eurichovi do Gallie. Místo boje s bývalými vizigótskými foederáty dosadil na trůn svého šestiletého syna **Romula, řečeného Augustulus**, a sám panoval za něho. Nepos dál žil a také vládl v Dalmatii.

Za krátké vlády Oresta a Romula byla nejdůležitější událostí již vzpomínaná vzpoura „barbarských“ žoldnéřů v Itálii, vedených jejich velitelem **Odoakerem**.

Posuzujeme-li posledních zhruba dvacet let vývoje západořímské říše, lze zcela objektivně říci, že to byl již jen zřetelný přechod k vládě „barbarů“ na Západě. Legislativa západořímských císařů končí novellou císaře Anthemia (z roku 468). Nedlouho poté vydává vizigótský král Eurich první z tzv. barbarských zákoníků. Poslední velkou vojenskou akcí římského Západu uskutečnil císař Maiorianus (neúspěšné tažení proti Vandalům). Slavné bitvy byly pak v oblastech bývalé říše západořímské a v jejím blízkém sousedství zaznamenány už jenom v rámci „barbarského“ světa anebo mezi „barbary“ a Byzanci (s jedinou výjimkou, kterou bylo Chlodvíkovo vítězství nad Aegidiovým synem a nástupcem Syagriem). Území západořímské říše se v průběhu 5.–6. stol. rozpadlo na království Vizigótů, Vandalů, Svěbů, Burgundů, Franků, Ostrogotů, Anglů a Sasů; před ostrogótskou v Itálii krátce existovala Odoakerova vláda, r. 568 vznikl v Itálii poslední z tzv. barbarských států, langobardský. **Evropa Římanů se na Západě změnila v Evropu „barbarů“.**

V. VÝVOJ ŘÍMSKÉHO VÝCHODU PO ROCE 395 (DO SMRTI CÍSAŘE IUSTINIANA)

Po smrti Theodosia I. v r. 395 se vlády na Východě říše formálně ujal jeho nezletilý syn **Arcadius**. Faktické vlády se zmocnili dva ctižádostiví úředníci, *praefectus praetorio Orientis* Rufinus a *praepositus sacri cubiculi* Eutropius. Byla zde tedy podobná situace jako na Západě, kde vládu za nezletilého Honoria vykonával vojevůdce Stilicho.

Řečtina se na Východě říše začala jako úřední jazyk prosazovat už od doby Arcadiovy vlády a vlády Theodosia II, a to nejprve v soudnictví. Její nástup do státních institucí byl ovšem velmi povolný.²⁹¹ Až do konce existence byzantské říše se její obyvatelé ostatně označovali jako Rhómaiové, čímž zřetelně dávali najevo kontinuitu s antickou římskou říší.

Gót a *comes rei militaris* Gainas, jenž vedl východořímské jednotky, které se roku 395 vracely na Východ, podle Stilichonova návodu dal pokyn k Rufinově zavraždění. Mezi oběma polovinami dříve jednotné říše vzniklo hned krátce po rozdělení veliké napětí, k němuž přispěly také spory o správu Illyrské praefektury. Není však zřejmé potřeba se domnívat, že toto napětí bylo dáno zásadní historickou odlišností vývoje obou částí impéria. Spíše šlo o záležitost osobní rivality mocných ve východořímské a západořímské politice. Ve stejném roce se se svými vizigótskými bojovníky vzbouřil Alarich I. a plnil v Thrákii, Makedonii i Řecku. Už po roce 401/2 (Alarichovo tažení do Itálie) se však Východořímané hlavní masy **Vizigótů zbavili**. Od té doby byli tito Gótové již jen pomocníky a z velké části také problémem Západořímanů.

Zato od r. 395 začali do oblastí římského Východu pronikat **Hunové**. Jejich první jménem známý král Uldin Východořímanům sice pomohl zbavit se odbojného Vizigóta Gainy, ale v r. 405 a 408 říši vojensky napadl. (Gainův osud poznamenala **antigermánská reakce**, která na Východě propukla prakticky ve stejné době jako na Západě.)²⁹²

Arcadiova vláda trvala právě do roku 408, kdy jej vystřídal další císař z theodosiovské dynastie, **Theodosius II.** Obecně je v pramenech považován za panovníka slabšího, hlavně pokud se týká zahraniční politiky. Období jeho vlády však bylo po této stránce velmi neklidné. Jeho část říše znepokojovali **Peršané i Hunové**. Zvláště s těmito nomády měla Theodosiova vláda obrovské těžkosti. Protože Západořímané ji předběhli s uzavřením foederátní smlouvy s Huny, jejichž říše se stále více upevňovala, mohli Východořímané využívat jen vojenských služeb hunských přeběhlíků, které pak hunští vladaři striktně vyžadovali zpět a tvrdě je trestali. Ve vyžadování přeběhlíků nacházeli také záminky k dalšímu a dalšímu plnění východořímských území.

291 CJ VII 45 12, r. 397 a Nov. Theod. XVI 8, r. 439.

292 R. 399 brojil proti barbarizaci státu ve své řeči *De regno* filozof Synesios z Kyrény. Gainova vzpoura byla ovšem zapříčiněna i náboženskými důvody. Jako arián totiž marně požadoval přidělení jednoho z konstantinopolských kostelů k ariánským bohoslužbám.

V roce 421/2 přitom vedle Hunů znepokojovali východořímskou říši i Peršané. Hunskému králi Roasovi začala Konstantinopol platit tribut za mír.

Přes nepříznivou zahraničně politickou situaci neuznal Theodosius II. v r. 423, po smrti císaře Honoriana, vládu na Západě zvoleného císaře **Johanna**. Původně chtěl i tady vládnout sám, ale vzpoura velitele západořímské Afriky Bonifatia jej donutila tento záměr opustit. Pomohl však svými vojsky, vedenými alanskými vojevůdci Ardaburiem a jeho synem Asparem, na trůn Honoriovu synovci Valentinianovi III., na počátku tzv. Johannovy uzurpace čtyřletému. Regentství za něj do jeho dospělosti vykonávala jeho matka, císařovna **Galla Placidia**, jedna z nejvýznamnějších žen v římské politice.

Největší škody od Hunů však říši přinesla 40. léta 5. stol. Celé oblasti v Podunají byly zpusťeny. Tragický obraz takového poplenu nám zanechal historik Priskos, který dolním Podunajím procházel v r. 449. V r. 447 požadovali Hunové jako daň za dodržování míru ročně částku 1200 liber zlata, jednorázovou „válečnou náhradu“ 6 000 solidů, výkupné za jednoho zajatce se zvýšilo z 8 na 12 solidů.²⁹³ Podle Priska poplatky Hunům znamenaly pro římský Východ neobyčejnou zátěž. Pokud lze jeho údajům věřit (píše dokonce o sebevraždách bohatých daňových poplatníků), musela být rovnováha konstantinopolského státního rozpočtu velmi křehká. Rozpočet zatěžovala navíc jistě i ustavičná hunská poselstva na konstantinopolský dvůr, jejichž účelem mnohdy bylo hlavně získat bohaté dary pro vybrané vyslance, oblíbence a logady hunských králů. Theodosius II. se na radu dvorského eunucha Chrysofa rozhodl dát krále Attilu zavraždit, což se nezdařilo.

Hlavní boj však s hunskou říší opět **vybojovali Západořímané**.

V době Theodosiovy vlády byly vztahy mezi západní a východní polovinou říše vcelku dobré. Východořímané se ve 30. letech 5. stol. pokusili (neúspěšně) zasáhnout proti Vandálům v Africe, v případě konfliktu s Huny r. 451 se však neangažovali. Ostatně Západořímané jim proti tomuto nepříteli nepomáhali také; za všech hunských plenění na Východě dodržovali foederátní smlouvu, již s těmito „barbary“ měli.

Jednou z nejdůležitějších událostí vlády Theodosia II. je vypracování první velké oficiální kodifikace římského císařského práva, známé jako **Codex Theodosianus**. Obsahuje výtahy z císařských konstitucí panovníků dominátu, které dosud měly anebo mohly zůstat v platnosti. Je rozdělen do 16 knih, v nichž jsou konstituce řazeny tematicky (v rámci témat pak chronologicky), a v moderních edicích k němu přísluší také *leges novellae*, které vyšly v době po kodifikaci, jež byla dokončena v únoru r. 438. 1. ledna r. 439 přijal tuto kodifikaci na zasedání římského senátu Západ. Na základě Theodosiova kodexu proběhly první historicky známé **recepte římského práva**, a to v tzv. germánských barbarských státech.

Po smrti Theodosia II. v r. 450 se novým vládcem Východu stal **Markianos**, v oblasti zahraniční politiky odvážnější (ihned například odmítl platit Attilovi tribut za mír). Mezi ním a vojevůdcem Západu Aëtiem se rozvinuly bližší vztahy, nové náznaky vojenské spolupráce mezi oběma polovinami impéria (pomoc proti Attilovi za jeho invaze do severní Itálie v r. 452, kdy Východořímané vpadli na hunské území). Nelze tedy říci, že by se pouhým

293 Hodnotu solidu nám ozřejmí např. to, že roční potřeby jednoho vojáka římské armády přišly na 30 solidů, běžná rodina dokázala žít zhruba z 5 solidů za rok.

rozdělením moci mezi dva císaře Východ se Západem rozešel.²⁹⁴ Dvojice konsulů nastupovaly podle výběru obou panovníků (jeden za západní, druhý za východní část říše), zákony oficiálně platily pro celé impérium a ani záležitosti obrany nebyly po prvních letech nepřátelství od sebe nijak důsledně oddělovány.

Markianovy zákony se snažily zasáhnout proti korupci v úřadech a zabrzdit krizi měst. V tom měl Východ podobné problémy jako druhá část impéria. Vznikala ovšem také legislativa ve prospěch senátorského stavu.

V době mezi smrtí císaře Petronia a nástupem Avita vládl Markianos krátce i západořímské říši. Neváhal v této době usadit v Pannonii Ostrogóty králů Valamira, Thiudimira a Vidimira, takže představa jednoty říše musela zůstat velmi živá.

Jednou z největších událostí doby Markianovy vlády byl **IV. ekumenický koncil** v Chalcedonu r. 451. V jeho přípravě se ovšem silně angažovali především ortodoxní západořímscí vladaři, Valentinianus III. a Galla Placidia,²⁹⁵ římský papež Lev I. a Markianova manželka Pulcheria.

Jako další konstantinopolský císař pak nastoupil **León I.** (457–474). Podobně jako bylo zvykem na Západě, byl na trůn pozvednut z **vůle magistra militum Aspara**, který byl alanského původu. Pro opory své moci sáhl však do rezerv vlastní římské říše, k horským kmenům Isaurů, kteří žili v Malé Asii a nebyli ještě příliš romanizováni.

Vojenské výpravy jeho doby nebyly úspěšné. Zvláště neblaze se do historie zapsalo tažení **proti Vandálům** do severní Afriky v r. 468. Vedl je Leontův vojevůdce Basiliskos, který se však dal Geiserichem podplatit a východořímská říše nejen nedokázala Vandaly z Afriky vypudit, ale utrpěla ještě obrovské ekonomické ztráty (námořní výprava přišla na 9 milionů solidů). Basiliskos ovšem díky ochraně císařovny Veriny, která byla jeho sestrou, svou zradu přežil.

Za zmínku stojí, že athénský Parthenón, chrám Athény Panny, byl v Leontově době přeměněn v křesťanský kostel.

Za jeho vlády se ohlásila i **další vlna stěhování národů z euroasijských stepí**. R. 463 se v Konstantinopoli objevili vyslanci Saragurů, Ogurů a Onogurů, kteří byli ze svých sídel vyhnáni Sabiry, a tyto kmeny zase vypudili **Avaři**,²⁹⁶ kteří asi r. 561/2 pronikli do dolního Podunají.

Isaurský prvek se poté v říši i nadále prosazoval a jeden z náčelníků isaurských kmenů, vlastním jménem Tarasikodissa, se v r. 474 stal novým konstantinopolským panovníkem. Jako císař přijal křesťanské jméno **Zénón** (474–491).

Problémy jeho vlády představovali domácí uzurpace, pokračující církevní spory, a také často plenící ostrogótské foederáti. Dva roky po Zénónově nástupu na trůn došlo k sesazení západořímského císaře Romula, jež znamenalo další problémy, tentokrát se vztahem ke druhé polovině říše. Zénón nepovažoval její západní část za ztracenou ani lhostejnou, v roce Romulova sesazení však musel čelit uzurpací již zmiňovaného Basiliska.

294 Za vandalské invaze v r. 455, kdy vládl Petronius Maximus, Markianos nezasáhl. Příčinou mohla však být nečekanost a velmi rychlé dosažení úspěchu této vandalské operace.

295 Ta zemřela ještě před zahájením koncilu, v r. 450.

296 Tuto typickou vlnu velké migrace zachycuje Priskos (frg. 30, FHG IV, str. 104n).

S ostrogótskými foederáty Theodericha, syna Thiudimirova, začal vytvářet **institucionální vztah**, v jehož budování pak pokračovali i císařové Iustinus a Iustinianus. Poměr otce a adoptovaného syna, císaře a jeho patricia, měl vyjadřovat císařovu svrchovanost nad „barbarským“ králem. Roku 488 vyslal Zénón Theodericha do Itálie jako svého dočasného zástupce (vojenského patricia).

V církevních záležitostech se císař snažil vyjít vstříc **monofyzitům**, kterých bylo na Východě mnoho, a navíc nacházeli oporu v perské říši.

Za Zénónova nástupce **Anastasia** (491–518), zvoleného konstantinopolským senátem, se zhoršily vztahy s italskými **Ostrogóty**. Poprvé, když jeho „barbaři“ provolali Theodericha r. 493 svým králem,²⁹⁷ podruhé poté, co se po dobytí Sirmia na Gepidech (r. 504) pustil dále na Východ a začal dobývat byzantská území. Těmto napjatým vztahům odpovídal i císařův postoj za vizigótsko-franského konfliktu, kdy Theoderichovi zabránil poskytnout Alarichovi II. vojenskou pomoc. Za Anastasiovy vlády nedošlo k obnovení vztahu, který s Theoderichem Velikým nastolil Zénón, ale Theoderich se stejně nadále na základě tohoto poměru k císaři cítil být hlavou všech „barbarů“ na Západě.

Napjaté byly i Anastasiovy vztahy s římskými papeži, protože ani on nezrušil Henótikon. Spory mezi monofyzity a ortodoxními vedly za jeho vlády dokonce k uzurpaci stráníka ortodoxie Vitaliana, *magistra militum per Thracias*.

Na Byzanc za jeho panování poprvé zaútočili nomádští **Protobulhaři**, kteří náleželi k turkitským kmenům.

Ve vnitřní politice se Anastasios snažil o reorganizaci **daňového systému**. Kromě zrušení daně živnostníků, o kterém jsme se již zmiňovali, nahradil městské *susceptores* státními úředníky zvanými *vindices* a posílil úlohu peněžních dávek proti naturálním.

Na stranu ortodoxie se definitivně postavili teprve císařové **Iustinus a Iustinianus** (518–565), strýc a jeho synovec, provolaní vojskem. Vláda toho významnějšího a déle panujícího z nich, Iustiniana (527–565), je obdobím, které podobně jako germánské „barbarské“ státy stojí na rozhraní mezi dvěma dějinnými epochami. Někteří badatelé shledávají v Iustinianově době dva **periodizační mezníky**, které podle nich ukončují antickou epochu. Rok 529, kdy Iustinianus, který se zároveň s herezemi snažil zničit i poslední zbytky pohanství, dal uzavřít platónskou Akadémií v Athénách,²⁹⁸ anebo rok jeho smrti, 565, neboť se jako poslední konstantinopolský panovník pokusil potlačit vládu nepohodlných „barbarů“ na Západě vítěznými válkami **proti Vandalům a Ostrogótům**, které vybojovali jeho schopní vojevůdci **Belisarius a Narses**.

K přijetí ortodoxie Iustinus a Iustinianus poprvé nutili „barbarské“ vojáky v římských službách, ačkoli velmi mnoho z nich bylo ariány.²⁹⁹ V politice vůči většině „barbarů“ jednali podle osvědčeného receptu štvání jedněch z nich proti druhým.³⁰⁰ S nástupcem, kterého si

297 Římská «barbarští» vojáci si takto – už za Odoakera – chtěli zajistit, aby jejich velitel, který byl římským státním úředníkem, jako král lépe hájil jejich zájmy.

298 Zdejší vyučující odešli do Persie.

299 Theoderich Veliký vystoupil na jejich ochranu a jako svého vyslance vypravil do Konstantinopole papeže Jana I., který však nepořídil.

300 Tato politika se však také vymstila, byla jednou z příčin obsazení části Itálie Langobardy.

vybral ostrogótský král Theoderich, Eutharichem, a po jeho předčasné smrti s Eutharichovým synem Athalarichem, budovali Iustinus i Iustinianus tentýž vztah, jako už před nimi Zénón. Stával se normou, ale protibyzantská opozice mezi Góty jeho pokračování nepřála a vhodný okamžik k zahájení války proti „barbarům“ v Itálii zřejmě nedočkavě vyhlížela i Byzanc.

Mnoho utrpení a škod obyvatelstvu Byzance přinesly v Iustinianově době války s perskou říší. **Peršané** krutě plenili a pustošili Mesopotamii, Sýrii a Palestinu, v r. 540 zcela zničili třetí největší město říše Antiocheiu nad Orontem a r. 561 skončil konflikt s nimi uzavřením míru pro Konstantinopol málo výhodného.

V něčem Iustinianus pokračoval v politice svých předchůdců. Dlouho se snažil udržovat stejný poměr k Ostrogótům jako oni, završil jistým způsobem vývoj zákonodárství ohledně **kolónů**, když jim zakázal uzavírat manželství mimo hranice statku, kde měly pronajaty své pozemky. Zákonů vyšlo za jeho vlády veliké množství a jsou obsaženy ve většinou řecky psaných Novellách ke Kodexu Iustinianu. Určitá jeho opatření předznamenávají již **povlovný konec dominátu v byzantské říši**. Menší provincie slučoval opět ve větší celky, zrušil správní jednotky zvané diecéze a v některých provinciích dal správcům vojenskou i administrativní moc³⁰¹.

Zaváděl rovněž nové daně, které nejvíce dolehly na nižší vrstvy obyvatelstva. Nespokojenost jeho poddaných byla ještě víc podnícena poté, co nechal popravít několik mužů, kteří se účastnili bitek mezi Modrými a Zelenými v konstantinopolském hippodromu. Obě rozvaděné strany se spojily a žádaly nejen osvobození dvou svých příslušníků, kteří našli azyl v kostele, ale i propuštění několika nenáviděných úředníků Iustinianovy vlády. Nakonec se jejich hněv obrátil i proti císaři samotnému a došlo k velkému drancování v Konstantinopoli, které postihlo i chrám Boží moudrosti (**Hagia Sofia**), vystavěný Constantinem Velikým. Po krutém potlačení tohoto tzv. povstání **Níká** (zvítězíš) vystavěl na jeho místě Iustinianus chrám ještě nádhernější.³⁰²

Nová kodifikace práva, provedená za jeho vlády komisí právníků v čele s Tribonianem a dokončená r. 529, je jedním z nejvýznamnějších počínů tohoto období. Tato komise vytvořila sbírku, která později ve středověku dostala název **Corpus iuris civilis** a stala se nejvýznamnějším zdrojem recepce římského práva až do novověku.

Corpus iuris civilis sestává ze čtyř součástí. Obdobou Kodexu Theodosianu je Codex Iustinianus (dokončený už v r. 528), který ve 12 knihách shrnuje císařské konstituce, z nichž nejstarší jsou tu zákony císaře Hadriana. Další je systematická učebnice římského práva, která pochází ze II. stol. n. l. (*Gai Institutiones sive Elementa*), třetí tvoří do 51 knih uspořádané výroky nejvýznamnějších římských znalců práva (*Digesta*). Čtvrtou součástí pak představují novelly samotného Iustiniana.

301 Což se ovšem již dříve, na Východě i na Západě říše, čas od času praktikovalo zejména v pohraničních provinciích.

302 Vážným problémem bylo též povstání sekty samaritánů v r. 529, vyvolané Iustinianovým striktním prosazováním ortodoxie. Samaritáni patřili k velmi staré náboženské skupině, která se hlásila k tzv. Abrahámovu náboženství, což podle nich byla víra Izraelitů před babylonským zajetím.

Tento císař, jehož doba byla velmi bohatá na různorodé události, nepochybně patřil k těm byzantským vladařům, kterým se jednoznačně podařilo posílit tzv. **caesaropapismus** (viz níže).³⁰³

Císařovy války na Západě byly úspěšné, říše opět mohla považovat Středozevní moře za *mare nostrum*,³⁰⁴ ale byly velmi nákladné, stejně tak jako boje a usmiřování s perskou říší. Finančně náročná byla i společná perská a římská obrana proti Heftalitům, kteří sídlili severně od Kavkazu, a Iustinianus byl kromě toho ještě nadšeným budovatelem nákladných staveb. To vše se dalo za situace, kdy byzantskou říši stíhaly přírodní katastrofy a v r. 541 se tu objevila velká morová epidemie.

VI. MOŽNÉ PŘÍČINY PŘEŽITÍ ŘÍMSKÉHO VÝCHODU

Na Východě římské říše se také objevovalo veliké množství problémů, i zde se antika transformovala ve středověk, byzantská říše však, třebaže ve značně zmenšené podobě, vytrvala až do r. 1453³⁰⁵. Příčiny toho, že přežila zánik římského Západu, nejsou určeny nijak přesně. Některé z možných důvodů této skutečnosti se nyní pokusíme uvést.

Východní části římského impéria zahrnovaly území, na nichž státnost a urbanizace, absolutistická moc vládců a polosvobodné postavení značné části obyvatelstva měly tisíciletou tradici a která tvořila jistou kulturní jednotu již od doby helénistické. Zdá se, že v důsledku vývoje tohoto období a působení staroorientálních tradic se na území Byzance vyvinul odolnější, respektovanější a trvalejší typ panovnického absolutismu a sakrality.

Tato území v důsledku předchozího historického vývoje tvořila z většiny královská půda (za dominátu císařské statky) nebo půda měst a udržely se tu i vesnické obcíny. Soukromé velkovlastnictví pozdně antického typu se nejvíc rozvinulo v Egyptě a Sýrii, a i když jej také jinde postupně přibývalo, přece jen nedosáhlo takových rozměrů jako na Západě říše. Menší zde tedy na konci antiky zřejmě byla i rivalita mezi soukromými velkovlastníky a státem.

Podle dostupných dat se tu nenacházelo tolik opuštěné půdy jako na Západě.

Města tu byla většinou dobře ekonomicky rozvinutá a lépe se dokázala přizpůsobit ekonomickým změnám pozdní antiky (restrukturizací svého hospodářství).

Říše tu v době velkého stěhování národů bránila menší obvod hranic.

Z pozic, odkud římský Východ ohrožovali, i z jeho území se postupně stáhli Vizigóti, Vandalové a nakonec i Ostrogóti. Nezasáhli sem Alamani, Burgundi nebo Sasové a jen velmi krátkodobé potíže (r. 280) měla tato část římské říše s Franky (zato však Východ více znepokojovali Hunové, útočili na něj Peršané a Slované).

Hlavní obilnice Východu – Egypt – nebyla prakticky silnými „barbary“ ohrožována.

Panovnickému absolutismu tu až na krátkodobé výjimky nekonkurovala moc vojevůdců.

Císařova moc se prosadila i vůči církvi (**caesaropapismus**). Císař svolával ekumenické koncily, udržel si právo zasahovat do věroučných otázek, spolurozhodoval při obsazování vyšších církevních úřadů. Kánonům koncilů dodával obecnou platnost jejich potvrzováním vlastními zákony a korunu přijímal z rukou konstantinopolského patriarchy. Vzájemná součinnost obou mocí a vztah panovníka k církvi nám připomíná poměry ve franském státě, který rovněž dokázal dramatickou éru přechodu mezi antikou a středověkem přežít.³⁰⁶

303 Iustinianův typ vlády bývá nazýván též teokratickým absolutismem.

304 Srov. B. ZÁSTĚROVÁ. Dějiny Byzance. Praha 1992. Str. 72.

305 Datum dobytí Konstantinopole osmanskými Turky.

306 Srov. J. BEDNAŘÍKOVÁ. O. c. Frankové a Evropa. Hlavně str. 153–157.

VII. SHRNU TÍ

Některé historické procesy, které v pozdní antice³⁰⁷ započaly na bývalých západořímských územích i na teritoriu Byzance (třebaže ve všech oblastech neprobíhaly všechny se stejnou intenzitou), kontinuálně **pokračovaly též** v raném středověku (nárůst kategorie polosvobodného obyvatelstva, ekonomicky i osobně závislého na bohatých soukromnících, propojení panovnické moci s křesťanskou církví, růst společenského vlivu a ekonomického postavení církve, hlavně na Západě úpadek mnohých měst a rustikalizace společnosti).

Kontinuitu přechodu mezi antikou a středověkem podporovalo spojení „barbarů“ s antickým kulturním dědictvím, přebírání římského práva, které zapojili do služeb vlastního vývoje, částečně také přebírání dědictví pozdně římské administrativy a ekonomiky, a rovněž propojení „barbarů“ s křesťanstvím. „Barbaři“ a křesťanská církev jsou tradičně považováni za nositele této kontinuity (církve se též do jisté míry stala dědičkou antiky a její odkaz pomáhala významným způsobem zachovat).

„Barbaři“ rozložili politické a vojenské struktury římské říše na Západě, ale jejich „barbarským“ královstvím se podařilo převzít životaschopné prvky vývoje pozdní antiky, sloučit je s vlastními progresivními vývojovými trendy i překonat některé pozdně antické krizové jevy (např. zde došlo k obdělání ladem ležící půdy, tato království měla účinné „levné“ vojenství a administrativu). Nejúspěšnější z „barbarských“ království, franská říše, stejně tak jako byzantská říše na Východě, se přeměnily ve významné středověké mocnosti.

Epocha pozdní antiky byla důležitým přechodným obdobím světových dějin, časem **transformace zanikající historické epochy v nastávající.**

307 Toto období se zcela nekryje s dominátem. Jeho císařové svými reformami již reagovali na některé krizové jevy pozdní antiky.

VÝBĚR Z LITERATURY

(Publikace nejvhodnější ke studiu jsou uvedeny tučně).

- ALFÖLDI, A. Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus. Darmstadt 1967.
- ALFÖLDY, G. Römische Sozialgeschichte. Wiesbaden. 2. vydání 1976; Stuttgart. 4. vydání 2011.**
- ALTHEIM, F. Niedergang der alten Welt. Eine Untersuchung der Ursachen. I–II, Frankfurt a/ Main 1952.
- ANDO, C. Imperial Rome AD 193 to 284. The Critical Century. Edinburgh 2012.
- BABIC, M. Od antiky k středověku. Dejiny neskorého rímskeho cisárstva medzi rokmi 284–476. Brno 2009.**
- BARTOŇKOVÁ, D. – RADOVÁ, I. – BEDNAŘÍKOVÁ, J. – KOMORÓCZY, B. Antické prameny k dějinám střední Evropy. Brno 2011.
- BARTOŠEK, M. Dějiny římského práva ve třech fázích jeho vývoje. Praha 1988.
- BAUS, K. – BECK, H.G. – EWIG, E. – VOGT, H. J. Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen. Handbuch der Kirchengeschichte II 2. Freiburg – Basel – Wien 1979.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Attila. Hunové, Řím a Evropa. Praha 2012.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Die Gewalt bei der Steuererhebung in der Spätantike. *Litteraria Cracoviensia X.* Krakow 2006, str. 7–24.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Frankové a Evropa. Praha 2009.**
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Freiheit in der Spätantike. *Laetae segetes iterum* (Ed. I. Radová). Brno 2008. Str. 277–291.**
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. K problematice christianizace Ostrogótů. SPFFBU N 9, 2004, str. 89–116.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. – PETROVIČOVÁ, K. Martianus Capella's Questionable Relation to the Vandals. GLB 15, 1, str. 3–16.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Obdiv a kritika života barbarů v antických pramenech. SPFFBU G 39. Sociální studia 2, 1997, str. 61–85.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Podzimní čas mocné říše. Brno 2004.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Priskos, Hunové a Siung-nu. *Epea pteroenta* (Ed. M. Kulhánková). Brno 2009. Str. 48–59.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Sakralita práva a Pactus legis Salicae. *Historické štúdie. Medzi antikou a stredovekom.* Bratislava 2010. Str. 15–22.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Stěhování národů. Praha. 1. vydání 2003; 3. vydání 2012.**
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. – HOMOLA, A. – MĚŘÍNSKÝ, Z. Stěhování národů a východ Evropy. Praha 2006.**
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Úloha Attilovy říše v počátcích evropského feudalismu. *Listy filologické* 103, 1, 1980, str. 15–23.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. Úloha světce ve společnosti 5.–8. stol. *Světce a jeho funkcie v spoločnosti.* (Ed. R. Koziak a J. Nemeš). Bratislava 2006. Str. 55–68.
- BIRLEY, A. Septimius Severus. The African Emperor. London 1971.
- BOCK, S. Los Hunos. Tradición e historia. Murcia 1988.

- BÖRM, H. Die Herrschaft des Kaisers Maximinus Thrax und das Sechskaiserjahr 238. Der Beginn der „Reichskrise“. *Gymnasium* 115, 2008, str. 69–86.
- BROWN, P. The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammad. London 1971.
- BUCKLAND, W. W. The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian. Cambridge 1908.
- BURIAN, J. Římské impérium. Vrchol a proměny antické civilizace. Praha 1994.**
- BURIAN, J. Zánik antiky. Praha 1972.**
- BYSTRICKÝ B. Sťahovanie národov (454–568). Bratislava 2008.**
- Cambridge Ancient History XI. 2nd Edition. Ed. A. K. Bowman, P. Garnsey a D. Rathbone. Cambridge 2000.**
- Cambridge Ancient History XII. 2nd Edition. Ed. A. K. Bowman, P. Garnsey a A. Cameron. Cambridge 2005.**
- Cambridge Ancient History XIII. 2nd Edition. Ed. A. Cameron a P. Garnsey. Cambridge 1998.**
- Cambridge Ancient History XIV. 2nd Edition. Ed. A. Cameron, B. Ward-Perkins a M. Whitby. Cambridge 2008.**
- CEJNKOVÁ, D. – KOMORÓCZY, B. – TEJRAL, J. Římané a Germáni. Nepřátelé, rivalové, sousedi. Brno 2003.
- CHRISTOL, M. L'empire romain du IIIe siècle. Histoire politique (de 192, mort de Commode, à 325, concile de Nicée). Paris. 2. vydání 2006.
- COLLINS, R. Evropa raného středověku (300–1000). Praha 2005.**
- COWAN, R. Římští legionáři od Marka Aurelia po Diokleciána. Brno 2009.
- ČEŠKA, J. Brachte das Dominat das Ende der sklavischen Unfreiheit? SPFFBU E 9, 1964, str. 113–117.
- ČEŠKA, J. Ekonomický boj venkova s městem v 1. století římského dominátu. *Sborník historický* 12, 1964, str. 169–203.
- ČEŠKA, J. Římský stát a katolická církev ve IV. století. Brno 1983.
- ČEŠKA, J. Zánik antického světa. Praha 2000.**
- DAHLHEIM, A. U kolébky Evropy. Odkaz antického Říma. Praha 2006.**
- DANNENBAUER, H. Die Entstehung Europas. Von der Spätantike zum Mittelalter I–II. Stuttgart 1959–1962.
- DEMANDT, A. Der Fall Roms. München 1984.
- DEMANDT, A. Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Iustinian 284–265 n. Chr. München 1989.**
- DEMOUGEOT, E. La formation de l'Europe et les invasions barbares I a II, 1–2. Paris 1969–1979.
- DEY, H. W. The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome, AD 271–855. Cambridge 2011.
- Dějiny světa II. (1200 př. Kr. – 600 po K.) Ed. G. A. Lehmann a H. Schmidt-Glinzer. Praha 2012.**
- DOLEŽAL, St. Interakce Gótů a římského impéria ve 3.–5. stol. n. l. Praha 2009.
- DOLEŽAL, St. (přel.) Jordanes. Gótské dějiny. Římské dějiny. Praha 2012.
- DOWLING, M. B. Clemency and Cruelty in the Roman World. The University of Michigan 2009.
- DRINKWATER, J. F. The Gallic Empire. Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire, A.D. 260–274. Stuttgart 1987.**
- DROBERJÁR, E. Encyklopedie římské a germánské archeologie. Praha 2002.
- DROBERJÁR, E. Věk barbarů. České země a stěhování národů z pohledu archeologie. Praha 2005.
- ECK, W. Septimius Severus und die Soldaten. Das Problem der Soldatenehe und ein neues Auxiliardiplom. In *omni historia curiosus. Studien zur Geschichte von der Antike bis zur Neuzeit (Festschrift H. Schneider)* (Ed. B. Onken, D. Rohde). Wiesbaden 2011. Str. 63–77.
- ELTON, G. A. Angličané. Praha 1999.
- FISCHER, Th. (Ed.) Die Krise des 3. Jahrhunderts n. Chr. und das Gallische Sonderreich. Akten des Interdisziplinären Kolloquiums Xanten 26. bis 28. Februar 2009. Wiesbaden 2012.
- GIBBON, E. Úpadek a pád římské říše. Praha 1983.
- GOFFART, W. Barbarians and Romans A. D. 418–584. The Technique of Accomodation. Princeton 1980.
- GORDON, C. D. The Age of Attila. Fifth Century Byzantium and the Barbarians. Ann Arbor 1960.
- GRANT, M. Pád říše římské. Praha 1997.
- GÜNTHER, R.—KORSUNSKIJ, A. R. Germanen erobern Rom. Berlin 1985.**
- HARTMANN, F. Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr.). Frankfurt am Main 1982.
- HARTMANN, U. Das palmyrenische Teilreich. Stuttgart 2001.**
- HEATHER, P. Gótové. Praha 2002.**
- HEATHER, P. The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe. *The English Historical Review* 110, 1955, str. 4–41.
- HEKSTER, O. – DE KLEIJN, G. – SLOOTJES, D. (Ed.) Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20–24, 2006). Leiden 2007.
- HEKSTER, O. Rome and its Empire, AD 193–284. Edinburgh 2008.
- HODGIN, R. H. A History of the Anglo-Saxons I. Oxford 1935.
- HOŠEK, R. Der Kampf um Gott am Ende des IV. Jhdt. u. Z. *Mnema Vladimír Groh*. Praha 1964. Str. 181–195.
- INSTINSKY, H. U. Kaiser und Ewigkeit. *Hermes* 77, 1942, str. 313–355.
- JAMES, E. Frankové. Praha 1997.**
- JOHNE, K.-P. (Ed.) Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284). I–II. Berlin 2008.
- JOHNSON, P. Dějiny křesťanství. Praha 1999.
- JOHNSON, S. F. (Ed.) The Oxford Handbook of Late Antiquity. Oxford 2012.**
- JONES, A. H. M. The Later Roman Empire (284–602). I–III. Oxford 1964.**
- KASSAI, L. Bogenschießen vom Pferd. Budapest 2002.
- KNAUT, M. (Ed.) Die Völkerwanderung. Europa zwischen Antike und Mittelalter. Stuttgart 2005.
- KÖRNER, Ch. Transformationsprozesse im Römischen Reich des 3. Jahrhunderts n. Chr. *Millenium* 8, 2011, str. 87–124.

- KORSUNSKIJ, A. R. Zur Entstehung von Elementen feudaler Beziehungen in Weströmischen Reich. *Klio* 60, 1978, Hf. 2, str. 247–258.
- KRÜGER, B. Die Germanen. Ein Handbuch. Bd. I, Berlin 1976, Bd. II, Berlin 1983.
- KULIKOWSKI, M. The Notitia Dignitatum as a Historical Source. *Historia* 49, 2000, str. 358–377.
- LEBECQ, S. Les origines franques V^e-IXe siècle. Paris 1990.
- LE BOHEC, Y. **Die römische Armee. Von Augustus zu Konstantin d. Gr. Stuttgart 1993.**
- LIEBS, D. Unverhohlene Brutalität in den Gesetzen des ersten christlichen Kaiser. *Römisches Recht in der europäischen Tradition* (Ed. O. Behrends, M. Diesselhorst, W. E. Voss). Ebelsbach 1985. Str. 89–116.
- MAENCHEN-HELFEN, O. J. The World of the Huns. Berkeley 1973.
- MARTIN, J. Spätantike und Völkerwanderung. München 1987.
- MECKLER, J. The Beginning of the Historia Augusta. *Historia* 1996, Hf. 3, str. 364–375.
- MILLAR, F. **The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337). London. 2. vydání 2001.**
- MILLAR, F. P. Herennius Dexippus. The Greek World and the Third Century Invasions. *Journal of Roman Studies* 59, 1/2, 1969, str. 12–29.
- NOETHLICH, L. Die gesetzgeberischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden und Juden. Köln 1971.
- OLIVA, P. Pannonie a počátky krize římského impéria. Praha 1959.
- OPITZ, H. Die alte Kirche. Berlin 1983.
- PEKÁRY, Th. Le „tribut“ aux Perses et les finances de Philippe l'Arabe. *Syria* 38, 3-4, 1961, str. 275–83.
- PFERDEHIRT, B. – SCHOLZ, M. (Ed.) **Bürgerrecht und Krise. Die Constitutio Antoniniana 212 n. Chr. und ihre innenpolitischen Folgen. Begleitbuch zur Ausstellung im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 20. September 2012 bis 1. Januar 2013. Mainz 2012.**
- PIGANIOL, A. L'Empire chrétien (325–395). Paris 1947.
- POLL, W. Die Germanen. Enzyklopädie deutscher Geschichte Bd. 57. München 2004.
- PÖLÖNEN, J. Plebeians and Repression of Crime in the Roman Empire. From Torture of Convicts to Torture of Suspects. *Revue internationale des droits de l'antiquité* 51, 2004, str. 217–257.
- POTTER, D. S. The Roman Empire at Bay. AD 180–395. London 2004.
- Prosopographia imperii Romani saeculi I., II., III.* Editio altera.
- The Prosopography of the Later Roman Empire I a II. (I. Ed. A. H. M. Jones. Cambridge 1971; II. Ed. J. R. Martindale. Cambridge 1980).
- REES, R. (Ed.) Latin Panegyric. Oxford 2012.
- ROBERTS, J. M. Na rozcestí tradic. Starověký Řím a antický západ. Ilustrované dějiny světa III. Praha 1999.
- ROSEN, K. Die Völkerwanderung. München 2002.
- ROSTOVITZ, M. I. Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1926.
- RUDENKO, S. I. Kultura chunnov i noinulinskije kurgany. Moskva – Leningrad 1962.
- The Sacral Kingship. Contributions of the Central Theme of the VIII. International Congress for the History of Religions. Rome 1955–Leiden 1959.
- SEECK, O. **Geschichte des Untergangs der antiken Welt. I–VI a Anhang I–VI. Berlin – Stuttgart 1905–1921.**
- SEYFARTH, W. **Römische Geschichte. Kaiserzeit II. Berlin 1974.**
- SCHLETTE, F. **Germáni mezi Thorbergem a Ravennou. Praha 1977.**
- SCHULZ, F. History of Roman Legal Science. Oxford 1946.
- SKRZYŃSKAJA, Je. Č. Jordan. O proischoždeniji i dějanijach Getov. Moskva 1960.
- SOMMER, M. **Die Soldatenkaiser. Darmstadt. 2. vydání 2010.**
- STEIN, E. **Geschichte des spätrömischen Reiches I. (Vom römischen zum byzantinischen Staate – 284–476). Wien 1928. Díl II: Histoire du bas empire (476–565). Paris 1949.**
- STICKLER, T. Aëtius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich. München 2002.
- STROBEL, K. **Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert“. Modell einer historischen Krise?. Stuttgart 1993.**
- SYME, R. Historia Augusta Papers. Oxford 1983.
- SZÁSZ, B. Attila. A Húnok története nagykirály. Budapest 1994.
- ŠABAGA, Ju. Gaľskije panegyriky, iskusstvo lesti. *Věstník drevněj istorii* 1995, č. 4, str. 51–57.
- ŠTAJERMANN, Je. M. Krizis rabovláděčeskogo stroja v zapadnych provincijach Rimskoj imperii. Moskva 1957.
- TEJRAL, J. **Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit. Brno 2007.**
- TEJRAL, J. Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert. Brno 1999.
- TEJRAL, J. Morava na sklonku antiky. Praha 1982.
- THOMPSON, E. A. **Hunové. Praha 1999.**
- TODD, M. **Germáni. Praha 1999.**
- TWYMAN, B. L. Aetius and the Aristocracy. *Historia* 19, 1979, str. 480–503.
- VANDEN BERGHE, L. Reliefs rupestres de l'Iran ancien. Bruxelles 1983.
- VÁRADY, L. Die Auflösung des Altertums. Budapest 1978.
- VOGT, J. Kulturwelt und Barbaren. Zum Menschheitsbild der spätantiken Gesellschaft. Wiesbaden 1967.
- VOGT, J. Der Niedergang Roms. Metamorphosen der antiken Kultur. Zürich 1965.
- WENSKUS, R. Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. Köln – Graz 1961.
- WES, M. A. Das Ende des Kaisertums im Westen des Römischen Reiches. 's Gravenhage 1967.
- WINICZUK, L. Excerpta Valesiana sive Anonymus Valesianus. *Meander* 17, 1962, str. 163–165.
- WINSBURY, R. Zenobia of Palmyra. History, Myth and the Neo-Classical Imagination. London 2010.
- WITSCHHEL, Ch. Krise-Rezession-Stagnation?. Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. Frankfurt am Main 1999.
- WOLFRAM, H. Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter. Berlin 1998.
- WOLTERS, R. Římané a Germáni. Praha 2002.
- ZÁSTĚROVÁ, B. (Ed.) **Dějiny Byzance. Praha 1992.**

Římské císařství II

Dominát

Jarmila Bednaříková – Markéta Melounová

Vydala Masarykova univerzita v roce 2014

1. vydání, 2014

Náklad 550 výtisků

Sazba a tisk: ASTRON studio CZ, Veselská 699, 199 00 Praha

ISBN 978-80-210-6955-8